

HÍD

IRODALOM • MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

DÉRY TIBOR CENTENÁRIUMA

KÖNYV-
SZÍNI- KRIKKA
KÉPZŐMŰVÉSZETI

1994

Október–november

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
LVIII. évfolyam

Fő- és felelős szerkesztő:
Bori Imre

Szerkesztő:
Toldi Éva

A szerkesztőbizottság tagjai:
Bordás Győző
Gerold László (kritikai rovat)

Műszaki szerkesztő:
Maurits Ferenc

TARTALOM

- Déry Tibor: Az égő tetőn (novella)* 637
Harkai Vass Éva: A lázadó író (A Liáról) 641
Bori Imre: Pontok Déry Tibor lírájának térképén 645
Franyó Zsuzsanna: Az élet álmom? (Az óriáscsecsemő) 653
Botka Ferenc: Déry Tibor és Németh Andor (Egy katalizátorszerep létrejötte és változásai) 657
Láncz Irén: Szövegszerkezeti sajátosságok A befejezetlen mondatban 680
Gobby Fehér Gyula: A csókot gyakorold (novella) 688
Toldi Éva: Két asszony 693
Fehér Katalin: Értékcsúsztatás A kiközösítőben 699

AZ ÉGŐ TETŐN

ÍRTA: D É R Y T I B O R

Egy pillanatra megállt a keskeny csigalépcsőn, s lélegzetét visszafojtva bámult ki a repedt, pattogzó ablakon. Lábai alatt a pince felszakadt öbléből sűrűn tört ki a füst, gyors, hatalmas hullámokban emelkedve az akna tetőnyílása felé; a lépcső vaskorlátja már oly forró volt, hogy el kellett éresztenie, mert égette a markát, s vastag cipőtalpán is átsütött már a tüzes lépcsők heve. A füst tört, rohant felfelé, már ismét mellének csapódott, már tüdejébe szűrt keserű vas-túkkal, s véres buborékokba dagadt szemei elé, lent mélyen a pincében pukkanva repedt meg egy kazán, s a felszálló vas- és téglatormelékek úgy verték a lépcsők alját, mint jégeső a kongó bádogtetőket . . . előre, előre, nem szabad megállnia, nem szabad pihennie, mert lángot kap a talpa, agyonlövi a kazán, megég eleven testtel. Szuszogott, s orrát befogva tovább rohant a lépcsőn.

Szűk, alig méternyi széles aknán vezetett felfelé az út; a piszkos falon egymástól emeletnyi magasságban apró ablakok nyíltak, derengő fényt eresztve be a sikátorba, melyben csak a csend és füst szállt felfelé a menekülő ember után. A vaslépcső kongott és remegett, a füst árnyékokat vetett a falakra, s az árnyék is ezer lábbal mászott felfelé, s néha ájultan kibukott az ablakon, a falak pedig egyre szűkültek, s csendes kőhangon nyikorogtak, ha alul, a piszkos homályból hirtelen kivillant a tűz rőt viharja. S még oly messze volt a tető, a levegő forró volt, s az ember egyre jobban szédült, amint hörögve mászott felfelé fájó talpáin. Csak a falak ne szólnának! Ez a nyikorgás ne üldöznél! . . . hát mi is ez, csontropogás? . . . vagy inog már az épület, s a kövek súrlódnak egymáshoz tompa halálhanggal? . . . Meghajolva, nyöszörögve kúszott felfelé, a füst gyorsan követte, néha összecsapott feje fölött; állából pedig, melybe a felrobbant kazán szilánkjá vájt sebet, sebesen csöpögött a vér, és boldogan hullt alá a tűzbe. – Miért nem hallom a csöppenését? – jutott hirtelen eszébe, s azontúl feszülten hallgatózott, hogy hátha kihallani azt is a lármák vörös kórusából. Egyszerre megszűnt a nyikorgás, a lépcső kongása elfogyott, a füst se súrlódott már lepkeszárnyal a falakhoz, az árnyék is megállt: a csönd lepedőjén csak a

vörös vércsepp táncolt súlyos pergéssel és hidegen dobogva. – Ha leejteném magam – gondolta –, keresztülszakítanám a lepedőt! – Utána rögtön felkiáltott, s homlokához kapott. – Úristen, hisz megbolondulok! – nyöszörögte, előredült, s lábát magasra emelve, hörgöve továbbfutott.

Az előbb, hogy pillanatra megállt, s kibámult az ablakon, először vett rajta ez a vágy, a hullás, hullás, hullás vágya. Épp akkor dült össze a lichthof szemközi fala: előbb mintha himbálódzna, piszkos felületét hangtalanul szelték át a lángok vörös sávjai, egy árnyék szaladt át rajta sebesen, talán egy madár árnya . . . aztán hirtelen óvatosan előredült, s port és köveket hányva az égnek, meghalt. Hangját nem is lehetett hallani, akkor robbant fel a kazán. Egy hajtóraj repült ki a mélyből a törmelék fölé, kígyózva, mint egy leszakadt kar, egyre vastagabb por és kavics hullt le a magasból, az udvar elsötétedett, megtelt és siketen elhallgatott. Az ember feje fölött pedig még jobban összeszorultak az akna falai, s egy pillanatra hideg levegő kúszott be a tört üvegű ablakokon.

Tenyere vérzett, ujjairól lesült a bőr, bajusza megpörköldött, s undorító szaggal fojtogatta; így kúszott felfelé a tüzes lépcsőn, s mire végére ért, s rettenetes ugrással felemelte az akna csapóajtáját, s kitántorgott a tetőre: összeesett, s hápogva, kitárt karokkal, fogaival, harapva, mint egy szívógép, rántotta tüdejébe a tiszta levegőt. De a tető újonnan támadt nyílásán át azonnal utána nyomult a füst, az akna hirtelen huzatja hatalmas, lánggal kevert oszlopban hajtotta ki, s az ég felé lökte, mint egy áldozatot. – Fel kellett állnia, s leereszteni, lenyomni az aknafedelet, különben percek alatt a tetőre csap a tűz!

Így is, nem sok időbe telik már, míg eléri, hisz már inog talpa alatt a tető, s a felhők recsegő faszárnyakkal s véres szemekkel menekülnek. A Jägernitzből elhallatszik a nyári zene, a legyek ott zümmögnek és boldogok, s felesége csipkés alsónadrágban színes, színes, vérszínű fagyaltot eszik ott. De sietnie kell, haza kell sietnie, vacsorát készíteni, mert nyolc órakor hazajön a hivatalból az úr! Az asszony beteg, az asszony megérdemli a fagyaltot . . .

„De én itt megdöglöm!” – rikácsolta hirtelen, s szája tátva maradt s hörgött. Megfordult, s teljes erejéből futni kezdett, botorkálva gurult végig a hatalmas tetőn. Alulról izzó hőség csapta meg, körös-körül vakon mosolygott az ég. A lapos tető, mint egy sivatag, párolgott, értelmetlen dombok, szakadékok állták el itt-ott útját, üvegcserepek csillogtak mindenfelé, a távoli hegyek mögé pedig leszállt a nap. A város völgyben fekszik, a házakat azért építik, hogy kitöltsék a völgyet. Innét a tetőről csak tetőket látni, vadul meredező összevisszaságot, a Csúnyaság kővé meredt énekét, mely nem tudott magasabbra, nem tudott éjig szállni. A padlásablakok alatt kopasz emberek éheznek és haldokolnak, egy zongoratanár énekel, s aggszűzek fetrengenek piszkos ágyakban. Azokra a kopasz fejekre, a zongoratanár énekére kell neki eljutni, mert alatta már roskadozik a tető, hallani, amint belül nyöszörögve összedülnek a falak, egyre üresebb lesz az épület, a tető, mint a dob hártájá, már csak a semmi fölött feszül. A szomszéd házra, a Renner-ház tetejére kell neki eljutni.

Egy pillanatra nekitámaszkodott a suta kéménynek, orráról levette cvikkerét, megtörölte kabátja ujjába, újra feltette, s félszegen körülnézett. Az utcák mély fekete szakadékában, ahol nem fedte el őket a füst, apró emberkék tolongtak, a szemközi házak alja vörösen fénylett, itt-ott ablak csapódott ki, valami zurránást lehetett hallani, s néha kürtsikolyt, mely egy darabig szállt, aztán megakadt a füstben. A korom vastag csapatokban röpült a forróság tömbjei között. De fönt az ég oly tiszta hűvös volt, feltűnt az első csillag . . . miért csak a földre le, miért nem lehet a csillagra felugorni? A földön él a felesége, fia, de miért ne élhetnének a csillagon, egy violadomb hajlásában? Ha fel tudna ugrani, biztos ott találná őket. Ott ki lehetne gyógyítani a fiút az angolkórból! Most még biztos semmit sem sejtene a tűzvészről, de ne is . . . mert hátha meg tud még menekülni! – Felnézett az égre.

Egészséges, vastag hang szólalt meg hirtelen a háta mögött, ijedten megrezzen, hátrafordult. Az irodaszolga állt mögötte, kuszált hajjal, homlokáról vastagon csöpögött a verejték. – „Cégvezető úr . . .” – dadogta.

„A Renner-ház tetejére kell eljutnunk” – mondta ez elgondolkodva, kis szünet után. Nézte, nézte, miért csillog a szolgálja uniformisának gombja . . . kabátja kilyukadt, alatta meztelenül vöröslött könyöke. Miért csillog a gomb, úgysis vége már mindennek.

Botorkálva futott a két füstölgő fekete alak a tető nyugati széle felé. A fiatal szolgálja már nem lihegett, már ismét erőre kapott. – „Csak lassan, csak lassan!” – mondogatta egyre, s hogy testben tisztább s frissebb legyen, zsebkendőjével letörülte a verejtékét. De a cégvezető hörgött, mint aki halálán van.

Mikor elérték a tető szélére, ijedten megálltak. A tűzfal ugyan ott volt még, de a tulsó sarka beomlott vagy háromméternyi szakadékot nyitva a két szomszéd tető között. A cégvezető sikoltott. A szél szállt a hegyek mögött.

Leült a tető szélére, s hangtalan, görcsös sírásba kezdett. Hisz nem az ő élete vész itt most kárba, füstbe, azért nem sírna, azt ő nem bánná, hisz egyszer úgysis meg kell halni, hogy 600 korona fizetését egy évig húzza még vagy húsz évig, oly mindegy, de az asszony, a fiú . . .

„A fiú . . .” – sikoltotta, s térdére hanyatlott feje. Ha ő meghal, meghal az asszony, s a fiú is. S az az ő bűne, az ő felelőssége . . . S múltja elé hirtelen záporodással zsíros koromfüggöny lökődött elő a mélyből, a pernye szemére szállt, s keze fekete lett, mint a halálé.

A függöny mögül pedig hiába szólt elő a vigasztalás hajlékony, izmos hangja: mintha álomban hallaná, fülei bezárultak, értelmetlenül bámult maga elé.

A fiatal szolgálja báméskodva nézte. – Uramisten! – mormolta. – Ez az ember beleőrült . . . beleőrült. – Hadarva, hirtelen új vigasztalásba, nógatásba kezdett.

„De Zsolt úr! – hallatszott szenvedélyes hangja. – Hisz csak három méter . . . legföljebb három méter . . .”

Elakadt, torkába vastag füstfelhő nyomult be hirtelen. Köhögött, szeméből letörölte a könnyeket, aztán a cégvezetőhöz ugrott, s megrázta vállát.

„Jöjjön – nyöszörögte. – Jöjjön, hisz csak három méter . . . s legföljebb meghal . . . nem olyan nagy dolog a halál.”

Az ember ordítva talpra ugrott. Homlokáról vastagon csöpögött a verejték. „A feleségem! – hörögte. – A fiam . . . mi lesz a fiammal, szolgálja úr . . .”

Dörrenések hallatszottak gyors egymásutánban, s rögtön utána forró levegő-hullám szaladt arcuknak, zizegve szállt a füst, s a tető megingott. A szolga a tűzfalra ugrott.

„Nekem is van – kiáltotta teljes erejéből –, tessék jönni . . . ha mi meg is halunk, azért ők tovább élnek . . . hát miért ne éljenek tovább, van még más férfi is a világon . . .”

Elfulladt, elhallgatott. Néhány pillanatig még várt, de hogy a cégvezető tántorgó alakja csak nem jött közelebb, a forróság meg tűrhetetlen volt már, megfordult, s nekifutott a szakadéknak . . .

A másik mozdulatlanul, behunyt szemmel állt. „Sikerült” – mondta hangosan, mikor néhány pillanat múlva meghallotta a túlsó partról a hívogató kiáltást. „Tehát sikerült.” S megindult a tűzfal felé, megállt a végén, s rázkódva lenézett a mélybe. Lenn látszott az udvar, de itt fenn a tetőkön oly sűrű volt a füst és a korom, mintha éjfél tombolna csillagtalanul. S szemét se bírta nyitva tartani, égett a felforrított levegő. Állt mozdulatlanul, a túlsó tetőn halkulva, egyre távolodott a kiáltózás, majd teljesen elhallgatott, s a füst és csend végleg bezárult körülötte.

– Ha leesem a szakadékba, mi lesz a fiammal! – tombolt benne eksztatikusan s dadogva az örület. Nekiindult, visszaugrott, újra előre, újra hátra, halálos polkát táncolva a csikorgó sivatagon. Levegő csak ritkán, egyre ritkábban jutott már a tüdejébe, hörgött, szeme kidülledt, s ugrált fel-alá hadonászó karokkal. A tető bádogrészei pattanva, mint az ágyúgolyók, röpködtek körülötte, iszonyatos sistergés szólt szakadatlanul háta mögött. Hanyatt feküdt a falon, nehogy megsértsék a röpködő téglák. – El fogok ájulni, de nem fogok megfulladni . . . el fogok ájulni, de nem fogok megfulladni – mormogta szakadatlanul, s utolsó pillanatban eszébe jutott a Zägemnitz vérszínű fagylyaltja. Még mintha hallaná messziről a hívogató kiáltózást . . . de azon a szakadékon nem lehet átjűni, csak a családja élete árán, s neki vigyázni kell a családja életére. Letépte gallérját, kabátját, letépte mellényét, s élete utolsó foszlányait: meztelenül, roncs formájában egy angolkosáros láb himbálódzott már csak előtte. Haja sisteregve tüzet fogott . . . a szolga ugyan megmenekült, de annyi baj legyen . . . őt még biztosabban megmentik, a cvikkerét hosszú ívben eldobta arcáról, két tenyerét ráfektette szemére. Hörgött, fulladozott . . . az ebédlőben a piros ripszkanapéra fogják fektetni, hideg vizes borogatással homlokán . . . és a házi orvos . . .

A novellát a Bács megyei Napló Petőfi-naptárából vettük át (Petőfi Naptár 1923. közönséges esztendőre. Minerva Nyomda és Lapkiadó Részvénytársaság, Subotica). Előbb a bécsi Panoráma 1922. január 22-ei számában jelent meg. Nincs újabb közlése. A szöveget a mai írásszokáshoz igazítottuk.

A LÁZADÓ ÍRÓ

A Liáról

HARKAI VASS ÉVA

Különös helyzetbe kerül a mai olvasó, ha Déry Tibor első kisregénye, első nyomtatásban megjelent műve, a *Lia* után kutat. Egyrészt egész testes adathalmazt állíthat össze a mű megjelenésének körülményeiről, hiszen írója több művében (*Ítélet nincs, Önéletrajz, Börtönnapok hordaléka*), majd mindkét monográfusa, Ungvári Tamás és Pomogáts Béla is szolgáltak erre vonatkozóan adatokat (az utóbbi a kisregény irodalmi elemzésére is vállalkozik), s a Déry-életmű részkérdéseivel foglalkozó művek szerzői szintén hivatkoznak a *Liára* (Egri Péter: *Kafka- és Proust-indítások Déry művészetében. Déry modernsége*, 1970; Zemplényi Ferenc: *A korai szürrealista regény*, 1975) – másrészt pedig hiába keresi a mű szövegét Déry-kötetekben, hiszen még a 70-es évek folyamán kiadott Déry-életműsorozat is kihagyja, megkerüli e kisregényt. Hasonló hiányaink támadnak, ha mélyebbre merülünk Déry első pillantásra rendezettnek és teljesnek tűnő életművében. Az életműsorozatból ugyanígy hiányzik a *Nyugaton*, majd 1921-ben Bécsben megjelent *A két nővér*, az 1924-ben Aradon kiadott, *A Kriska* című mű szövege, a szintén a pálya korai szakaszába tartozó s eredetileg a *Nyugaton* közölt *A próba* című elbeszélés ... A sorozat novellagyűjteményéből (*Theokritosz Újpesten I–II.*, 1975) tulajdonképpen teljes egészében hiányzik a korai pályaszakasz novella- és elbeszéléstermése, hiszen az időrendi sorban elhelyezett novellák, elbeszélések között az első (*A prágai lány*) 1931-es keletkezésű.

A 70-es években kiadott Déry-életműsorozat így módon igen hiányos képet nyújt a fiatal, pályakezdő Déryről – prózaírói pályájának a *Liától* a *Szemtől szembe* megírásáig terjedő szakaszáról. A hiányt valamelyest csupán *A felhőalattok* című kötet oldja, hiszen az 1922-ben Bécsben kiadott *Ló, búza, ember* című verseskötet anyagától kezdődően öleli fel Déry avantgárd jegyében induló s alakuló líráját.

A *Liát* a *Nyugat* 1917. évi 3. és 4. száma közli (első helyen – hangsúlyozza Déry) Tersánszky, Ady műveivel, Kaffka Margit *Hangyabolyának* folytatásos

közlésével, Tóth Árpád Rimbaud-fordításaival egy időben. Mire a szöveg megjelenik, már anekdotába illő története van: az 1913-tól a Nasci Rt. fakitermelő vállalatában, nagybátyjánál tisztviselőként dolgozó Déry 1916-ban „csupa láz és lelkesedés” közepette veti bele magát az olvasásba; a „moderneket” olvassa, izgatottan várja a kéthetenként megjelenő Nyugatot, s az írókat is aszerint osztályozza, hogy nyugatosok-e vagy sem („aki nem oda ír, nem is író”). Nem véletlen hát, hogy első verseit is az Osvát szerkesztette folyóiratba küldi, de miután a főszerkesztő nem fogadja tárt karokkal, s verseiben Szomory-hatást gyanít, dacosan elzárkózik a *Nyugattól* azzal a fogadalommal, hogy felé sem néz, amíg maga Osvát nem kér tőle kéziratot. Erre furcsa módon rövid időn belül sor kerül. Déry, miután arról értesül, hogy az *Érdekes Újság* pályázatot hirdet, s a bírálóbizottság egyik tagja Osvát lesz, a *Liával* jelentkezik a pályázatra, annak biztos tudatában, hogy műve így Osvát kezébe kerül. Osvát, aki a műben „az írás szertelenségére érzett fel”, első díjra javasolja a kisregényt, de a bizottság többi tagjának kifogásai miatt („túlságosan szabadszájú”, „lázás és túlfűtött erotikájú elbeszélés”) Dérynek harmadik díjjal kell beérnie. Ám műve mégiscsak a Nyugat szerkesztőjének íróasztalán köt ki, aki hívátja, s közli vele, hogy a *Lia* első része már a következő folyóiratszámában megjelenik. A Nyugat fizeti majd ki azt a (tiszteletdíjnál jóval nagyobb) pénzbüntetést is, amelyet az ügyészség „sajtó útján elkövetett szemérem elleni vétség” címen ró Déryre, annak ellenére, hogy Beck Salamon, a híres büntetőjogász egyenesen a Bibliából és a világirodalomból vett idézetekkel védi a 23 éves író.

A *Börtönnapok hordalékát* író Déry vall arról, hogy számára választóvonalat jelentett a *Nyugatban* való első megjelenés: íróbarátokat, elsősorban Tóth Árpád, majd Füst Milán barátságát, s a belső magány feloldását. Szomory Dezső állítólag tíz évet adott volna életéből a *Liáért*, Kassák felolvasta csoportjának – „de ami a legfontosabb volt számomra – írja Déry –: bevezetett engem az írók társadalmába”.

Az írói pályán tehát a *Lia* az a mű, amely Déry előtt megnyitja a számára akkor legrangosabb folyóirat, a *Nyugat* kapuit, azét a folyóiratét, amely „bábája” és „dajkája” volt (l.: *A „Nyugat”-ról. Botladozás I.*, 1978), s amely 1919–20-ig, hétéves emigrációjáig több versét és novelláját közölte, hogy visszatérte után hosszú időre elzárkózzon az írótól, megnehezítve számára ezzel „belső emigráció”-jának éveit. A *Lia* révén alakul ki Déry és Osvát kapcsolata is, amelyen belül Osvát „szinte megszegyenítő tisztelettel” viszonyul a fiatal íróhoz, hiszen „legnagyobb érdeme és vétké a felfedező szenvedély volt” (Déry Tibor: *Börtönnapok hordaléka*, 1989). (Osvát szerkesztői tapintatára vall az a gesztus is, hogy csak egyet mutat meg azokból a levelekből, amelyek „ocsmány szidalmakkal” illetik a kisregény szerzőjét.)

A *Lia* szövege a későbbi Déry-művek *összevegeként* olvasható. A kisregény annak bizonyítéka, hogy a fiatal író prózájában már 1920–26-ig tartó emigrációja előtt is jelt adnak magukról az expresszionizmus felhangjai. Annak, hogy Déryből szinte vérmérsékleti adottságként szakadnak fel a próza lázas, exp-

resszív futamai, hiszen az indíttatások és hatások (Kassák barátsága s bécsi folyóirata, a *Ma*, az ottani *Panoráma* című folyóirat, a berlini *Sturm* – s általában a bécsi és németországi avantgárd szellemi közege) még csak évek múlva következnek majd.

Bár Déry a 30-as évek elejéig terjedő időszakban írt alkotásait szigorú önkritikával „túrhetetlenül rossz” műveknek tartotta (l. *Önéletrajz*. in *Bolladozás I.*), magát a *Liát* is Knut Hamsun hatása alatt írt rossz írásnak (*Börtönnapok hordaléka*), az utána publikált prózaszövegeket (*A próba*, *A két nővér*) „rosszszabbnál rosszabb” novelláknak (uo.), ez idő tájt születő s a *Nyugatban* közölt kísérleteiről pedig azt vallotta, hogy tudásának „csak a fonákját mutatták” (*A „Nyugat”-ról*), a kisregény mégis a kettős tájékozódás lehetőségével szolgál. Egyként mutat rá Déry azon hibáira, zsenge írói eszköztárának hiányosságaira, amelyeket a továbbiakban majd fel kell számolnia, s fiatalkori prózájának azon elemeire, amelyek a későbbi avantgárd életérzés tartópillérei lesznek.

A mai, 20. századi irodalmon (Csáth, Szentkuthy naplójegyzetein, József Attila fájdalmas „szabad ötletein”, Marsall és Petri versein) edződött olvasót már kevésbé botránkoztatják meg a *Lia* erotikus részletei. Ha a szöveg impulzusainak összességét szemléljük, igazat adhatunk Pomogáts Bélának, aki Déry-monográfiájában arról ír, hogy a lázadó indulat oly mértékig elárasztja a művet, hogy a *Lia* nem is az erotika, hanem a lázadás regényeként hat.

Indulatok és lázadások sorából fűződik fel a kisregény szövege. Indulat erejéig csapó érzelmi rohamok (túlzott ragaszkodás, odaadás, szerelmi ömlengés, felebaráti szeretet, dekadens-szecessziós bezártságérzés és lelki-közérzeti aláhullások), majd váratlan, indokolatlan, önkényes lázadások (Annával, a szakácnővel szemben; egy fűszerkereskedés „utálatos” sárga táblája ellen; a vak újságárusnő ellen; *Lia* ellen stb.) sodorják a kevés cselekményt, ám annál furcsább, váratlanabb epizódokat görgető szöveget. A kisregény feszültségét, dinamikáját mindvégig a diszharmonia, a csapongás sűrű felszíkraztatása tartja fenn (elragadtatás–kétségbeesés; lelkesedés–kétkedés–elutasítás; tökéletes, sűrített boldogság–letargikus közérzet; a szerelem sóvárgása és terhe; vérpiros és halásápadt arc; szadisztikus indíttatások–megbánó elérékenyülés és fordítva; a „milliók” és az „én” közötti hánykolódás; a felnagyított Én és a „semmis” Én tudata; a vállalt, kiküzdött és a gyötrő magány stb.). Mindezek a feszültség-gócok, mindez a nyugtalanság és úzottság zaklatott, „indulattól és belső feszültségtől fuldokló” (Pomogáts Béla) stílust eredményeznek, amely az expresszionizmus kaotikus életérzésében, ziláltságában és formát áttörő lökéseiben talál megfelelő kifejezőeszközre (a káosz itt még csak a hős belső káosza). Az expresszionizmus jegyeire utalnak a képek felfokozott hang-, fény-, szín-, hő- és mozgáseffektusai is. Az expresszionista nagyítás még a szöveg mikro-elemeibe is beépül, olykor indokolatlanul is „erős” jelzők utalnak a felfokozott lelkiségre (a főhős „erős” mosakodása, „súlyos” lépései). Különösen a tenger kíséri analóg mozgásokkal, háborgással vagy épp lágy elsimulásokkal a főhős csapongó lelkiállapotait (Pomogáts Béla Déry-monográfiájában események,

emberek és tájak, főként a tenger „mitikus nagyításá”-ról beszél). Belső monológok, víziószerű jelenetek gondolatrítmusos szövegegységei rétegeződnek egymásra, miközben a prózaszöveg szabadversszerű szólamai az epikumról a lírára helyezik át a hangsúlyt.

A kisregény egész történése, cselekménye kevésbé konkretizált, egzakt térben (tenger, homokos part, a főhős szállása, város, mező) és időben játszódik (csupán napszakok, hosszú alvások és ébredések váltják egymást). Ez utóbbi kapcsán jegyzi meg Egri Péter, hogy Dérynél a *Liában* még Proust ismerete előtt „felvillan az idő szubjektív-önkéntes megszüntetésének ötlete” (Endrei Tibor, a főhős a tengerbe dobja karóráját – 1. a későbbiekben a *G. A. úr X.-ben* című regény mutatók nélküli óráit!).

Déry írói pályájának egészét szemlélve e kisregény két fő tanulsággal szolgál: a fiatal Déryben a lázadást mindent elsöprő expresszív indulata már az avantgárdal való behatóbb találkozása előtt megvolt, ám

1. még nem volt birtokában e lázadó indulatainak megfelelő, differenciáltabb kifejezőeszközöknek, s emiatt a szöveg a zaklatottság, nyugtalanság érdes kifejezője lehetett csupán. A főhős magatartásában egymást követik a természetes, durva jelenetek (fennhéjázó viselkedés, káröröm, szadista tettek és képzelet), s a kisregény szókincsrétegében is ugyanez az érdeesség, durva, szögletes kifejezőmód érvényesül (pofa, ordítva, fenevad, te állat, röhögni, kuss, bele-döglött stb.).

2. Déry első kisregényében csupán önnön lázadó indulatát tudta felmérni és leképezni, ennek irányadásával azonban többnyire adós maradt. A későbbi pálya szemszögéből kaphat magyarázatot és indoklást mindaz a szeszélyesnek és önkényesnek tűnő ellentmondásosság és a diszharmónia, amely a *Liában* irányultságának megfogalmazását tekintve még homályos foltokat hagy maga után.

A későbbi Déry-művek ebben a tekintetben az ironia kimunkálásában jelentenek majd továbblépést. Egyben a lázadás célját, távlati pontjait is disztinváltabban és határozottabban tudják megfogalmazni. Az *Országúton*, *Az útutazó*, majd a *G. A. úr X.-ben* című regények a szabadság lázas keresésének megfogalmazásával már határozottabban világítják meg az anarchikus lázadás indítékát és célját. (Bár azt tapasztaljuk, hogy Dérynél egészen a 60-as évekig tovább él a *Liában* megcsendített gondolat: még a *G. A. úr X.-ben* is azt példázza, hogy a szabadság s az egyén függetlensége az elidegenedésben keresendő.)

A *Lia* Déry expresszionista hajlamának, írói alkatának, temperamentumának első híradása; a próza szabadversszerű, víziós, gondolatrítmusos áramlásának lenyomata. Vele vonul be az életműbe az az idegenségérzet, amely több évtizeden át, már jóval túl az író avantgárd korszakán, egészen a 70-es évek *Képzelt riport* . . .-jáig tartós írói élménynek fog bizonyulni, s amelynek művészi-filozófiai megfogalmazása Sartre-t és Camus-t is foglalkoztatja. Hiányosságainak számbavételekor pedig nem feledhetjük, hogy szerzője 1917-ben 23 éves volt.

PONTOK DÉRY TIBOR LÍRÁJÁNAK TÉRKÉPÉN

BORI IMRE

Ne az expresszionizmus, a dadaizmus vagy a szürrealizmus dokumentumai-ként olvassuk Déry Tibor ifjúí szövegeit, hanem írónk szuverén alkotásaiként, esztétikai értékeket hordozó művekként, amelyek nélkül az öregkori alkotások sem interpretálhatók a maguk teljességében!

Több akadályát látom annak, hogy ez a sajátos szemléleti rekonstrukció (ha nem revízió!), még inkább a Déry-opus rekonstrukciója megtörténjék. Mostani dolgozatomban sem áttekinteni ezeket a számba vehető kérdéseket, sem megoldani, kimerítően tárgyalni nem akarom és nem is tudom. Több idő, nagyobb rüssel végzett adat- és anyaggyűjtés szükségeltetik, mint amivel én mostanában rendelkezem. De talán így is érdemes lesz, ha rövid időre is, megállni annál a kérdésnél, amely ott kísért mindmáig a Déryvel foglalkozók tudatában – nevezetesen hogy Déry maga sem tartotta sokra ifjúkori műveit, hiszen tudjuk, sokáig ellenállt, és nem engedélyezte újranomtatni őket, amikor pedig áldását adta a megjelentetésre, így versei esetében is, aggályait is közölte az olvasókkal, mondván, „szerencsésnek érzi magát, ha az olvasó nem igazolná aggodalmait, melyekkel e könyvet (ti. *A felhőállatok* című kötetét 1970-ben) útjára bocsájtja”. Mert a pályája delelőjén túljutottat akár az érdektelenség vádjában is elmarasztalhatnánk. De akkor meg igaztalanok lennénk hozzá, hiszen a figyelmének ellankadásáról találóbbr lenne beszélni. Dokumentumérteke miatt hadd idézzem nekem címzett 1969. december 12-én keltezett levelét:

„Kedves Bori

egy szívességre kérném, elég sürgős is volna.

Kiadok egy kötetet a régi verseimből, persze válogatva. No már most rendezgetés közben az Új Symposionban 1968. 35. szám, a maga rólam szóló cikkében találtam néhány verscímet és idézetet is, amelyeknek itthoni, rendetlenül szétszórt kézirataimban nem találok nyomát. Így beszél egy „Tornyok közt” című versről, ez hol jelent meg? S hol a „Külvárosi ének” (egy nagy

látomás szövi előttünk izzó szőnyegét stb.)? Megemlíti továbbá egy versről szóló esszém; ez azonos volna azzal az ötven sorral, amelyet tőlem a következő oldalon közölnek? A Híd is közöl 1967. 10. számában egy verset, „A csúcsról” címmel, melyről szintén nem tudom, hol jelent meg.

Arra kérném tehát, hogy egyrészt küldje el nekem a „Tornyok közt” s a „Külvárosi ének” teljes szövegét, másrészt azoknak a verseknek a másolatait is, amelyek a két kötetemben nem szerepelnek, s amelyeket érdemesnek tart arra, hogy a válogatásba felvegyem.

Sürgős volna, mert a kéziratot már nyomdába kellene adnom.

Előre is nagyon hálásan köszönöm fáradozását, szívélyes üdvözzel

Déry Tibor

Új cím: Bpest II.
Lotz Károly u. 20.”

Kérdésének érdekessége pedig az volt, hogy olyan verse után is érdeklődött, amely a *Ló, búza, ember* című kötetében ott volt a keze ügyében!

S nyilván nem sajtó volt fel benne 1972-ben is még az ötven évvel azelőtt kapott vágások emléke! Akkor beszélt a Petőfi Irodalmi Múzeum felkérésére a Nyugattal kapcsolatos emlékeiről, amelyek mind a költészetével kapcsolatos sérelmekből tevődnek össze. Természetesen azt is érzékelhetjük, hogy Déry Tibor értékének tudatában létező önérzetes költő volt, hiszen a *Nyugattal* is, az irodalmi-kritikai élettel is költészete miatt támadtak háborúi. A Petőfi Irodalmi Múzeumnak tehát imigyen vallott:

„Azt a keveset, amit akkor külföldről hazahoztam, kész termékben és tudásban, az idehaza nem kellett. Még annyira sem, hogy leltárba vétetett volna. Két, saját költségemen kiadott verseskötetet tettem le a hazai asztalra – hogy mit értek, most ne firtassuk! –, de még nyomdaipari terméket megillető számbavételben sem részesültek. Még a Nyugat, melynek állítólag munkatársa voltam, sem érdemesítette kritikai rovatára. Nyugat-beli barátaim sem tudtak velük mit kezdeni. Tóth Árpád sem, Füst egyenesen »főzeléknek«, azaz zöldségnek minősítette őket, Nagy Zoltán pedig . . . levelet küldött, amelyben restelkedve megvallja, hogy nem érti a verseket, hát hogy írhatna róluk.” (*Jelenkor*, 1972. 1.)

Természetesen jelent meg kritika a *Nyugatban* is Déry második verseskötetéről, az *Énekelnek és meghalnak* címűről Szegi Pál tollából, amely egyszerre kritikája is a verseknek és polémia is a költő költészeti nézeteivel. Déry költői önérzete különben erős volt, mert nem akart „túrt autszajder” lenni a *Nyugatban*, miközben két 1922-ben megjelent versét említi. Nem a versek minőségében látta a *Nyugattal* való együttműködés akadályát, hanem a költői irányának elutasításában: „A Nyugatnak, úgy tudom, elve, hogy helyt ad mindenféle irodalmi irányzatnak, ezt írta legutolsó számában is – rám ez nem vonatkozik?” – kérdezte. Hadakozott az 1930-as évek elején is – akkor is verseiért –, míg

prózájáról, érdekes módon nem esik szó, ami annak bizonyosságaként értelmezhető, hogy Déry költői mivoltának értékét akarta elfogadtatni a *Nyugattal* is! Nem árt megjegyezni, hogy az 1922-ben megjelent két verse a *Nyugatban* nem nyerte el az öreg Déry tetszését, amikor *A felhőállatok* című verseskönyvét rendezte!

Déry Tibor tehát makacsabb volt költői mivoltának afirmációja kérdésében és öntudatosabb is, mint ahogyan az évtizedekkel későbbi nyilatkozatai, viszonyulásai, általában „viselkedése” mutatja és feltételezni engedi. Ezért támadt az irodalomtörténelemben is az esetlegességnek, a véletlenszerűségnek a benyomása. Mintha Déry, a költő, csak úgy véletlenül tévedt volna be a költészet szent ligetébe, aztán ott csetlett-botlott pár évig, majd felszabadultan – mint aki járványos kórból gyógyult ki – prózát kezdett írni, és prózaíróként klaszszikussá érlelte magát. Becsapta Ungvári Tamást is, aki azt írta, hogy Déry a „stílussal nem szakított, csak a költészettel” (*Kortárs*, 1966. december). Hornyik Miklósnak pedig Pilátus szerepében tetszelgett, és költészettel kapcsolatban mintegy „mosta kezeit”. „Hogy ezek a versek mit érnek, s hogy egyáltalán érnek-e valamit, ehhez nem mernék hozzászólni. Nagyon messzire kerültem el tőlük . . .” Vagy: „Hogy ez az új irodalmi forma mennyire érvényes életem munkájában, azt, mint az előbb is említettem, nem tudom megítélni. S hogy irodalomtörténetileg ér-e valamit, az nem érdekel, a filozofikus munkák a magam esetében is, általában is, sajnos, kevésbé érdekelnek.”

Közben rezzenéstelen definiáló, amikor a közömbösség leple alól kikandikál: „De ha alaposan megvizsgálom magam, azt hiszem, olyanfajta lírikus vagyok, aki prózában tudom a lírámat kifejezni.” Vagy: „Bécsben kezdtem el Kassák lapjába, a Má-ba verseket írni, amelyek azonban – ahogy ma visszaemlékszem rájuk, és némelyiket elolvasva, látom is – elég lényegesen különböztek attól, amit Kassák és Kassák több munkatársa írt. Főképpen azért, mert bármennyire igyekeztem is, nem tudtam a logikát oly tökéletesen kikapcsolni, érzelmi világomból sem, ahogy ők tették . . . E verseim esztétikai vagy irodalomtörténeti szempontból kompromisszumot jelentenek a hagyományos gondolkodási forma meg egy új gondolkodási forma és kifejezés között.”

Igazán Déry Tibor a verseit – talán kitetszik – értékelte, és nemcsak az 1920-as években gyakorolta a versben való gondolkodást, hanem az 1930-as években is – *A felhőállatok* című kötete útmutatása szerint 1938-ig. S ha megfordítjuk egyik 1923-as tételét, amely szerint azért írta verseit, mert ő is, költőitársai is a „prózával kátyúba jutottak”, akkor 1938-ban azért hagyta abba a versírást, mert a versbeszédével jutott kátyúba. Ne fogadjuk el mindezek után Ungvári Tamásnak azt a mondatát, amelyben Déry verseit „irodalmi ifjúsága hervadó tanúnak” nevezte, még ha maga Déry esetleg nem tiltakozott ez állítás ellen.

A lírikus Déry arcképét azonban nem rajzolta meg senki nagyobb ambícióval, legfeljebb puha ceruzával készítettük halvány rajzát el, markáns vonásait pedig elfeledtük meghúzni, mert csak kötelességből, tehát ímmel-ámmal írtunk verseiről, holott azok nem mulandó epizódját képezik az író életművé-

nek, de a XX. századi magyar lírai érzékenység történetének sem, s most is állítom, mint állítottam huszonöt évvel ezelőtt, hogy az 1928-as *Énekelnek és meghalnak* című kötete a magyar szürrealizmus e korszakának komplett és jelentős versgyűjteménye.

Nagy általánosságban is szólni kell erről a líráról. Elmondható, hogy a *Ló, búza, ember* 1922-ben még az expresszionizmus csillagképéhez igazodó költőről vallott, az 1928-as kötete pedig a szürrealizmus kalandját vállalórról beszélt. Az expresszionista életérzés disszonanciáját megfogalmazta elméletileg is, képileg is. „Én úgy éreztem, hogy az élet rendetlen, és hogy mi végre küzdeni epileptikus istenekkel és érni kalászmódra és füttyszóra halni minek?” (Barátom nálam aludt) S érdemes fülünkbe csalni *A gyújtogatók* című expresszionista prózaversének képzenejét:

„Nagy viaszgyertyákkal kezükben vándorolnak a planétán, mely csendben forog égő világok között. Szájukon kialudt gyarak súlya, térdük véres és földes, zsebükből száradt kenyérhéj lóg és leheletükön, mint tenyéren a legyek, sebes lábakkal táncol az isten. Sárga fürtjeikben alázat és járásuk mint az óraingáé... tik-tak, tik-tak, szárazon zuhannak a hegyek és városok fölött...”

Jól érzékelhetőek a változások az elkövetkező években, hiszen most már nem „valószerűségekről” beszél, hanem az „új valóságok világáról”, ahogyan kritikusa a *Nyugatban* definiálta. A költő kezében ott látni akkor már a szürrealizmus varázspalcáját, és a versekben az asszociációk szabadsága van, a képzelet nem tiszteli azokat a hagyományos határokat sem, amelyeket expresszionista korszakának idején még tisztelni látszott. Olyan világról adnak hírt Déry versei, melynek elemei szabad vegyértékűvé váltak, és a képzelet intésére a költő vágyott rendjének, harmóniájának törvénye szerint kapcsolódnak egymáshoz. Kritikusa, Szegi Pál „elintézetlen képeknek” nevezi a Déry-versekben található képeket, mert nevet keresett a versekben vissza-visszatérő állandó helyzetnek, motívumnak, képnek. Csodás világ volt születőben a Déry-versekben: felhőállatok, kétfejű sötét lovak, üvegszigetek, tenyéren forgó fekete juhek, őserdők, de alföldi kietlenségek is, amelyek fölött a délibáb rejtett titkoktól vibrál.

E jellemzékísérleten túl talán érdeklél, ha első versének egyikéről, a *Kortárs* 1979. januári számában Réz Pál gondozásában megjelent verses eposzáról ejtünk szót, illetve ha *A nagy tehén* sajátos recepcióját idézzük az emlékezetbe.

Réz Pál az eposztörredéket Déry Tibor első verseként publikálta a *Kortárs* 1979. januári számában, mondván, hogy ez a vers „Déry Tibor egyik legkorábbi, talán első fönmaradt műve, egyidős a *Nyugatban* ekkoriban publikált novelláival”. A datálás nehézségét azonban mutatja, hogy 1917-ben a *Lia* című nevezetes kisregényén kívül csupán a *Két nővér*, 1918 első felében pedig az *Ellopott élet* című novellája jelent meg. De megjelent két verse a *Nyugat* 1917-es évfolyamában a *Két nővér* közvetlen közelében: a *Júlia szép asszony* és az *Éjjel a Rózsadombon* című. A *Júlia szép asszony* címűben Babits *Mozgófénykép* című

versének gyors, pergő ritmusa csapódik le, és maga a történet is Babits verséhez látszik kötődni. Az *Éjjel a Rózsadombon* című pedig a *Kéthangú kiáltás* eszmekörében fogantnak látszik, akárcsak töredékes eposza az író hagyatékában, amelynek csak invokációja, előszava és első éneke maradt fenn, ám csonkasága ellenére sem kelti a befejezetlenség benyomását. Ugyanis a lázadást ünneplő utolsó sorokkal („A szél elállt, s a véghetetlen mezőn a vérző holttest mellől hátravetett fejjel sánta lábain felkelt a lázadás, fekete öklét az égnek lobogtatva”) magasba száll éneke. Jelentős alkotásnak tartom ezt a Déry-költeményt mind a költő, mind a magyar avantgárd története szempontjából: ebben lehet talán legjobban megfigyelni, mire volt valójában képes a magyar avantgárd vers a benne érzékelhető nyelvi és képalkotói kultúrájával. A fiatal Déry itt szinte tobzódik a merész költői képekben, kép-érzékenysége a gyengédségnek, a békének, a természetnek éppenúgy fel tudja idézni látványát, mint a zaklatottságnak, nyugtalanságnak, rémületnek és borzalomnak. Alábbi részletünk talán az első költői reagálás az 1917-ben megjelent Tóth Árpád-versre, a nevezetes *Elégia a rekettyebokorhoz* címűre:

*Meleg szíve így virágzott ki a hajnali szélben,
míg a föld alatt csírák nőttek süket zenével
s a mezők dús lehelete, mint illatos folyó, lágyan lengedezve
szállt az égnek. Végtelen hála
zengett fel ártatlan teste tiszta himnuszában, a béke
mint burkából pattant virág kék szirmokkal nyílt az égen,
s dús magjai – csendes percek – hulltak a boldog ember
felszántott lelkébe . . .*

A másik hangulat- és képpóluson pedig ilyen sorokat olvashatunk:

*Megfordult s elrohant, mint részeg repülőgép,
kínosan ugrálva a dombos talajon, hogy elszabadultan
felhők közé szálljon . . .*

Az eposz az akkori idők egyik hőstét, a szökött katonát idézi, aki megelégette a frontéletet, a vért, leugrik a katonavonatról, hogy erdőkön, réteken át hazasiessen, de útközben egy csendőrőrmester elfogja, a katona azonban letartóztatóját megfojtja, és fellázad a világrend ellen.

Déry lírájának egy másik pontja *A nagy tehát* című 1923-ban a Mában (1923. IX. 15.) megjelent verse. Abban az évben tíz Déry-költemény jelent meg Kaszák folyóiratában, az erre következő évben pedig csak kettő. Nemcsak akkor, azóta is Déry nevezetes verse ez *A felhőállatok* cíművel egyetemben, amely viszont már a *Dokumentum* lírájának a gyöngyszeme. A Fodor Ilonával beszélgető Déry nem hagyja említetlenül ezt a verset. Nem keletkezéséről nyilatkozik, de szívesen közli, hogy franciára Illyés Gyula fordította Yvan Goll segéd-

letével, s hogy az a *La Revue Européenne* 1924. november 21-ei számában meg is jelent. A fiatalkori barát, Bernáth Aurél, kései visszaemlékezéseiben is emlegeti: „Versei . . . a valóság fölött keringtek, sűrű gomolygásban. Tibor nehézvérű spanyol fantáziája az ég kárpitján keresett réseket, azon át surrant ki a földön látottakkal és a világűr jeges terében, különös csillag-viszonylatok között, vagy holdközelen fürdette meg »nagy tehenét«.” S idézi két sorát:

*Ki ott fenn a hold fölött a nap fölött bög és kölykeit szoptatja
lassan és óvatosan jár az ismeretlen térben mint egy üstökös*

A Déry-recepció érdekes adaléka lehet, hogy a szerb szürrealisták pápájának, Marko Ristićnek az 1939 és 1941 közötti naplójában (nehéz eldönteni, hogy a dátumokkal egykorú vagy pedig utólagos rekonstrukciójú szöveggel állunk-e szemben, amilyen például Sinkó Ervin moszkvai naplója, az *Egy regény regénye* volt) feltűnnek *A nagy tehen* sorai, szám szerint 11 sora a francia revüből szerb nyelvre fordítva egy Rilke- és egy Apollinaire-versrészlet közé ékelve – Marko Ristić „idézet-szimfóniájának” egy taktusaként. A 75 soros Déry-versből átvette az első három sort, majd a 62–69-es sorokat, és mintegy miniverssé zsugorította Déry terjedelmes versszövegét, kiugratva a költeményből az „éjféli vágy” képében a vers központi „üzenetét”. Íme:

*mindig fölöttem repül a nagy tehen
éjjel felhőben fénylik és énekel
himbáló tőgye néha előtűnik a ködből*

*ki ott fenn a hold fölött, a nap fölött bög és gyermekeit szoptatja
lassan és óvatosan jár az ismeretlen térben mint egy üstökös
soha nem téved el:
patáid nyomában tej fénylik az égen: éjféli vágyunk
hegyek reménye
nagy szerelem
angyalok vére
isszuk és soha nem fogy el*

A felhőállatok című verse sem alaptalanul említődik itt, hiszen *A nagy tehen* egyik képe újrafogalmazódik benne – ez:

*A hold felemeli mutatóujját és azt mondja: csitt
hol világos van, hol sötét . . .*

Bernáth Aurél *A felhőállatok*ról beszélve írta: „Amikor azt olvastam, hogy a felhőállatok néha szélhanganon lepiszognak a földre, valójában olyan érzésem volt, mintha az ember elindulna a dolgok igazi értelmét keresni, amely a kau-

zalitás függvényén túl (talán) mégiscsak rejtezhetik.” Az már más kérdés, hogy Fodor Ilona provokatív kérdéseire válaszolva 1974-ben, amikor elhárítani igyekezett a rámenős kérdezőt, aki Déry egykori „tehén-rögeszsméjét” sugallta, amire Déry szerényen csak annyit jegyzett meg, hogy a „tehén számára természet szerete kifejező formája volt”.

Mindennek a végső tanulsága pedig az, amit a Déry-líráról e pár kiragadott példával közölni akartam, hogy Déry *képzetekhez kötött költeményeket írt*, mint ahogyan képzetei általában is állandó mozzanatok Déry életművében. Kevésbé tudatosan ezt érzékelttem huszonöt évvel ezelőtt, meggyőző adalékokat hozzá Temesi Ferenc szolgáltatott a Déry Tibor költői világáról szóló tanulmányában (*Új Írás*, 1991. május).

Idéztem már, hogy ezek a költemények Dérynek abból a felismeréséből (is) születtek, hogy „lírikus korszakban” él, illetve amikor még nem döntötte el, miként Bernáth Aurél interpretálja Déry alapvető dilemmáját, hogy „költő-e igazában, vagy mégis prózaíró”, mert a versek keletkezésének idején terjedelmes prózai alkotásai is születnek. S mi több, líramagyarázatai is akkoriban íródtak!

Ezeket a magyarázatokat pedig együtt kell verseivel olvasni. Nem csupán az oly nevezetes *A homokóra madarai* című előadására és a megjelenését követő vitára gondolok most, hanem a kevésbé emlegetett, de nagyon eligazító esszéire is, amelyek között az *Utolsó szó* című verséről írott műhelytanulmánya 1928-ban elsőrendű érdekléssel bír.

Nyilvánvalóan egyet lehet érteni azzal a megállapítással, hogy Déry főképpen az 1920-as években az esztétikai gondolkodásban jeleskedett, és hogy elsősorban a vers kérdései izgatták, azokat igyekezett tisztázni, de tisztán akart látni a maga költői gyakorlata kérdéseiben is. Öregkorában tett nyilatkozatai mutatják, hogy *tudta, ismerte* a maga versének sajátos természetét, e versek különvonalásait, nevezetesen közöttük azt, hogy hiába igyekezett, a „logikát nem tudta oly tökéletesen kikapcsolni” sem verséből, sem érzelmi világából, mint költő barátai tették, miként mindezekről Hornyik Miklósnak vallott. Hogy valóban így volt, éppen az *Utolsó szó* megírásáról készült elemzése dokumentálja, s hogy mennyire értett a vershez mindvégig, Szabó Lőrincnek *A huszonhatodik év* című kötete 104. szonettjéről készült tanulmánya bizonyítja, amely egyszerre verselemzés is, önelemzés is! Úgy tetszhet, az *Utolsó szóról* írott tanulmány mindennek a cáfolata, amit mi is mindmáig a szürrealista vers írásáról tudunk, hiszen az ellenőrzött versírásra példa az, amit ő elmondott, mert az asszociációk szabadsága sem korlátlan szabadság az ő felfogásában. A vers, tőle kért kifejezéssel, a „józsánság örülete” – méghozzá Hölderlin példája nyomán, mert a nagy német nemcsak Déry „férfikorának kedveltje” volt 1965-ben, hanem hivatkozási alapja volt már 1928-ban is. Hölderlintől származik a becsvágya, „úgy írja meg a verset, hogy a visszatartott szenvedélyű képek után, melyeknek tüzeit a takaró hamun keresztül csak érezni lehet . . . a belső pátoszt” a határpontjáig fokozza, majd a versre bízza, hogy a „tehetetlenség törvényénél fogva

saját lendületével fussa be” az utolsó métereket a beteljesüléshez. Elemzésében az *Utolsó szó* két változatát kínálta fel, hogy megmutassa, milyen gyomláló munkát végez a szürrealista költő is, ha esztétikai igények munkálnak benne!

Amit észre lehet venni, hogy Déry Tibornak a versről írott tanulmányai általában a kinyilatkoztatás hangját is hordozzák, ám csak annyira deklaratívak, amennyire e műfaj természete (ha önálló műfajnak fogom fel az esztétikai kérdésekről készült tanulmányokat) és az adott korszak, tehát az 1920-as évek karaktere megkövetelte. Ebbe pedig a dogmatizmusnak a színező jelenlétét is feltételezni lehet. Ezért írhatta Déry Tibor Mihályi Ödönről, ifjúkora egyik barátjáról szólva, hogy annak idején „nekikeseredett bús egyházatyák voltak mindahányan”. De verseket írtak, dacolva a mulandóság fenyegetéseivel. S hogy ellenállásuk eredményes volt, bizonyítja, értekezletünkön Déry Tibor verseiről beszélhettem.

AZ ÉLET ÁLOM?

FRANYÓ ZSUZSANNA

Déry Tibor *Az óriáscsecsemő* többszöri újraolvasásánál tartok. A szerzői előszóban ez olvasható: „Mint hogy az itt következő színművek maguk is kibeszélik, s elég közérthetően, hibáikat, nem kívánom azzal is tetézni a bajt, hogy egy előszóban meg is magyarázzam őket. Egyetlen védekezésül arra kérek engedélyt az olvasótól, hogy betájékoztassam keletkezésük időrendjébe . . . a tisztelt olvasónak módot adok arra, hogy egybevesse őket személyes tapasztalataival, s így ki-ki áldását adhassa a történelmi eseményekre, amelyeknek létüket köszönhetik . . . Az óriáscsecsemőt, máig legjobb darabomat több mint negyven évvel ezelőtt 1926-ban, emigrációm idején, az olaszországi Perugiában írtam.”

Nézzük röviden a tartalmát! A rokonok várják az újszülött világrajöttét, aki öt kiló és húsz dekásnak születik. Világrajötte kiadással jár, amit az apa, az Állampolgár nem tud fizetni, egyedüli megoldása az marad, hogy eladja az újszülöttet Nikodemosnak, az Etika Faj és Léleknemesítő Rt. alelnökének. Ezzel megkezdődik az Újszülött kálváriája. Néhány másodperc múlva már emberfölötti nagyságú csecsemőként jelenik meg, csörgővel a kezében, egyenesen jár, folyékonyan beszél, a bútorok kitérnek előle. Mivel rendkívüli lény, a társadalom szereplőinek mindegyike képességeit a maga hasznára szeretné fordítani. Az Újszülöttet megismertetik az étellel, de oly módon, hogy gyorsan kiábrándul belőle, ki szeretne lépni az életből, de a körforgásból nem lehet kilépni. Őt is megnősítik, az ő fia is óriáscsecsemő lesz, és a fiának a születésekor a felháborodott nép agyonveri, mert télen szalmakalapot viselt. Így járnak a nonkonformisták!

Nem haladok az elemzéssel, mert minden oldalon találok „valamit”, ami elvonja a figyelmet a racionális szemléléstől. Engedek a szöveg kínálta csábításoknak és a saját asszociációs képességeimnek, és kalandozom. Nem gondolva, hogy milyen veszély leselkedik rám, mert a drámában felvetett szálakat szinte képtelenség felgöngyöltíteni, mert minden szálnak utánanézve még né-

hány nyúlványa is van, és az asszociációs folyamatot már nem lehet leállítani. Érdekes kalandozás feleleveníteni ismereteimet Freud szorongásos álmáról; a sámánizmusról; a görög mitológiáról; a misztériumjátékokról; az álomszínházról; újraolvasni Calderon drámáját, *Az élet álom* címűt; Büchner *Woyzeck*-jét; kutatni Krúdy *Az élet álom* című elbeszéléskötetében a címadó novella után. Mindez végtelenül élvezetes olvasmányanyag volt, és elgondolkodtató, hogy mi minden rejlik *Az óriáscsecsemő* szövegháttérében.

A dráma szerkezeti lebontásához Rónay György *Petőfi és Ady között* című könyvének egyik fejezete segített. *Az óriáscsecsemő* második felvonásában a Szűz és az Újszülött közötti párbeszédből indulunk ki:

„Szűz: Mit szól . . . Déry Tibor legújabb műveihez?

Újszülött: Egy szót sem értek belőlük . . .

Szűz: . . . Én is jobb szeretem a klasszikusokat. Csak azoknál érzi az ember igazán, hogy az élet álom.”

Cinikus a szerzői vélemény, de nyomra vezető. Itt van „a saját sebeit is kigúnyoló szív, saját ábrándjait is meztelen vázzá fosztó elme cinizmusával és szarkazmusával” – írja Rónay.

„Van a századvég irodalmának két olyan metaforája, amellyel úgyszólván minden írónál és szinte minden műfajban találkozunk. A kor költői ebbe a két közhely-szerű kifejezésbe tömörítették, ebben fejezték ki világérzésüket és élethangulatukat. Az egyik: a világ színház. A másik: az élet álom . . .” (Rónay György: *Petőfi és Ady között*, Magvető, Bp., 1958)

Déry Tibor *Az óriáscsecsemő* című drámájában sajátos módon alkalmazza az említett két metaforát. Az egyik metafora a dráma szerkezetében fedezhető fel, míg a másik a szereplők mondataiban, vagyis a dráma filozófiai háttérében. Vizsgálódásaink a két metafora értelmezésében és annak elemzésével történnek.

Miben rejlik a Déry-drámában a „világ színház” életérzés? A drámában felléptetett szereplőkben; ugyanis a játészó, valós személyekkel azonos szintű szereplők a bábuk is. Gondolatokat közlő, beszélő bábuk. Tehát a bábuszereplők azonos jelentőségűek a szereposztásban. Mégpedig egy-egy szereplőnek több bábualakja is van, amelyek közül néhányat a valós szereplő megöl, jelezve ezzel, hogy ha bizonyos érzéseinket vagy gondolatainkat elhallgattatjuk magunkban, az mindig annak az érzésnek vagy gondolatnak az elpusztítását jelenti. De azt is jelentheti, hogy erőtlen, gyöngé bábjátékosok vagyunk a világban, ahol feladatokat hajtunk végre. Ezáltal válunk a világkomédiának bábuszereplőivé. A két megközelítés kiegészíti egymást, nem zárja ki egyik a másikat. Pesszimista kicsengésű a szerző életérzése. A társadalomban élő ember egyéniségét gúzsba köti, megsemmisíti, s Déry keserű látomása szerint ettől nincs szabadulás. Kiszolgáltatottak vagyunk, és hiába történnek velünk olykor csodák, a társadalom gépezete mindent tönkretesz. Mert világra jött az Óriáscsecsemő, akit a csodák légköre övezett. Mesebeli lény jött a világra, aki irreális képességekkel rendelkezett, például a tárgyak kikerülték őt, tekintetével embert tudott ölni, de mivel a társadalom jelképes szereplői saját hasznukra al-

kalmazták képességeit, megszűnt a csoda hatósugara. Az élet álommá lett. De csak egy pillanatra, mert a valóság pillanatok alatt szétrombolta azt. Ez képezi *Az óriáscsecsemő* filozófiai vázát.

Az Újszülött az Etika, Faj- és Léleknemesítő Rt., vagyis a társadalmat működtető eszme tulajdona és rabja lesz. Hiába tiltakozik sorsa ellen, a világ gépezete kényszerpályára ítéli az embert, ahol abszurd helyzetekbe keveredve panoptikumi lényvé válik. A társadalom gondoskodik arról, hogy ez a folyamat minden alkalommal újra és újra végbemenjen a születéstől a halálig. Hiába próbál megszökni bárki is a körforgásból, nem tud, helyben topog, mint Freud vizsgált egyénei a szorongásos álomban. *Az óriáscsecsemő* ábrázolja az élet fennmaradásának a groteszk feltételeit is.

Legérdekesebbek a dráma alakjai, mind jelent valamit, és eszméket hordoz. Elvonatkoztatott típusok küzdenek, a drámai ellentét legjobb esetben is csak formális, illetve teatrális. Déry hősei nem aktívak, pusztán telítettek azzal az életérzéssel, hogy a világot meg kell változtatni, mégpedig vagy úgy, hogy mindenkit meg kell ölni, vagy úgy, hogy mindenkit boldoggá kell tenni. Természetesen a megállapításig vezető út nincs megoldva. Kizsákmányolók és kizsákmányoltak állnak egymással szemben, az Újszülött és a társadalom képviselői, de szinte testetlenül léteznek. A testi valóságtól megfosztott színpadi alak környezet is testetlen és időtlen lesz ezáltal.

Tulajdonképpen senkivel sem alakul ki konfliktus a drámában, nem feszülnek egymásnak kibékíthetetlen ellentétek, mint ahogyan a drámában nincs konkrét tér és idő sem. Az idő ebben a drámában csak fizikai változásukat, öregedésüket indokolja.

Expresszionista dráma *Az óriáscsecsemő*, amelynek absztrakt alakjai absztrakt terekben mozognak, és abszurd jelenségeket produkálnak. Ezért van az, hogy a stilizált ember bábfiguraként szerepel a drámában.

A dráma általános érvényű kérdéseket taglal.

Mi az élet? És mi a magány?

„Az élet nehéz”, „az életnek nincs értelme”, folyton ugyanazt mondják. „Ez az élet.” „Állunk és nem tudunk semmiről, ez az élet.” – Ezek az életre vonatkozó drámai kérdések.

A magány kérdései a következők: „Miért vagyok egyedül?” – kérdezi az Óriáscsecsemő, majd megállapítja. „Egyedül vagyok a földön, mindenkit meg fogok ölni, vagy mindenkit boldoggá fogok tenni.” Azonban az élet folyamán rájön: „nincs környezetben egyetlen rokonszenves lény sem”. És ebből logikusan következik: „ezért egyedül akarok maradni”.

Társadalmi valóságot, mondhatnánk történelmit példázó gondolatok is elhangzanak: „Nagy időket élünk. A huszadik század katarzisa hörög a kulisszák mögött. Új szelek fújdogálnak . . . Új szellemi orientáció . . . a felelevenedő társadalmi harcban alul maradunk, ha nem gondoskodunk új jelszavakról . . . Pl.: Osztályöntudat – e jelben győzzük le szennyes vágyainkat.” És valóban módunkban van egybevetni személyes tapasztalatainkkal ezeket a jelszavakat,

mint ahogy a szerző előszavában utasított is bennünket. Folytathatjuk a jelszavak mai jelentésével „csöndesebben” vagy „hangosabban”. A társadalmi változással a jelszó is változik. Egy előbbi társadalomban a Hit, Hazza, Család volt a meghitt fogalom, volt a „szabadság, szerelem, e kettő kell nekem”, Petőfi-sor is jelszó. Az osztályöntudat jelszó a múlté már. Legalábbis nekünk és ma. De a jelszavakból nem fogytunk ki, csak győzzük követni, a társadalom formálói bőven ontják jelszavaikat.

A körforgás abban van, hogy mindenkit betörnek, mindenki alkalmazkodik, illetve szerepet játszik, „a szerepből nem lehet kilépni, míg az ember ki nem fújja utolsó leheletét”. Az ember nem tudja megváltani önmagát, része a körforgásnak, és alapja is. „. . . itt látható Maud, a Csodacsecsemő, aki egy félórával ezelőtt halt meg, és máris újraszületett. Testsúlya 140 kiló, csupa ész, csupa jellem, és percről percre nő, mint egy igazi csecsemő. Az egész gyerek valódi húsból és vérből van, tessék meggyőződni, hölgyeim és uraim, ez nem panoráma, ez nem levegő, ez igaz, mint a vas. Ezt meg lehet fogni, ezt meg lehet tapintani, ezt agyon lehet ütni, ezt ketté lehet vágni, ez folyton tovább él, ez a legjobb márka. Tessék besétálni, hölgyeim és uraim, itt mindenki meggyőződhet róla, hogy ezen csecsemő halhatatlan, ez a legnagyobb csoda, ez a legnagyobb jótétemény, ez az emberiség áldása. Ha felveszik, sír, ha leteszik, sír, ez folyton sír, és folyton tovább él: ez a legjobb gyártmány, ez soha nem hal meg. . . .”

Az élet álom irodalmi metafora nagy hangsúlyt kap a drámában. Igaz, cinikus, ironikus kicsengéssel. Ugyanis minden, ami az életben történik, a drámában ábrázolt életben, az csak a rossz. Minden negatív előjelű. Ebből következik, hogy az élet egy rossz álom, minek következtében lesznek a társadalom szereplői szorongásos hősök. Nincs közöttük egyetlen normális, kiegyensúlyozott alak sem. Valamitől mindegyik terhelt, lényegében félnék nímandok. A társadalmi létbizonytalanság teszi ilyenekké az átlagembereket. És a drámában mindenki átlagemberré lesz, mert nincs erő senkiben sem, mert szorongásos hősök vannak, akik bábjátékosai csak a világnak, amely ennek következtében színház lesz.

„A klasszikusoknál érzi az ember igazán, hogy az élet álom” – olvassuk a drámában. A legkézenfekvőbb klasszikus példa Calderon *Az élet álom* című drámája, amely szintén egy hanyatló társadalmi rend létbizonytalanságának költői kifejezése. De ha a német drámairodalmi megfelelőjét keressük, a legjobb összehasonlítási anyagot Büchner *Woyzeckje* jelenti, amely életérzésében azonosítható *Az óriáscsecsemő*ével.

Azzal zárjuk elmélkedésünket, hogy most Déry Tibor művéből ilyenképpen asszociáltunk, és a felsorolt kérdések hatottak ránk. Más időkben föltételezhetően más gondolatok lesznek szembetűnőbbek és érdekesebbek; ezért sokoldalúan izgalmas szöveg *Az óriáscsecsemő*.

DÉRY TIBOR ÉS NÉMETH ANDOR

Egy katalizátorszerep létrejötte és változásai

BOTKA FERENC

Németh Andor alakját többen megörökítették: alacsony termetét, homlokába hulló őszülő hajfürtjét, szinte eklekticizmust súroló szellemi érdeklődését, türelmes és tüske nélküli természetét.¹ Vagy éppen „csúnya halszemét” – s azt a „nem e világból való varázst”, „amely lenyűgözte mindazokat, akik érintkeztek vele”.² Mi e helyütt egyéniségének azokat a vonásait kívánjuk kiemelni, amelyek Déry Tiborhoz kapcsolódtak, s amelyek nyomán sehol meg nem nyugvó „átutazóként” volt jellemezhető.

Talán senki sincs Déry Tibor baráti körében, aki az otthontalanság, a szinte folytonosnak tekinthető helyváltoztatási kényszer tekintetében oly közel állna hozzá, mint Németh Andor. Nyolc év Bécsben és Berlinben a világháborút követően, s a háború alatt teljes elzártság a franciaországi fogságban. Majd a hazatérés után hosszabb-rövidebb kiruccanások – 1929 elején: Déryvel közösen Mihályi Ödön bogdányi birtokára, 1930–31-ben több hónapig tartó szerkesztősködés Bukarestben; majd 1932-ben ismét Déryvel, ezúttal Berlinben kísérleteznek német írásaik elhelyezésével. Végül 1939 nyara következik: újra hosszú, nyolc évig tartó emigráció – ismét francia földön. Nem szükséges különösebb számíttatás, könnyen összegezzhető: rövid pályakezdésétől eltekintve Németh Andor mindössze tizenhat évet töltött Magyarországon, kevesebbet, mint ami különféle külföldi bolyongásainak összességéből összeáll.

Talajtalanság? Rossz szellemi közérzet? Ok és okozat jóval bonyolultabb összefüggéseket takar. Ám minden valószínűség szerint igaza van a Németh-életmű legjobb ismerőjének, Réz Pálnak, aki a biztatóan induló alkotói pálya törését a dél-franciaországi Fekete-kolostorbeli fogsággal és az ezzel összefüggő megpróbáltatásokkal hozza összefüggésbe.³ Míg fogolytársa, Kuncz Aladár épen kerül ki e pokolból, és klasszikus érvényű visszaemlékezésekben állít emléket az itt eltöltött négy évnek, addig Németh Andorban nem múlnak el nyomtalanul az elszenvedett kényszerek.⁴ Korábban szabadon működő alkotói erői valamiképpen elapadnak, hogy ugyanakkor egyfajta önlebecsüléssel páro-

suló olvasási lázzá alakuljanak. Így lesz Németh Andor akarva-akaratlanul az első világháború utáni évtizedek egyik legtájékozottabb irodalmára, aki a vershez csak alkalmanként tért már vissza, s filozófiai és esztétikai tájékozottságát túlnyomórészt kritikusként hasznosította.⁵ S tegyük hozzá: nemcsak írásban. Közvetlen baráti körében – elsősorban József Attila s részben Déry Tibor esetében – „a négy szemközt elhangzó szó” útján is elősegítette alkotásaik létrejöttét.⁶ Mintegy katalizátorként működött: közvetítve bizonyos ismereteket és indítékokat, ösztönözve, javítva az alakulóban lévő szövegeket.

Németh Andor és József Attila kapcsolatának feltárását már elvégezte a szakirodalom.⁷ Az alábbiakban a másik barát életében és alkotásaiban játszott szerepét kívánjuk bemutatni.

AZ EXPRESSZIONIZMUS ÉS DADA HATÁRÁN (BÉCS, 1921–22)

Találkozásuk, megismerkedésük időpontja egyértelműen kiolvasható Németh Andor emlékirataiból. Ám a közvetlen kapcsolatot megelőzte egy másfajta élmény. Mielőtt a fogságból hazatérő Németh Andor a Tanácsköztársaság bécsi követségének szolgálatába állt volna, a követség vezetője, Czóbel Ernő Budapestre küldi egy kis tájékozódásra. Itt, az újságírók Otthon körében hívja fel figyelmét Karinthy Frigyes „egy nagyon fekete és nagyon heves” fiatalemberre. „Ez itt a lehangosabb – veti csak úgy oda. – Valami Déry Tibor . . .”⁸

Az emlék azért érdekes, mert Dérynek ezt a heveskedő arcát nemigen ismerjük. Késői életrajzai említik, hogy az Írói Direktórium tagja volt, de nem részletezik tevékenységét. Németh jegyzetei és más apró jelzések azonban azt sejtetik: neki is volt – igaz, csak nagyon rövid ideig – egy „lobogó” korszaka. A *Nyugat* Ady-számában megjelent cikkére gondolunk, amely a nemzetek nagy összebékülésének és az azt éltető nemzetköziség álmának igézetében utolsó nemzeti költőnek nevezte az elhunytat; továbbá arra az állítólag közfelháborodást keltő közbekiáltására, amelyet utóbb Lendvai István örökített meg a *Néhány adat az irodalmi patkánylázadáshoz* című cikkében. Az írók tanácsának alakuló ülésén – így az emlékezés – valaki Gárdonyi Gézát ajánlotta az írói direktóriumba. „Gárdonyit? – pattant fel a »senki által sem ismert« fiatal »titán.« – Mért nem mindjárt Vörösmarty Mihályt?” Igaz lehet? Elképzelhető.¹¹

Ám az a huszonhat-huszonhét éves férfi, aki az emigrálást választotta, és akivel Németh 1921 tavaszán közelebről is megismerkedett, már nem volt azonos a két évvel korábbi „nagyon fekete és nagyon heves fiatalember”-rel. Emigrálás előtt titokban megnősült, így nemcsak magáról – feleségéről is gondoskodnia kellett. Ugyanakkor makacsul ragaszkodott ahhoz az elhatározásához, hogy írással keresse meg kenyerüket. Kapcsolatot talál különböző lapokhoz, s több-kevesebb sikerrel „eladja” korábbi elbeszéléseit. Úgy látszik, a szerencse is melléáll: 1921 tavaszán szerződéssel alkalmazzák a *Bécsi Magyar Új-*

ságnál. A szellemi élet középpontjába kerül, hiszen ez a lap volt az emigráció legjelentősebb fóruma: Balázs Béla, Bölöni György, Dénes Zsófia, Gábor Andor, Gáspár Endre, Halmi József, Kassák Lajos, Komlós Aladár írtak bele, s nem utolsósorban: Németh Andor, aki kitartó, szinte hivatalnoki szorgalommal rótt szellemes sorait. (S zárójelben legalább egy mondat erejéig említsük meg: az irodalmon kívül a lap nyitott volt a művészet és a tudomány szinte minden jelensége felé: ismertette Freud új kutatásait, kitartóan magyarázta Einstein relativitáselméletét, nyilvánosságot biztosított az antropozófusok tanításainak stb.)

Azt a holdvilágos tavaszi éjszakát, amikor a két kolléga életre szóló barátságot kötött, mind a ketten megörökítették. Németh Andor kétszer is, Déry egy költeményében.¹² A kritikus otthontalanul bolyongott a Ringen, s váratlanul összefutott Déryvel, aki éppen „szalmaözvegy” volt. Felesége hazautazott Magyarországra, magányosnak érezte magát. Boldogan hívta meg Némethet döblingi lakásukba, akit meghatott ez a gondoskodás.

A lényeg azonban nem csupán e baráti gesztuson múlott, hanem kettőjük, ha nem is azonos, de egymást kiegészítő és felerősítő szellemi hullámhosszán. Németh ekkoriban került közel Kassák Lajos költészetéhez. Valamennyi kötetéről értő elemzéseket tett közzé a *Bécsi Magyar Újságban*,¹³ és saját költeményeiben is egyre határozottabban érezni lehet az avantgárd hatását; amely az izmusok átalakulásának függvényeként maga is folyamatosan változott. E mozgás képzeletbeli háromszögének egyik csúcán az expresszionizmus foglalt helyet, a másik kettőn a dada és a szürrealizmus, illetve a mítosz és a mágia. A hangsúly az expresszionista momentumokról fokozatosan tevődött át az avantgárd új irányzataira, s ezek hatása lassan-lassan átítatódott Németh mágikus és okkultista vonzalmaival. (Kritikáinak néhány fordulata arról tanúskodik, hogy az akkoriban Bécsben tevékenykedő Rudolf Steiner nézetei mellett írójuk olvasta és itt-ott magáévá tette a buddhizmus és a kínai Tao tanításait.)¹⁴

1921 áprilisában-májusában Déry szintén Kassák, a *Ma* és a Bécsbe az idő tájt „beköszönő” dada szellemi övezeteiben forgott. Mindhárom témáról hosszabb tanulmányt készített, amelyek híven tükrözik ellentmondásos, s némileg elbizonytalanodott állapotát. Pályakezdése valamivel „konzervatívabb” indításait tükrözve – fenntartásokkal olvassa a *Ma* régi évfolyamait és a Berlinben megjelent *Dada-Almanachot*; ám nyitottsága a kifejezés új útjainak elismerésére készíti.¹⁵ (Mindenekelőtt – Kassák esetében.)¹⁶ Végül is Németh Andor volt az, aki e fenntartásokat feloldotta, és a nála három évvel fiatalabb barátot az újítások szellemében alkotásra készítette. – A költészet régióiba csábított prózaíró hálásnak bizonyult; utóbb versben is megjelenítette vitákkal fűszerezett kis műhelyüket „Döbling egy hűvös és illatos utcájában”:¹⁷

„ . . . barátom feje kigyulladt mint a rádium

és szétterjedt és zengett a szobában és bús ökörszemeivel egy fénylő angyalt nézett
a mosdó fölé – kezében pacsulibokrétát tartott

*és lábánál valami állatok vidámodtak és egy szedőgép dolgozott
biblikus szövegeken – felnyílta vasszirmokkal a fényben
és felcsendültem és rezegtem rokon hangon
és bálványszemmel a csillagok mögé néztem.*¹⁸

Dolgozatunk keretei nem teszik lehetővé, hogy a maga teljességében mutassuk be Déry új, lírikusi arculatát s verseinek azt a körét, amelyet hamarosan *Ló, búza, ember* címmel rendezett sajtó alá. Egy bizonyos: a kötet – ha áttételesen is –, az emigráns lét érzésvilágából nő ki, s egy tisztának elgondolt forradalom bukása feletti elkeseredés táplálja. A fájdalom „nemes fekete boráról” és a „kegyetlenség füstös fáklájáról” szól, ájult áldozatokat követelő „buta csatákról”, „gonosz ködökről”, „hadakozva pusztító” indulatokról, amelyek oktan herdálják önmagukat és a világ javait. A költő az értelem, a jóság és a szeretet motívumait kísérli meg szembeállítani e pusztulással, ám nem sok eredménnyel (*Előszó*).

Németh Andor „bábáskodása”, amely a „közösen átrajongott májusi éjszakákban” kezdődött, voltaképpen a kötetről írt bírálatában ér véget. Bevezetőjében lírai hangvétellel üdvözli benne az „új esztétika” térhódítását és a verset átlengő „etikus, megváltó pátoszt”. A kötet alaphangját a „lassú, nehéz, bentről buzgó elkeseredés”-ben jelöli meg, egyben el is helyezve azt az avantgárd új törekvései közt: „Nem a régi Kassák ünnepi pátosza, s nem az új Kassák groteszkül megdőbbentő sűrítése. Hanem mintegy szintézise a két stíluslehetőségnek, amelyből nyilván az ünnepi pátosz a dérybb.”¹⁹ Németh jó érzékkel tapint rá a kötet drámai beállításaira s ezzel összefüggésben a költemények többségében fellelhető epikus szerkezetre. Végül Déry lírai világnézetét kommentálva sort kerít annak forradalmi, lázadó momentumaira is, ám egyértelműen érzékelteti, hogy azok mögött nem állnak konkrét politikai indítékok. „A forradalom: a természet (kiemelés tőlünk – B. F.) revolúciója ebben a könyvben, s nem az emberé.”

Talán nem érdektelen kiemelnünk, hogy Németh már ekkor ráérez Déry művészetének elbeszélő jellegére: „Déry Tibor elsősorban epikus költő – írja, majd bírálatát találó, bár 1922-ben eléggé meglepő jövendöléssel zárja: annak az új műfajnak megteremtésében, amely a régi költői epikát van hivatva pótolni, alighanem nagy szerepe lesz . . .”

Tanulságos mérlegre tenni Németh egy másik megállapítását is, amely avatott kézzel jelöli ki a kötet helyét a korabeli avantgárd egészén belül, rámutatva rokonságára a magyar és német aktivizmussal. Ugyanakkor meglepő, hogy nem figyel fel a gyűjtemény záródarabjára, *Az ámokfutó* című dadaista költemény egy részletére. Úgy látszik, e sajtóillusztrációkkal vegyített poéma értékeire a jó barát ekkor még nem volt érzékeny. Bár rögtön hozzá kell tennünk: „lema-radását” hamarosan „ledolgozza”, s maga is a dadaizmus vonzáskörébe kerül. Másfél év múltán ugyanis már lelkesen dicséri és kommentálja Kassákné Simon Jolán szavalóestjét, amelyet a „mélyebbről jött” szavakkal és versekkel

jellemez. „A szó ismét magáért van (ti. az előadott költeményekben – B. F. megj.) – írja –, vonatkozás nélkül való . . . Magáért van . . . és frissen piheg, mint egy fiatal állat. Tele van erővel, sugárzó, mint a fény és az elektromosság . . .”²⁰

A SZÜRREALIZMUS VONZÁSKÖRÉBEN (BUDAPEST, 1926–29)

A Kassák és Németh által közösen szerkesztett 2x2 című folyóirat megjelenése után, amely nyilvánosságot biztosított Déry néhány új költeményének is,²¹ a két barát pályája ideiglenesen eltávolodik egymástól. Némethet a *Bécsi Magyar Újság* Berlinbe küldi, az újságíráskodással kudarcot valló Déry pedig, akit nem tudtak lekötni a hétköznapi részfeladatok, s kritikák és riportok helyett saját írásainak bűvkörében élt – hosszabb időre rokonai feldafingi nyaralójában keres és talál menedéket.

Életük fonalai négy év múltán, 1926 őszén Budapesten keresztezték újra egymást. Az emigráció hazatérésének éve ez. Hatvány Lajos, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Nádass József keresi újra itthon az írói érvényesülést. Déry mögött egy rendkívül termékeny időszak áll: kinnlétének utolsó évében, Perugiában papírra veti kitűnő szürrealista drámáit, rendezi és tovább gyarapítja az előző évek verstermését. Az „érthetetlen” költői szövegek alkalomszerű védelmétől Németh Andor is eljut a szürrealizmus elméletének módszeres kifejtéséig, s igyekszik azt továbbadni 1925-ben megismert ifjú pártfoglaltjának, József Attilának.

A „találkozás” Kassák *Dokumentum* című folyóiratának a hasábjain jön létre, amelynek alakuló szerkesztőségi megbeszélését – így Németh visszaemlékezése – Déry Tibor lakásán tartották.²² E lap első számában jelenik meg Németh *Kommentár* című programcikke, s közvetlen utána – illusztrációként? – Déry néhány Perugiában írt verse. Németh tanulmánya az új törekvéseket széles történelmi körképbe állítja. Meghaladottnak mondja a futurizmust és az expresszionizmust, mert előbbi dinamizmusa csupán a régi formák felbomlását vonta maga után, utóbbi pedig a tudat középpontba állításával sem tudta megteremteni a vers saját, önálló valóságát. Az igazi költészet szerinte „objektív: a saját erejéből él . . . önmagához hasonlít, azaz épp olyan titokzatos, mint minden, amit valóságnak nevezünk”.²³ E szómágiával rokon koncepció lírai megfelelését azonban nem Déry melléje helyezett szövegei alkotják, hanem Németh saját költeményei (*Kivégzés, Fekete csillag, A szélén behajtvva, Eurydice útja az alvilág felé*), amelyeket a folyóirat következő számai hoztak.²⁴ Utóbbi „vezérelt automatizmusát”, amely a szürrealista költő mélylélektani kalandját van hivatva bevezetni a tudat „alvilágába”, Bori Imre méltán sorolja a magyar szürrealizmus legkiemelkedőbb alkotásai közé. Egyben találóan írja körül Németh költői magatartásának meghatározó vonásait is: „Ő az, aki nem

élettényekre, a vaskos valóság nyomaira, a maga érzelmi burjánzásának, gondolati villódzásának a lehetőségeire mutat, amikor verset ír, hanem intellektusának művészeti területeire.”²⁵

A két barát művészi felfogása – a bécsi átrajongott éjszakákhoz – hasonló módon kerül ismét egymás közelébe. „Az új vers önálló életet él – ezek immár Déry szavai. – A költő lelki életének törvényei szerint születik . . . A racionális logika s az értelem számára épp oly megközelíthetetlen, mint az érzékelés . . . Célja azonos a természet céljával . . .” – olvashatjuk *Az új versről* című cikkének zárótételében.²⁶ Ám ugyanakkor mindjárt az is kitetszik, hogy gondolataik egybecsendülése mögött bizonyos különbségek is húzódnak. Déry most sem tud fenntartás nélkül elszakadni elkötelezettségétől és erkölcsi szemléletétől. Legalábbis erről tanúskodnak azok a kiegészítések, amelyek az „önálló életet élő” versről tett előbbi megállapításait csendben kiegészítik: az új vers – olvashatjuk – „szociálisabb a régi versnél – az öntudat alatti, az ösztönös élet egyetemesebb erkölcsösségénél fogva . . . Morálisan (utilitarisztikusan) kategorizálható, mint minden más realitás”.

Ez az erkölcsi alapállás, úgy véljük, Déry munkásságának meghatározó eleme. Jelen van a korábbi, Perugiában írt drámáiban, amelyekből a *Dokumentum* is ad rövid ízelítőt (ld. *Mit eszik reggelire? Játék két felvonásban*),²⁷ de már az itthon írt és *Ébredjetek fel!* címmel közzétett verses prózájában is; amely „szűzséjében” éppen ilyen indítékok alapján száll síkra a hétköznapi gondolkodástól függetlenül költői látásmód, az önálló életet élő szó jogaiért, létjogosultságáért.²⁸

Mondjuk azt, hogy a jó barát talán éppen e nyíltan szűrrealizáló program miatt írt Dérynek e kötetéről, és nem az ugyancsak 1928-ban megjelent, de szerzőjük korábbi – jó részében konstruktivista vonzalmait is tükröző – *Énekelnek és meghalnak* című versfüzetéről?²⁹ Talán ez így nem lenne igaz, de nem kétséges, hogy feltételezésünknek igencsak van alapja.

Németh írása ugyanis a szűrrealizmus jellegzetes alkotásaként interpretálja Déry új kötetét.³⁰ Sőt kritikájának bő egyharmadát arra használja fel, hogy a szűrrealizmus általa értelmezett fogalmát körülírja; mint olyan költői törekvést, amely „kiterjeszti a valóság kereteit, s számba veszi azokat az elemeit is, amelyeket durva módon nem érzékelünk ugyan; amelyekkel azonban a tudomány évek hosszú sora óta számol”. A szerelmét és a világ megismerését hajszoló Ánis történetében a jó barát elsősorban az időnek és a térnek a „naturalista” szemléletmódon túlmutató ábrázolását emeli ki. Azt, hogy főhőse, Ánis képes „a másodpercekre osztott irodavilág”, „a mesterségesen másodpercekre tördelt munkavilág” rácsozatán túllépni, s képes feltárni azt is, ami „a gyakorlat börtönfala mögött van”. Németh elismeri, hogy „ez a meghódító új valóság” nem értelemmel felfogható, s hogy csak egyike a létező valóság arculatainak. Ám épp szubjektivitása és relativizmusa miatt szerinte, ez az a szemlélet, amelyben „az ember újból a dolgok mértékévé” válik. „Különösen áll ez a szerelem valóságára – írja –, amely ebben a természetfilozófiai költeményben

a boldogság törékeny kagylóját a szó szoros értelmében felidézi előttünk; amely csodabarlang, amíg az ember benne él, és egészen kicsi, ha kívülről nézi.”³¹

A bíráló és a megbírált nézeteinek már jelzett hangsúlyeltolódásának ismeretében viszont nem meglepő, hogy a kritika nem szól a műnek azon részéről, amelyek társadalmi vonatkozásúak. Déry szövegei ugyanis nem csupán tér- és időszemléletünk konvenciói ellen láznak; a fennálló társadalmi rendet is vitatják. Egyértelműen ez áll ugyanis a poéma zárószakaszában, amelyben Ánis a következő szavakkal „izgat” a sötétség erői ellen: „Lázdjunk fel a valóság ellen, mely gonoszabb és bizonytalanabb lett már számunkra, mint az istenek pokla . . . Ez a valóság nekünk nem kell, ez a bizonyosság nem kell . . . A táj mögött másik táj, a valóság mögött másik valóság húzódik meg, ugrásra készen, mint egy hályog mögött, és kopogjunk, szűrjünk és kiabáljunk, míg fel nem fakad, és meg nem találjuk elsüllyedt otthonunkat. Ébredjetek fel! Ez az igazság hazugság!”³²

E forradalmi hang, amely elvontan ugyan, de mégiscsak kifejezésre juttatja Déry időközben felerősödött szalonkommunista vonzalmait, távol állt Németh Andortól; ám ugyanakkor miben sem zavarta kettőjük kapcsolatát. Már csak azért sem, mert hazatérésüket követően magánéletüket – egy szerelmi ötszög – a maguk hétköznapjaiban is egészen szorosra fűzte.

SZERELMI ÖTSZÖG LÁGYMÁNYOSON (1927–1931)

Hazatérése után Németh Andor kapcsolatba került Karinthy Frigyes és felesége, Böhm Aranka társaságával, amely a mai Bartók Béla úton működött Hadik kávéházban tanyázott – vidám, felszabadult, néha vaskos ugratásokkal teli hangulatban. Németh után rövidesen Déry is bekapcsolódik egyúttléteikbe, s viharos szerelemre lobban Aranka iránt. Nem viszonzatlanul, mert épp ez idő tájt zajlott a férj egy kalandja, amelynek során az még Ausztriába is elkíséri ifjú rajongóját. Déry és Aranka szerelme több éven át tartott, zajos összeveszésekkel és összeborulásokkal – a Hadik kávéházban összegyűltek tudtával és cinkos együttérzésével. S ebben a nászhangulatban Németh is párra talált. Aranka barátnőjéhez, Lilihez fűzik lassan alakuló, ám utóbb egyre hevesebb érzelmek.

Ezt a szerelmi ötszöget: Karinthy, Aranka, Déry, Lili és Németh egymásba bonyolódó kapcsolatát többen is megírták – természetesen mindenki a saját szemszögéből. Elsőnek Déry Tibor *Az átutazó* című kisregényében; feltételezésünk szerint 1930 végén, 1931 első hónapjaiban.³³ (Bár nem kétséges, Déry és Aranka fellobbanó vonzalmai már ott vibráltak az *Ébredjetek fel!* költői soraiban is. Ánis és Moha szerelmének és társadalmi befogadásának konfliktusai „egyenest” vetíthetők vissza a Hadik kávéház és a Verpeléti út – Karinthyék lakása – környékére.)

Az útutazó cselekményének középpontjában ezúttal Németh Andor alteregója, Rácz György, újságíró áll. Éppen hazatér többéves emigrációjából, s még megérkezése órájában belebotlik ifjúkori barátjába, Németh Lajos tanárba, illetve annak szerelmi bonyodalmaiba. Déry e regénybeli alteregója kerülni igyekszik korábbi partnerét, Mártát, aki viszont továbbra is ragaszkodik hozzá. Új szerelmével, Katával sem igen boldogul, mert az meg családos; dr. Büchler Gusztáv orvosprofesszor felesége. A néha már-már a buffo határát súroló események középpontjában Németh Lajos (= Déry) és Kata (= Aranka) e konfliktusai állnak, s Rácz csupán botladozva asszisztál azokhoz. Igaz, közben ő is megismerkedik valakivel: Kata barátnőjével, Nellyvel, s úgy tetszik, az ő érzelmeik is kialakulnak. Amikor azonban Rácz tudomást szerez arról, hogy a Németh Lajost továbbra is szerető Márta, váratlanul öngyilkos lesz, majd utóbb dr. Brüchler Gusztáv első felesége ugyanígy dobja el magától életét, hirtelen elhatározással ismét vonatra ül és visszautazik Olaszországba.

Emlékirataiban Németh Andor azt írja, hogy a kisregény „nagyon nem tetszett neki”.³⁴ Tegyük hozzá: joggal. Irodalomtörténet-írásunk – Egri Péter, majd Pomogáts Béla nyomán –, úgy gondoljuk, túlértékeli Dérynek ezt a később *Pesti felhőjáték* címmel közzétett művét. Úgymond a korábbiaknál „teljesebb világot” ábrázol, „változatos típusok mozgásrendjét” teremti meg stb.³⁵ Ami ugyan önmagában igaz is lehet. De a kisregény megformálásának egésze bizony elég henye és felületes; több helyütt konvencionális fordulatokkal tarkított, és cselekményessége itt-ott mesterséges. Néha már úgy érezzük: alkalmazkodik a megjelenését biztosító félig-meddig ponyvasorozat szellemiségéhez.³⁶ Németh szémszögből nézve: kicsoda visszalépés ez az *Ébredjétek fel* világához képest! Nem szólva arról, hogy számos részletében torzképet rajzol róla magáról is. (Feltéve, ha elfogadjuk, hogy Rácz György egyértelműen és kizárólag Németh Andor vonásait testesíti meg.)

Nem kétséges, bizonyos külső vonások, például Rácz éka-szeme, illetve élet-történetének némely momentuma, így franciaországi fogsága és emigrációja vagy lépcsőházi várakozása távol lévő barátja ajtaja előtt stb. ráillenek Németh Andorra.³⁷ Ám életrajzának nem egy eleme Déry megfogalmazásában erősen stilizált vagy egyenesen anekdotikus. Így például *Az útutazó* azt állítja Rácz első házasságáról, hogy az azért jött létre, mert Rácz a szerelmi együttlétet követően nem találta gallérgombját, s keresgélés helyett inkább elvette partnerét; akitől persze hamarosan el is vált. (Ezzel szemben az igazság az, hogy – az emlékiratok tanúsága szerint – Németh „tisztességesen” udvarolt dr. Guttman Emmi bécsi művészettörténésznek, s összeházasodásuk is „szabályos” polgári keretek között jött létre.)³⁸ Továbbá igaz, hogy Németh nagymértékig szórakozott volt, nemegyszer saját műveinek a kéziratait is elvesztette,³⁹ s nem ragadott meg érvényesülése érdekében néha tálcán felajánlott helyzeteket sem,⁴⁰ ám sohasem oly mértékig, hogy magatartása az embertársai s az emberiség iránti hűvös közönnyel lenne jellemezhető.⁴¹

E torzítások ellenére azonban Rácz György alakja mögött mégis látunk reális momentumokat, legalábbis társtalanságának, talajtalanságának, otthonnélküliségének, illetve magartartásának „átutazó” jellegét illetően. Külföldről hazatérve ugyanis Németh az irodalmi életnek csak a peremén tudott helyet találni. Nem a *Nyugatban* érezte jól magát, hanem a rövid életű *A látóhatárban* vagy a félig-meddig szabadkőműves *Literaturában*, Nagy Lajos *Együttjében*, később a bulvárlap álcáját használó *A Tollban* s más liberális-ellenzéki fórumokban. (Végső soron az idegenségnek ez az érzése köszön ránk kritikáiból is, amelyek a modern európai próza színvonalát csak ritkán tudják fellelni bírálatra felkínált hazai művekben. Végül is ez az oka annak, hogy viszont a kivételeket, mint például Kosztolányi Dezső *Édes Annáját*, oly feltétel nélküli lelkesedéssel üdvözli.)⁴²

A kívülrekedtségnek az érzése azonban nemcsak Németh Andor sajátja. Voltaképpen maga Déry is ettől szenvedett. Talán azzal a különbséggel, hogy a *Nyugathoz* fűződő korábbi kapcsolatait sikerült úgy-ahogy megőriznie, de – továbbra is magányosan – nem tudott igazán kötődni egyetlen irodalmi csoportosuláshoz. Rácz György alakjában ilyenformán ő is igencsak benne van. S e feltételezésünket a kisregény néhány konkrét momentuma is alátámasztja. Visszaemlékezései szerint például a Gellérthegyet ő (és nem Rácz) látta kisebbnek korábbi emlékeinél –, amint Perugiából jövet vonatja a Déli pályaudvar felé közeledett.⁴³ S kettőjük közül ő és nem Németh hagyta el elsőként újra az országot, amikor 1928 augusztusában az Aranka-szerelem válsága elől – Olaszországba menekült . . .

A cselekményében kalandregénynek induló történet ebben a vonatkozásban – az európaiság és a hazai elmaradottság konfliktusában – végül mégiscsak általánosabb régiókba lendül, s bizonyos mértékig rászolgál az irányában megnyilvánuló figyelemre; bár a Rácz sorsába sűrített feszültségeknek nincsenek igazán kifejtve valós okai. Idegensége – a körötte bekövetkező halálesetek révén – valamiképpen ellégyesedik, sőt mitizálódik.

A „történet” azonban itt nem ér véget. Nyolc év múltán, az *Újság* 1938–39-es évfolyamában *Az átutazóban* félrerajzolt barát kísérli meg *Egy foglalt páholy története* címmel újraírni az 1927-ben kialakult szerelmi ötszög történetét.⁴⁴ Az indítékot ezúttal – úgy érezzük – Déryéhez képest szerényebb motívumok adják. Karinthy Frigyes halála után (a regény is Karinthy alteregója, Timár Titusz temetésével kezdődik) Németh Andor egyszerűen számot szeretne vetni az általa kedvelt két markáns egyéniséggel, Aranka és férjével, marakodásokkal terhelt kapcsolatával – s ezzel egyidejűleg: azzal az érzelmi sokkal is, amelyet számára Aranka barátnőjének, Lilinek az elvesztése jelentett. (Aranka ezúttal Aurélia, Lili pedig Giza néven szerepel.) Déry és Aranka „regénye” nem fért bele ebbe a történetbe. Németh – tapintatból?, „viszonzásból”? – meg sem említi.

A kötet (1942-ben önálló kiadványként is megjelent) első része a Hadik kávéház (itt Beleznai néven látjuk viszont) és Karinthyék Verpeléti úti lakása között játszódik, s kitűnő lélekrajzzal érzékelteti a két „nehéz” – és egymással

folytonos harcban álló – egyéniség cselekedeteinek mozgatórugóit, s egyben a közük csoportosulók szabadszájúságát és együttléteik tömeglélektanát. A Giza elvesztését, illetve elhódítását megjelenítő második rész jóval halványabb, állítólag az egykori szerkesztő sürgetése miatt.

Hogy Déry kihagyásakor Németh tollát nem vezette tudatos rosszindulat, azt talán a kötet utólagos dedikálásából: „Paulusnak (Déry második felesége) és Tibornak masszív szeretettel” is kiolvasható.⁴⁵

(Csupán a filológiai teljesség kedvéért jegyezzük meg: „ötszögünk” történetét fellelhetjük Kosztolányi Dezsőné Karinthy Frigyesről írt visszaemlékezésében,⁴⁶ s természetesen hosszan szól róla maga Déry is az *Ítélet nincs* című önéletrajzi regényének 19., *Ódivatú szerelem* című fejezetében.)

(FÉLIG-MEDDIG ZÁRÓJELBE TEHETŐ) HÉTKÖZNAPOK EMLÉKEI (1927–39)

Kissé előreszaladtunk az időben. A művek párbeszéde mellett illő helyet adunk a barátság hétköznapi emlékfoszlányainak is.

Az első 1927-ből való, még a közös bécsi emlékekből merít, s a *Literatura* „Hazai, s Külföldi Tudósítások” című rovatában olvasható. *A költekező feleség* címmel közölt kis anekdota nincs ugyan aláírva, de témájánál fogva szerzőjeként csak Németh Andor jöhet számításba. Hiszen egyedül ő lehetett szemtanúja 1921-ben Déry azon házi manőverének, amelyekkel az el kívánta leplezni felesége előtt, hogy felmondtak neki a *Bécsi Magyar Újságnál*. A kapott végkielégítést gondosan beosztotta, és részleteit „fizetésnapokon” átadta a gyanútlan feleségnek. Csakhogy közben az infláció is egyre erőteljesebben kezdett „vágatni”: az azonos összegekért egyre kevesebb élelmiszert lehetett kapni. Ezért amikor Déry két íróársát uzsonnára hívta, a háziasszony már nem tudott kávéval szolgálni. A kínos helyzetet Déry színpadias szemrehányása zárta: persze, hogy nincs kávé – mondta –, hiszen „az ilyen gazdálkodás mellett neked az Isten pénze sem elég?!” . . .⁴⁷

Mi lehetett Németh indítéka, hogy e csípős csattanót felidézze? Az *Ítélet nincs* említett fejezetében Déry elmondja, hogy az Aranka iránti szerelme fellobbanásakor Németh Andor a feleség, Olga pártjára állt; szerette volna házasságukat megmenteni. Lehet, hogy az emlékek nyilvános felidézésével is ebbe az irányba kívánt hatni? (A választ csak egy év múlva mondják ki hivatalosan.) Ha így volt, megkapta a viszontválaszt. *Az árutazóban* ugyanis Déry neki ajándékozta megunt szerelmét, Mártát (Déryné alteregóját). Miközben őt Rácز vigasztalja, egyszer csak az ágyban találják magukat . . .⁴⁸

A következő szilánkok a közös berlini tartózkodáshoz kapcsolódnak. Mint ismeretes, Németh Andort baráti szálak fűzték Arthur Koestlerhez, aki 1931–32-ben Berlinben élt és működött. Kíérkezve Déry Németh megbízásából kereste fel: barátja kéziratát kellett átadnia.⁴⁹ Ha máskor nem, Déry ez alkalom-

mal kapcsolatba került Koestlerrel, akivel Németh kijövele után is többször összejöttek. Mindez azért látszik fontosnak, mert Koestler, aki ekkor még kommunistának vallotta magát, igencsak hozzájárulhatott Dérynek a német mozgalomban való tájékozódásához; ahhoz az életkörhöz, amelyből utóbb a Berlinben játszódó *Szemtől szembe* című kistrilógiája táplálkozott. – Németh Andor visszaemlékezéseiben szó esik Dérynek egy fordításáról is. A harmincas évek elején Németh újrairta ifjúkori drámáját, a *Veronika tükrét*, amelyet Déry *Das heilige Brünnelein* címmel tolmácsolt.⁵⁰ Mindezt azért érdemes feleleveníteni, hogy érzékelhessük, milyen kisszerű „vállalkozások” kísérték ekkor még Déry irodalmi próbálkozásait.

A fentieknél jóval fontosabbnak látszanak viszont azok a „hétköznapi”, amelyeket a két barát a Szegő lányok gépiróirodájában töltött kézírataik gondozásával. Az idősebb és ügyesebb Szegő Juci utóbb Németh felesége lett, és Déryt is barátságába fogadta. A Szegő-„iroda” alkotó légkörét többen megörökítették, már csak azért is, mert József Attilát is ott találjuk az „ügyfelek” sorában. Akik úgy mozgogtak e háromszobás lakásban, mint saját otthonukban. Ha megéheztek, kimentek a konyhába, és kiszolgálták magukat, ha kifáradtak a diktálásban, ledőltek pihenni a szomszédos helyiségben. Ha pedig a „sorra” vártak, élték a maguk pletykákkal fűszerezett társadalmi életét.⁵¹

Déry hűségesen kitartott a Szegő lányok mellett. Szegő Juci úgy emlékezik: a harmincas évek közepén írt nagyregénye, *A befejezetlen mondat* kéziratát is itt diktálta gépbe.⁵² Az viszont csak természetes, hogy a diktálásra szánt vagy már legépelt szöveget a Szegő-irodán tanyázó Németh Andor is megismerte, s alkalmanként minden bizonnyal megjegyzéseit sem hallgatta el. Joggal írta tehát egy évtizeddel később: „Déry . . . éppen azokban az esztendőkből állott hozzám különösen közel, miközben e művével viaskodott. A lehető legnagyobb lelki közelségből figyeltem, hogyan tisztul fel benne feladata, hogyan épül ez a harmincas évek konspiratív munkásmozgalmának szentelt mauzóleum, ez a kijelentéseiben és kifejtéseiben eltökélten egyértelmű, kihívóan hátrózkodó konstrukció.”⁵³

E vallomást olvasva azon tűnődünk: vajon milyen mértékű volt Németh részéről az a „bábáskodás”, amelyet – József Attilához hasonlóan – Déry esetében is feltételeznek? Nem kétséges, barátságuk egyben alkotói kapcsolatot is jelentett. Ám nem hisszük, hogy hatását tekintve ugyanolyan mérvű volt, mint 1921-ben, a bécsi versek születése idején. Déry a magány hosszú-hosszú éveiben hordta ki magában *A befejezetlen mondat* elgondolását, s megszövegezését is jórészt külföldön, Bécsben (1933–34), majd Mallorcában (1934–35) végezte. S a sokat emlegetett prousti és karkai párhuzamok indítékai sem regényírás közben – netán közvetlen ráhatás formájában – érték. Azokkal jóval korábban találkozhatott. Maga Németh is írt – s már 1922-ben! – Proustról.⁵⁴ S Kafka *Átváltozása* is hozzáférhető volt már ez idő tájt, méghozzá ugyanabban a kassai lapban, amely Déry írásait is közölte.⁵⁵ S tegyük hozzá: Bergson, Heidegger, netán Husserl, illetve Freud és más, szociológiai munkák megismeré-

sére is bőven alkalma nyílt Bécsben, illetve a húszas évek első felében.⁵⁶ (A Németh Lászlótól kiinduló ösztönzéseket, amelyek Déry viharos Proust-élményét 1933 során kiváltották, e helyütt éppen csak megemlítyük.)⁵⁷ Ne legyünk azonban igazságtalanok. Németh Andor minden bizonnyal bábáskodott a már elkészült szövegek csiszolásában, végső megoldásainak elősegítésében (legalábbis erre utalnak a fenti idézet zárószorai: „végigkísértem a kompozíciót módosulásainak, kihordásának és végleges kidolgozásának összes fázisaiban”), de befolyásolási lehetőségei a harmincas években már erősen körülhatároltak voltak. Pártfogoltja ekkorra igencsak kinőtt szárnyai alól, s nem is igen igényelte a közvetlen gondoskodást.

Kivéve ha nem bírálatról, hanem közbenjárásról volt szó . . . Ez azonban már újabb emlékkör – és Déry Gide-fordításához kapcsolódik. Mint ismeretes, Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című könyvének kiadóját és fordítóját a budapesti ügyészség 1937 áprilisában „sajtó útján elkövetett, az állami rend felforgatására irányuló izgatás” vádjával elítélte, s elrendelte a kiadvány elkobzását.⁵⁸ A fellebbezés nem járt eredménnyel, s 1938 és 1939 fordulóján Dérynek a két hónapos szabadságvesztést is le kellett ülnie. Németh Andor ekkor már félig-meddig elszakadt Budapeستól, 1939 tavaszán Párizsba emigrált. Itt keresi őt meg levélben Déry, s arra kéri, járjon közbe Gide-nél érdekében. Gide-del ugyan mint művének fordítója már korábban is felvette a kapcsolatot.⁵⁹ Ám most jobban bízik Németh személyes közbenjárásában – egy esetleges francia beutazási vízum, illetve *A befejezetlen mondat* párizsi kiadása ügyében.

A „kommissióról” kétféle emlék is ránk maradt: Németh 1952–53-ban lediktált emlékirata – s az a levél, amelyet közvetlenül a Gide-del való személyes találkozás után írt Budapestre. Mi ezt az 1939. május 28-án kelt beszámolót érezzük hitelesebbnek. Ebben az olvasható, hogy a meglátogatott nem sok eredménnyel biztatta Némethet a vízum megszerzése ügyében, s *A befejezetlen mondat* kiadásának támogatását is tapintatosan a regény ismeretéhez kötötte. Azt ajánlotta: küldje el a szerző annak egy részletét, immár franciául. Ha azt közzététeti a *Nouvelle Revue Française*-ben, s ily módon mások is felismerhetik értékeit – talán már a Gallimard kiadónak is nyomatékosabban ajánlható . . .⁶⁰ (Miért is várhatott volna ennél többet egy francia földön lényegében ismeretlen tollforgató?)

Az ügy további fejleményéről nem tudunk. Az *Emlékiratokban* Németh azt írja, hogy a bebörtönzés kiváltotta aggodalom továbbra sem hagyta nyugton Gide-et, s utóbb talán egy nagyobb pénzüsszeget igyekezett – a párizsi kommunista emigráción keresztül – Dérynek eljuttatni.⁶¹ Ám nem ismeretes, az érdekeltnek sikerült-e azt végül megkapnia.

ÚJRA ITTHON (1947)

„Az a közönség, amely frásainkat olvasta, nincs meg. Egy új olvasóréteggel állunk szemben, tudásra és szépségre szomjazó munkás és népi publikummal . . . Ki kell dolgozni – és ezt tartom közelebbi feladatomnak – a korszerű esztétikát,

mely nem kizárólagosan esztétika, hanem egyben morál is.” Németh Andor egy 1947-ben, Párizsban készült interjújában hangzottak el ezek a szavak, s azt érzékeltetik, hogy hazatérőben megfogalmazójukat új, bizonyos szellemi felpezsdülést kiváltó tervek foglalkoztatták.⁶²

Nemrégiben nyilvánosságra került emlékirat-töredékének tanúsága szerint Némethet a francia fővárosban a szociáldemokrata párt képviselőjében Szakassits Árpád és Horváth Zoltán keresték fel, s egyben biztosították számára még a hazatérés költségeit is.⁶³ 1947 júliusában Budapestre érve az érdekelt belekerült a koalíciós idők pártharcaiba, a kommunisták és szociáldemokraták egyre zajosabb rivalizálásába. Kezdetben – némi naivitással – még úgy gondolta, hogy jó lenne „mind a két párttal együttműködni”, ám Déry közvetlen ráhatására eltávolodik a szociáldemokratáktól; természetesen nemcsak az egykori jó barát indíttatására, hanem azért is, mert a neki beígért folyóirat, a *Kortárs* szerkesztését a szociáldemokrata pártvezetés végül is Kassák Lajosra bízta.

A kommunisták viszont igyekeznek őt megnyerni, s megcsillantják előtte egy új irodalmi folyóirat megindításának és főszerkesztőségének lehetőségét. Még a nyár folyamán Mátraházára hívják, ahol Lukács György, Déry Tibor és Gábor Andor társaságában részletesen kidolgozzák a lap programját.⁶⁴ Németh Andor egyre inkább otthon érzi magát, elsősorban annak köszönhetően, hogy újra dolgozhat, újra szellemi műhellyé varázsolhatja környezetét. S ebben felesége, Szegő Juci is messzemenően a segítségére van.

Több évtized távlatából Oravecz Paula, Déry Tibor második felesége némi nosztalgiával idézi fel Némethék egymást kiegészítő, alkotó egyetértését: „sikerkült nélkülözhetetlenné válniok egymás számára. Bandi diktált. Juci gépelt. Bandi nyomdai korrektúráit átnézte Jucival. Barátaikról egy véleményen voltak. Ha Bandi valamit elfelejtett, Juci eszébe juttatta . . . fáradhatatlanul sürgölgött-forgolódott körülötte. Nyugalmára, pihenésére órködött.”⁶⁵

Itt, ebben az új hazai környezetben írta meg Németh tanulmányát *A befejezetlen mondat*ról, amely ugyancsak 1947-ben kapta meg végre a nyilvánosságot. E nagylélegzetű esszé, amelynek megállapításai mindmáig benne élnek a Déry-irodalomban, külön vizsgálódást érdemelne.⁶⁶ Az a szeretet és megbecsülés, amely minden sorát áthatja, és az a tárgyismeret, amelyre következtetéseit építi (a szövegnek szinte minden sejtjét feldolgozva), párját ritkítja kritikánkban. Párhuzamai, világirodalmi viszonyítási pontjai nem ötletszerűen vetődtek fel – hosszú meditációk kiérlelt végkövetkeztetései. A szerényen csak „széljegyzeteknek” nevezett tanulmány lépésről lépésre bontja ki előttünk a mű szerkesztését, szereplőinek rendjét és mozgatásuk technikáját – mindezt beleágyazva azokba a párhuzamokba és összehasonlításokra, amelyek Déry nagy regényét Proust és Thomas Mann alkotó módszerével rokonítják.

Németh esszéje mesteri módon elegyíti a tudós elemzést az írásművészet fogásainak „népszerűsítő” bemutatásával. Ez utóbbit már-már olyan fokon, hogy a címbe „széljegyzetek” meghatározását célszerű lett volna a „bevezetés egy írói műhely működésébe” alcímmel is kiegészíteni. Vizsgálódásai ember-

közelbe hozzák az író szándékait és megvalósításuk folyamatát, fogásait a „jellembrázolástól” a tudatáram megjelenítésén át a cselekményszálak egymás mellett futtatásáig és összefonásáig, illetve a hangulatteremtés stilisztikái eszközeinek a bemutatásáig. Mindezzel talán példát adva annak az „új olvasórétegnek” szánt irodalomközvetítő magatartásra is, amelyre – mint láttuk – Németh tudatosan készült.

Elemzéseinek pozitívumait elismerve azonban nem hallgathatjuk el, hogy megítélésünk szerint – a találó részmeglátások ellenére – Németh *alapjaiban* értette félre *A befejezetlen mondat* szerzői üzenetét. Bevezető sorai a művet ugyanis „a könyörtelen osztályharc magasztalása”-ként jellemzik. Későbbi megállapításai ennek megfelelően a regény társadalomképét kettéhasadtnak mondják, amelyben a két osztály között áthidalhatatlan szakadék tátong. Proletárfiguráit kérlelhetetleneknek és keményeknek mondja, világukat bezártanak, az érdekeiket képviselő kommunista mozgalmat öncsonkítóan célirányosnak; amelynek tagjaiból kiszorult minden magánérzelem. Ennek a világnak a magasztalását tűzte volna ki maga elé a szerző? Valóban ez lenne kiolvasható a mű egészéből? Nem kétséges, bizonyos szövegrészekből – elsősorban párbeszédekből – kiolvashatók hasonló megállapítások, főleg ha csak az elhangzott kijelentéseket vesszük figyelembe. Ám ha a „történet” egészére figyelünk, a különböző cselekményszálak nem is túlzottan rejtett vonatkozásaira, úgy megítélésünk szerint egy a Németh által megfogalmazottnál sokkal összetettebb értelmezés hüvelykezhető ki Déry koncepciójából.

Már az arányokkal is baj van. A „proletárfigurák” közül mindössze ötről állítható, hogy „kérlelhetetlen és kemény”. De még Rózsa Lajos és Rózsáné, fiuk, Péter, a mozgalom István elvtársa és Krausz Évi je sem mind következetes. Rózsáné kezdetben valóban mereven elutasítja a „túlso oldalról” jött Parczen Nagy Lőrinc közeledését, de az Országbíró utcai házban történt kihasználása és megaláztatása láttán megenyhül irányába, már-már anyai érzések támadnak benne. Péter, aki hosszú ideig gyűlöli a neveléséről gondoskodó Lőrincet – egy kritikus pillanatban – az életét áldozza érte. Igaz, Krausz Évi valóban feladja egyetlen igaz szerelmét a mozgalom parancsára, ám az író eléggé egyértelműen érzékelteti a gesztus „befejezetlenségét” és értelmetlenségét.

Nincs helyünk az ellenérvek további sorjázására, például, hogy az „osztály” mennyire nem egynemű, de még a mozgalom sem; hogy Rózsa Lajos nem tudja igazán gyűlölni a politikailag ellenségnek deklarált szociáldemokrata üldözött; hogy az Országbíró utcai bérházban hány és hány egymásnak ellentmondó egyéniség vonul fel előttünk – köztük olyanok is, mint a gyönyörű Cisz és a csavargó Keszyús, akik utóbb nagyon is könnyedén illeszkednek bele egy másik, kényelmesebb – és állítólag a „szakadék” túloldalán fekvő – életformába.

Véleményünk szerint *A befejezetlen mondat* messzemenően nem csupán „a könyörtelen osztályharc magasztalása”, s alapkonceptiója legfeljebb súlyos tévedések és félreértések árán sorolható a szektásság fogalomkörébe (mint ahogy azt Lukács György tette – Németh széljegyzeteit kiegészítve).⁶⁷ Lehet,

hogy Déry micisapkát viselt a regény megírása idején, sőt az is lehet, hogy – baráti körben – harcos nyilatkozatokkal botránkoztatott, tolla azonban azt fogalmazta meg – lehet, hogy nem is mindig tudatosan –, amit bensője diktált: egy olyan erkölcsi elkötelezettséget a szabadság és társadalmi igazságosság mellett, amely kívülről és kritikával szemlélte a mozgalom napi politikai harcait s legfőképpen annak diktatúrába átnőtt szovjet gyakorlatát. (A regényben nem hivatkoznak se Leninre, se Sztálinra, de a szocializmusnak arra a megvalósulására sem, amely nevékhöz fűződik.)⁶⁸ A szektásság megnyilvánulásait tükröző részleteket végül is jól érzékelhetően egyfajta távolságtartó szomorúság és rezignáltság lengi át.⁶⁹

A CSILLAG SZERKESZTŐSÉGÉBEN (1947–1950)

A befejezetlen mondat kritikájával egyidejűleg jelent meg 1947 decemberében annak a „népfrontosnak” elgondolt irodalmi folyóiratnak, a *Csillagnak* az első száma is, amelyre Németh a KMP-től kapott főszerkesztői megbízást. Sok évtizedes álma megvalósulását üdvözölte ebben, s kezdetben nem is volt semmi gond elgondolásaival. (Legfeljebb abban, hogy – egyfajta belső ellenőrként – felelős szerkesztőt rendeltek melléje.) A *Csillag* szerkesztőbizottsága parádés névsorból állt, s az első évfolyam tartalomjegyzékében is az élő magyar irodalom legjobbainak nevével – Hajnal Anna, Kassák Lajos, Nagy Lajos, Örkény István, Tersánszky J. Jenő, Vas István, Zelk Zoltán – találkozunk. S talán ez sem érdektelen: a szerkesztéssel párhuzamosan Németh megvalósíthatta másik régi álmát: tíz folytatásban monográfiát írhatott József Attila életéről és költészetéről. Kiegészítette korábbi visszaemlékezéseit, az életművet széles ívű korrajzzal vette körül, kedvenc verseit szellemes műelemzésekkel hozta közel a költőt már személyesen nem ismerhető új olvasókhöz.⁷⁰

A folyóirat kritikai rovata viszont kétségen kívül a szépirodalminál „keményebb” elvárásokat képviselt. A régi gárdából csak Komlós Aladárt látjuk viszont. A szemlék és bírálatok meghatározó többségét az új – akkor kommunista szellemiséget valló – „ifjak”: Horváth Márton, Karinthy Ferenc, Keszi Imre, Király István, Molnár Miklós, Pálóczi-Horváth György, Tardos Tibor írják. És természetesen Lukács György a maga elméleti célratörésével.

A szerkesztő külön öröme szolgált, hogy együtt dolgozhatott a régi barátal, s elsőként biztosíthatott nyilvánosságot a *Jókedv és buzgalom*, az *Óriás*, *A portugál királylány* című novelláinak, s ugyancsak elsőként adhatott ízelítőt – már 1949-ben és 1950-ben – a *Felelet* első kötetéből. Talán az is meglepődésére szolgált, hogy mindezzel párhuzamosan itt közölhette Illyés Gyula *Két férfi* című filmregényét, Veres Péter *Három nemzedék* című regénytrilógiájának néhány részletét, Weöres Sándor és a fiatalok: Juhász Ferenc, Nagy László verseit.

Mindezt azonban erősen beárnyékolta, hogy az általános politikai és szellemi légkör lassan egyre inkább besötétedett. A Lukács Györgyöt elparentáló „vitától” és a Rajk-per kommentálásától ugyan még sikerült a lapot távol tartani,

de a szovjet irodalom kolportálása, az 1949-es világifjúsági találkozó és a hetvenéves Sztálin ünneplése elől már nem lehetett elzárkózni. S a „fordulat éve” után – Horváth Márton: *Megjegyzések demokratikus irodalmunk kialakulásáról* című tanulmányával – hamarosan az irodalomban is bekövetkezik a „nyíltsisakos” szemléletváltás. „Fordulatát” példaszerűen szemlélteti az a kép, amelyet e programcikk Déryről és nagyregényéről igazgat az olvasó elé: „A Horthy-rendszer idején eljutott *A befejezetlen mondatig*, amely azonban minden érteke mellett politikailag és művészileg egyaránt befejezetlen. Az illegalitás korszakában Déry bizonyos fokig megismerkedett a mozgalommal, de nem a jó oldalról. Eljutott a Horthy-társadalom elég messzemenő kritikájához és a kommunista alakokkal való rokonszenvhöz, de csak addig a fokig, ameddig valamikor Gide és Malraux eljutott. Nem az a fő hiánya az ő kommunista ábrázolásának, hogy szektárius figurákat és mozgalmat rajzol, hanem az, hogy »szovjetmentes« kommunistáinak nem ad támasztékot, biztosságot, értelmet a Szovjetunió létezése . . .”⁷¹

Világos beszéd. Kár, hogy e passzust senki sem szembesítette a Lukács által Déry nyakába varrt „szektás” koncepcióval, amely irodalomtörténet-írásunkban napjainkig kísért.⁷²

Mindez már előrevetítette a szerkesztői „váltás” igényét is, amit azonban senki sem kívánt személyesen megbeszélni az érdekelttel. 1950 nyarán Németh Andorék gondtalanul pihentek Déryék leányfalusi üdülőjében, s augusztus elején Németh egyre fokozódó nyugtalansággal várta a postát – a Csillag szeptemberi számának kefelevonataival. Oravecz Paula visszaemlékezései tanúsítják, hogyan járult egyre komorabban – naponta több alkalommal is – az üres levelesládához, s hogyan ütötte le lábáról a hirtelen agyvérzés, amikor megtudta: a lap már más formátumban és más főszerkesztésében jelenik meg szeptembertől . . .⁷³

Pedig igyekezett. Megpróbált bírálataiban egyszerűbben fogalmazni az új olvasókhöz – most már így illet írni –, a „dolgozókhöz” – igazodóan, sőt még a lassan kötelezővé váló marxista terminológiába és szemléletbe is igyekezett belebújni. De csak „csikorogva” és átlátszó felemással sikerült, példa rá Déry *Jókedv és buzgalom* című elbeszéléskötetéről írt fogalmazványa. Szinte alapfokon magyarázza el: miből is áll az alkotói folyamat, hogyan alakítja át az író a jelenséget jelentéssé, „milyen eszközökkel”, „a szerkesztés minő fogásaival” tartja fenn az „a jelenség és értelem kényes egyensúlyviszonyát”. Mit jelent az író kezében a feldolgozott „történet”, hogyan alakítható át az általánosabb jelképpé stb. stb. Még a harmincas években született elbeszélések átpolitizálását is vállalja (belemagyarázva például a *Lepkék* történetébe a munkás- és parasztszövetség gondolatát), ám nem állja meg, hogy ne tegyen néhány megjegyzést a politikába burkoló és „jelszavakat népszerűsítő” dilettantizmus ellen, amely – finoman szólva – fontosabbnak tartja a „tételt” a „történetnél”.⁷⁴

1949-ben ez kezdett már nagyon „polgárinak” hangzani. S talán némileg érzékeltetni képes: miért is kellett Némethnek az immár az írószövetség lapjává alakított *Csillag* éléről távoznia.

Mindössze három éve volt még hátra. Valahogy túlélte agyvérzését, erőinek rövid számvetése után elkezdte feleségének diktálni emlékiratait, maradék idejében pedig a Misztótfalusi Kis Miklós életét bemutató regényén dolgozik. Hősének sorsában, aki lelkesen és tele jószándékkal tér vissza Hollandiából hazájába, hogy ott a betű és a szép könyv ügyét fellendítse, tulajdonképpen szintén önmagáról, nemes indítékú, de kudarcba fulladt terveiről írt. Persze ebben sem a régi már. *A betű mesterének* előadásmódja, stílusa fáradt, többnyire konvencionális. Sem ideje, sem türelme nem volt a mű „kihordásához”. Hol van ez a kötet a harmincas években piacra dobott történelmi regényeinek színvonalától? A Mária Terézia, Metternich vagy III. Napóleon élettörténeteit feldolgozó regényei, igaz, megrendelésre készültek, de minden üzleti vonatkozásuk ellenére is tele voltak ötlettel, szellemmel, s még az „ismerettermesztést” is tisztas színvonalon képviselték.⁷⁵

És Déry? Megkeseredettségében a régi jó barátal sem találják meg a régi hangot. Némethet zavarja Déry igyekezete s a *Felelet* első kötetének szolid sikere is. S talán Déry sem bizonyul eléggé figyelmesnek az elesett iránt. Németh állítólag egy novellában is kifejezésre juttatja ellenérzéseit, visszafizetve a húsz évvel korábban és róla mintázott Rácz alakjáért *Az átutazóban*. Hőse sikeres írói és politikai pályát fut be. Pályája csúcán felkeresi egy vidékről jött női rajongója, hogy felkérje egy előadás megtartására. A magabiztos vendéglátónak megtetszik vendége – és visszaél helyzetével. A „történet” az ágyban végződik . . .⁷⁶ Déry hagyatékában sajnos nem sikerült megtalálnunk az elbeszélés kéziratát, de feltételezett meglétét talán alátámasztja az a tény, hogy a „címezett” – mint annyi más esetben – ezúttal is remekművet kovácsol a „hozott” nyersanyagból. *A Kedves bópeer . . .!* bevezető „történetére” gondolunk, amelyben ugyanolyan helyzet exponálódik, mint Németh pamfletnek szánt írásában, csakhogy itt minden épp az ellenkezőjére fordul. A megvesztegetést elfogadó idős úr már nem képes teljesíteni férfiúi vállalását . . .

Melyiküknek volt „igaza”? Kár lenne firtatni. Németh után Déry is hamarosan megkapja a magáét: előbb 1952-ben a *Feleletet* ledorongoló vitában, utóbb az 1956-os szereplését megtorló börtönbüntetésében.

Bizonyos értelemben mindketten áldozatok voltak. S a szívósabbnak bizonyuló túlélő védelmében legyen mondvá: lélegzethez jutva tisztas módon kiállt az egykori barát emléke mellett. 1970-ben kitűnő esszéiben örököltette meg annak emberi és szellemalakját – bizonyos mértékig kiigazítva azt az egyoldalú képet, amelyet előzőleg róla – az Aranka-szerelem bonyodalmaiba ágyazottan – az *Ítélet nincs* visszaemlékezéseiben rajzolt.⁷⁷

Az *Élet és Irodalomban* megjelent portré meggyőző érvekkel érzékelteti Németh Andor hatalmas műveltségét, bohémsége és szórakozottsága mögött működő szinte hivatalnoki szorgalmát, személyiségének szorongató ellentmondá-

sait, amelyeket az analízisben próbált feloldani – beépítve e feloldódásba a mások munkájának katalizátorszerű elősegítését és ösztönzését.⁷⁸

Déry portréja egyben érzékelteti azokat a ki nem hordott művészi lehetőségeket is, amelyek jeles költői és prózai alkotásokba torkollhattak volna, ha el nem fojtják azokat a történelem külső szorításai. Talán nem tévedünk, ha e szorítások és szorongatások következményeinek láttán a kevésbé érzékeny barát – magára is gondolt. A Németh alkotóerőit szétroncsoló konfliktusok tanulságait igyekezett saját életében is hasznosítani: mint annyi más kortársa, megkísérelt kialakítani magában egy olyan túlélési és manőverezési technikát, amely személyiségének, tisztességének megóvása mellett alkalmassá válhatott művészi igényeinek a megőrzésére is.

Ebből a szemszögből visszatekintve Déry e kései írása egyben kettős tükör is: nemcsak kapcsolatuk pusztá indítékait tette láthatóvá, hanem annak rejtett kisugárzását és tanulságait is.

Ákár barátságuk záróköveként is felfogható.

JEGYZETEK

¹ Ld. Komlós Aladár: Elfelejtett arcok. Németh Andor. Élet és Irodalom, 1963. jan. 26. 4. sz. 5. és K. A.: Táguló irodalom. Bp. 1967. 254–257.

² Ld. Fejtő Ferenc: Németh Andor (1891–1953). Látóhatár (München) 1954. 3. sz. 162–165. és Híd (Újvidék), 1954. 4. sz. 199–201.

³ Réz Pál: Németh Andor. It 1971. 2. sz. 307–342. és R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Bp. 1973. 205–251. Utóbb az ugyancsak Réz Pál által sajtó alá rendezett A szélén behajtv a c. gyűjteményes kötet utószavaként is megjelent.

Németh sorsfordulóját illetően lényegében ugyanezt állítja Poszler György is A szélén behajtv a c. kötetről írt esszéjében: „Nem hiszem, hogy túloznék: Németh Andor sorsa a Fekete kolostorban dőlt el.” (Adalékok egy elsüllyedt irodalomtörténethez. It 1974. 3. sz. 676–682.)

⁴ A Fekete kolostorban töltött évekről és Németh Andor azt megelőző franciaországi élményeiről ld. Tverdota György: Amikor a vonatok elakadtak . . . In: Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Bp.–Szeged, 1993. II. köt. 916–924.

⁵ E kritikusi tevékenységet állítja az életmű középpontjába A szélén behajtv a c. kötet ismertetésében Pomogáts Béla: „Németh Andornak is van markáns írói műfaja . . . az irodalomkritika, a kritika szónak egy tágabb (franciásabb) értelmében, amely magába foglalja az irodalomtörténeti tanulmányt, az esszét, a bírálatot.” (ItK 1974. 3. sz. 389–393.) Egy későbbi tanulmányában így ír ugyanerről: „Németh Andor kritikai írásainak eszmetörténeti jelentősége van; az irodalmi tudat alakításában töltöttek be nem elhanyagolható szerepet.” (P. B.: Németh Andor mágikus szürrealizmusa. Hungarológiai Közlemények 1978. szept.–dec. 36–37. sz. 45–49. és P. B.: Sorsát kereső irodalom. Bp. 1979. 70–87. Itt: Az átutazó címmel.)

A kritikus személyisége és nézeteinek rendszere áll a Németh Andor életművét marxista szemszögből megközelítő kritikákban is. Ld. Hajdu Ráfi: Sors és mű. Népszabadság 1974. jan. 6., 5., Wéber Antal. Kritika, 1976. júl., 7. sz. 23., továbbá Agárdi Péter: Szemlélet és megközelítés. Valóság, 1974. 5. sz. 73–78. és A. P.: Korok, arcok, irányok. Bp. 1985. 116–124.

⁶ „A kritikus tevékenysége . . . megelőzi a kritikát, nem merült ki írásaiban. A szó elszáll, s csak a betű marad meg, ez igaz. De a négy szemközti elhangzott szó, a buzdítás, intés, ujjmutatás jobb

szolgálatot tesz a költőnek s ezzel a költészetnek, mint a legsikerültebb recenzió. Itt, a költőkkel való közvetlen érintkezésben fejt ki a kritikus hivatását s tisztjét a legintenzívebben, mikor az alakulóban levő művek sorsát determinálja, mikor basáskodik” – írja maga Németh egy 1937-ben keletkezett cikkében, egyben sajátos önarcképet is festve önmagáról. (Ld. A kritikus és a költő. A Toll, 1937. febr. 20. sz. 61–65. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 275–278.)

⁷ E kapcsolat első feldolgozása: Szabolcsi Miklós: Érik a fény. Bp. 1977. 446–452. Részletesebb, a két életmű teljes párhuzamát megrajzoló elemzés: Tverdota György: József Attila és Németh Andor. Forrás, 1981. ápr., 4. sz. 66–73. és T. Gy.: Ihlet és eszmélet. Bp. 1987. 182–204.

Maga Németh Andor két úttörő jellegű monográfiában örököltette meg a költő emlékét: József Attila. Bp. 1944. 222. l., továbbá József Attila és kora. Csillag, 1947–1948. (11 folytatásban) Közös – kritikainak tekinthető – kiadásuk: N. A.: József Attiláról. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1989. 489. l.

⁸ Németh Andor: Emlékiratok. In: N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 589.

⁹ Az utolsó nemzeti költő. Nyugat, 1919. febr. 15. 4. sz. 343–348. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 561–569.

¹⁰ Lendvai István: Néhány adat az irodalmi patkányládához. Új Nemzedék, 1919. okt. 1. 3. sz. 1. A szerző Déry mellett még Lukács Györgyöt, Balázs Bélát és Kassák Lajost sorolja a „patkányok” közé.

¹¹ Talán nem követünk el kegyeletsértést, ha megemlítjük: az időskorban papírra vetett visszaemlékezések szépiptenek – Déry Tibor valójában véve nem volt az Írói Direktórium tagja. Ez a meglehetősen szűk testület csak a következőkből állt: Babits Mihály, Balázs Béla, Barta Lajos, Bíró Lajos, Kassák Lajos, Komját Aladár, Móricz Zsigmond, Osvát Ernő, Révész Béla, Szini Gyula és hivatalból Lukács György. Déry csak a jóval szélesebb választmányban kapott helyet – az alábbi írótrácsák között: Berkes Imre, Bresztovszky Ede, Elek Artúr, Farkas Antal, Fülep Lajos, Füst Milán, Gárdonyi Géza, Gellért Oszkár, Halasi Andor, Hajdu Henrik, Heltai Jenő, Jób Dániel, Kabos Ede, Karinthy Frigyes, Kortsák Jenő, Kosztolányi Dezső, Latzkó Géza, Lesznay Anna, Mikes Lajos, Moly Tamás, Nagy Lajos, Révész Mihály, Rozványi Vilmos, Schöpplin Aladár, Szabó Dezső, Szász Géza, Tóth Árpád és Várnai Zseni. (Ld. Írói direktórium és választmány. Fáklya, 1919. máj. 11. 111. sz. 7.) Valószínű, hogy a Lendvai által felemlített incidens is e választmányban, pontosabban annak alakuló ülésén történt; s talán ez adhatott alapot Karinthy csipős megjegyzésére is, aki mint jövődöbéli választmányi tag lehetett szemtanúja Déry felesleges pattogásának.

¹² Németh először a *Ló, búza, ember* c. kötet kritikájában számol be róla (ld. 19. jegyz.), majd leírja József Attila c. visszaemlékezéseiben is (N. A.: József Attila. Bp. 1944. 51–52. és N. A.: József Attiláról. Bp. 1989. 38–39.). Déry verse: A barátom nálam aludt.

¹³ A korábbi Misilló királyságáról és a Világnyámról szóló írásait újraközi A szélén behajtva c. válogatás. Bp. 1973. 131–133., 136–141. Ám érdemes emlékeztetni a Mágylák énekelnek és már a dadaizmus hatását is tükröző Versek c. kötetek recenzióira is (Bécsi Magyar Újság, 1921. febr. 23., 46. sz. 3., 1921. márc. 15., 62. sz. 6.). Továbbá Némethnek egy interjúja, amelyet mintha elfelejtett volna a filológia: N. A.: Kassák Lajosnál. Jövő (Bécs), 1922. febr. 12., 37. sz. 78–8., febr. 19., 43. sz. 2–3.

¹⁴ Ld. például az alábbi passzust Kassák Versek c. kötetének recenziójából (13. jegyz.): „Hogy lesz művészetté a világ? A teória nyakas vitái nem érthetik meg, ami a költő magabamélyedésében önként megnyilvánul. A háborgó, ébredő és siberes világ közepén a költő figyel. Révületében úgy érzi, hogy 24 fiatal lány meszeli benne tisztára a falakat s egyszerre megleti a szavak egymáshoz fűződésének új kulcsát. Az indus különös tat vmasija ez a mámor, ahogy részszél, hogy nincs különbség, s minden egymásra illeszhető. Nem értelmekeket közlök, csak összefüggésekre mutatok rá. Minden összetartozik, de pátoszatlanul.”

¹⁵ Ld. Dadaizmus. Nyugat, 1921. ápr. 1., 7. sz. 552–556. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 268–277. – Új irodalom elé? Független Szemle, 1921. aug.–sept. 8–9. sz. 301–308. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 235–253.

¹⁶ Ld. Kassák Lajos. Független Szemle, 1921. okt., 10. sz. 358–365. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 570–584.

¹⁷ Németh Andor szavai – az itt született versekről írt kritikájából. Ld. 19. jegyz.

¹⁸ Barátom nálam aludt. Napkelet (Kolozsvár), 1921. nov. 15., 22. sz. 1288. és D. T.: Ló, búza, ember. Bécs 1922. 12–13. és D. T.: A felhóallatok. Bp. 1970. 11–12., ill. 2. kiad. Bp. 1976. 11–13.

¹⁹ Apró anekdotikus részlet, de talán megérdemli a lábjegyzetet: a kritika következő mondatában megismételt „ódai bűgás” kifejezést a bécsi szedő, aki valószínűleg szintén emigráns volt – talán a honvágy freudi ösztönzésére – „óbudai bűgás”-nak szedte ki. Miatta a lap következő számában külön helyreigazításban kellett az olvasó elnézését kérni. (Ld. Bécsi Magyar Újság, 1922. máj. 9., 107. sz. 7–8. és máj. 10., 108. sz. 6.) A helyreigazítás nélküli javított szöveget ld. N. A.: A szélén behajtv. Bp. 1973. 145–146. – A mélylélektanral is kapcsolatba hozható szedési hibára először Ungvári Tamás Déry-monográfiája hívta fel a figyelmet (Bp. 1973. 70.).

²⁰ Az „értelmetlen” versekről. Diogenes (Bécs), 1923. dec. 22., 25–26. sz. 26–27. és N. A.: A szélén behajtv. Bp. 1973. 170–171.

²¹ Délután. A forradalom elemei. 2 x 2, 1922. okt., 1. sz. 5.

²² Ld. 8. jegyz. 626.

²³ Kommentár. Dokumentum, 1926. dec. sz. 6–12. és N. A.: A szélén behajtv. Bp. 1973. 174–180.

²⁴ Kivégzés, Fekete csillag, A szélén behajtv. Dokumentum, 1927. jan. sz. 10–11., Eurydice útja az alvilág felé. Dokumentum, 1927. márc. sz. 10–11. és N. A.: A szélén behajtv. Bp. 1973. 53–56., 59–61.

²⁵ Bori Imre: Németh Andor. In: B. I.: A szürrealizmus ideje. Újvidék, 1970. 49–52.

²⁶ Az új versről. Dokumentum, 1927. máj. sz. 24. és Új Symposium, 1968. márc., 35. sz. 10. (Az életmű kiadásban újraközöletlen.)

²⁷ Ld. Dokumentum, 1927. jan. sz. 12–15. – A két felvonásos színmű teljes szövegét az életmű kiadás közli: D. T.: Színház, Bp. 1976. 95–164.

²⁸ Déry egyébként heves vitakedvel hirdette a legkülönfélébb fórumokon szürrealista versfel fogását. Ld. A homokóra madarai. Korunk, 1927. márc., 3. sz. 181–186. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978., 1. köt. 316–323. (A hozzákapcsolódó vitával együtt újraközölte Bosnyák István. In: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1971. dec., 9. sz. 63–100.) Hasonló, ám élőszóban le folytatott vitáról számol be a Pesti Napló Legyen-e értelme a versnek vagy se? c. cikke (1928. ápr. 19. 89. sz.), amely Kosztolányi Dezső, Komlós Aladár, M. Pogány Béla és Szegi Pál hozzászólásairól is tudósít.

²⁹ Déry – Moholy Nagy László művészetéhez kapcsolódó – vonzalmairól ld. Déry Tibor és Berlin c. kötetünk Konstruktivizmus és üvegarchitektúra c. fejezetét. (Bp. 1994)

³⁰ Első megjelenése: Nyugat, 1928. júl. 1., 13. sz. 16–37. – Önálló füzetben való közzétételét a szakirodalom 1929-re datálja. A birtokunkban lévő példány dedikációjának keltezése (1928. dec. 31.) viszont arra utal, hogy az már 1928-ban elhagyta a nyomdát.

³¹ Déry Tibor: Ébredjetek fel! Literatura, 1929. júl., 7. sz. 242–243. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 203–205.

³² Ébredjetek fel! Bp. (1928) 26. és D. T.: Felhőállatok. Bp. 1970. 122., ill. 2. kiad. Bp. 1976. 142.

³³ Feltételezésünket Németh Andor 1931. március 18-i keltezésű, bukaresti képeslapjára alapozzuk (PIM Kézirattár), amely tréfásan nyugtázza az „örökbecsű” mű egy részének vételét.

³⁴ Ld. 8. jegyz. 646.

³⁵ Ld. Pomogáts Béla: Déry Tibor. Bp. 1974. 48–50., illetve Egri Péter: A kéthangú kiáltás. It 1969. 4. sz. 925–934.

³⁶ A kisregény a Nyíl regényűjság 1933. jan. 9-i 3. (86.) számaként látott napvilágot. 1945-ben Pesti felhőjáték címmel adták ki. Kötetben való megjelenései: A kéthangú kiáltás. Bp. 1968. 279–410., Alkonyodik, A bárányok elvéreznek. Bp. 1972. 263–388.

³⁷ Ld. a kisregény A Gellérthegy kisebb lett és a Váratlan látogató c. fejezeteket.

³⁸ Ld. 8. jegyz. 607–608.

³⁹ Egy regény s egy színdarab kéziratának elvesztéséről ld. 8. jegyz. 594. és 610.

⁴⁰ 1922-ben például nem élt a Svenska Dagblatt nagyvonalú ajánlatával, hogy tudósítson számára Közép-Európából. (Ld. 8. jegyz. 617.) De ugyanúgy elhanyagolta a Literarische Welttel és a Münchner Illustrierte Zeitunggal kialakult kapcsolatait. (Ld. uo. 652–653.)

⁴¹ Ld. a Váratlan látogató és a De profundis c. fejezeteket.

⁴² Két regény. A Láthatár 1927. márc.–ápr., 20. sz., 30. és N. A.: A szélén behajtva. 181–183.

⁴³ Déry Tibor: Ítélet nincs. Bp. 1969. 339.

⁴⁴ Ld. Egy foglalt páholy története. Újság, 1938. nov. 20–1939. ápr. 23. (21 folytatásban a lap vasárnapi számaiban.)

⁴⁵ A PIM Könyvtárban B 26.749 jelzetben.

⁴⁶ Ld. Kosztolányi Dezsőné: Karinthy Frigyesről c. kötetének A párdúc c. fejezetét. Bp. 1988. 85–96. (Irodalmi Múzeum)

⁴⁷ Literatura, 1927. aug., 8. sz. 263.

⁴⁸ Ld. a mű Üzenet a várból c. fejezetét. – Dr. Beck Salamon ügyvéd leveleinek tanúsága szerint Déryék válását 1928 novemberében mondta ki a bíróság. (PIM Kézirattár)

⁴⁹ Ld. 8. jegyz. 651.

⁵⁰ Ld. 8. jegyz. 657.

⁵¹ A Szegő-irodához kapcsolódik József Attila és Szántó Judit összeveszésének, illetve Judit öngyilkosságának a története. A makacsul hallgatag költőből Németh Andor „húzza ki” – barkochbázás útján – levertsége nyomasztó okát. A „sztorit”, mint ismeretes, többen is megírták. Először Kosztolányi Dezső Barkochba c. elbeszélésében, később Németh Andor József Attiláról írt könyvében, s utóbb Déry Tibor az *Ítélet nincs* 24. Két befejezetlen mondat c. fejezetében.

⁵² Németh Andorné: Emlékek. In: József Attila emlékkönyv. Bp. 1957. 220. és N. A.: József Attiláról. Sajtó alá rendezte Réz Pál. Bp. 1989. 463.

⁵³ Németh Andor: Széljegyzetek egy nagy regényhez. Forum, 1947. dec., 12. sz. 934. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 334.

⁵⁴ Marcel Proust módszeréről, tudomásunk szerint, először egy Szép Ernőről szóló bírálatában írt (Hetedikbe jártam. Bécsi Magyar Újság, 1922. jan. 6., 5. sz. 5.), majd korszakos jelentőségét külön cikkben is megvilágította: Az elveszett idő keresése. Bécsi Magyar Újság, 1922. dec. 10., 282. sz. 6. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 158–160.

⁵⁵ Franz Kafka: A változás. Ford. Márai Sándor. Szabadság (Kassa), 1921. aug. 23–szept. 1. 182–191. sz. (9 folytatásban) – Déry Tibor: A Kriska. Uo. 1921. aug. 3–18. 166–178. sz. (13 folytatásban).

Visszaemlékezései szerint: Németh Andort a húszas és harmincas években szinte folyamatosan foglalkoztatta Kafka. Ld. 8. jegyz. 608., 649. S a Kafka-hatás továbbadásáról Fejtő Ferenc is megemlékezik idézett nekrológiájában (ld. 2. jegyz.) – ám a „tanítvány” ez esetben: József Atilia volt.

⁵⁶ Déry szellemi építkezéséhez az említett években ld. Déry Tibor és Berlin c. kötetünk Az idő-ábrázolás bergsoni rétegei, továbbá A Zálogról és az Esméletről c. fejezetét. (Bp. 1994)

⁵⁷ Németh Lászlóról. Előadás a Magyar Rádióban, 1976. In: D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 734–737. – Németh László Proust-tanulmányának tényleges ösztönző hatását látványosan hitelesítik azok a Dubrovnikból Illyés Gyulának írt sorok, amelyek a több részletben közölt esszé folytatását reklamálják. Ld. „Kedves Tiborkám!” „Drága Gyuszikám!” (Déry Tibor és Illyés Gyula levelezése.) In: „Költő felelj!” Szerk. Tasi József. Bp. 1993. 109.

⁵⁸ André Gide szovjetellenes könyvének magyar fordítását elkoboztatta az ügyészség. Pesti Napló, 1937. febr. 23., 43. sz. 10.

⁵⁹ Levelezésük emlékei a PIM Kézirattárban.

⁶⁰ Déry-hagyaték, PIM Kézirattár.

⁶¹ Ld. 8. jegyz. 696–697.

⁶² Beregi Tivadar: Ismeretlen interjú Németh Andorral. Kritika, 1985. febr., 2. sz. 23.

⁶³ Murányi Gábor: Németh Andor ismeretlen emlékirat-töredéke. Magyar Nemzet, 1987. dec. 24., 303. sz. 15. Feltételezhetően Réz Pál által sajtó alá rendezett (A szélén behajtva. Bp. 1973. 541–737.) töredékes Emlékiratok kiegészítése – a PIM Kézirattárban.

⁶⁴ (Murányi Gábor) m. g.: A Csillag megalakulása és története. Németh Andor ismeretlen emlékirat-töredéke. Magyar Nemzet, 1987. dec. 27., 304. sz. 4.

⁶⁵ Pacsek Józsefné életműinterjúja Oravecz Paulával. Gépirat a PIM Hangtárban. 123.

⁶⁶ Széljegyzetek egy nagy regényhez. Forum, 1947. dec., 12. sz. 934–948. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 334–350.

⁶⁷ Lukács György: Levél Németh Andornak Déry Tibor regényéről. Forum, 1948. jan., 1. sz. 40–49. és L. Gy.: Magyar irodalom, magyar kultúra. Bp. 1970. 520–531.

⁶⁸ Ld. Botka Ferenc: Újraolvasott klasszikus. C. E. T. 1994. jan.–febr. sz. 82–99.

⁶⁹ Ujhelyi Szilárd megállapításai. Ld. a vele készített interjút in: Kortársak Déry Tiborról. Bp. 1994

⁷⁰ Ld. 7. jegyz.

⁷¹ Ld. Csillag 1950. jún., 31. sz. 35. A tanulmány a szerző Lobogunk: Petőfi c. kötetének bevezetőjéül készült.

⁷² A Németh–Lukács koncepció makacsul él tovább Ungvári Tamás és Pomogáts Béla Déryről írt monográfiáiban, s tovább örökíti Poszler György idézett esszéje is. Ld. 3. jegyz.

⁷³ Ld. Oravecz Paula visszaemlékezései: 65. jegyz. 247–249.

⁷⁴ Ld. Szövegértelmezés. Déry Tibor: Jókedv és buzgalom. Csillag, 1949. jan., 14. sz. 47–52. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 365–376.

⁷⁵ Talán nem érdektelen – már csak a filológiai teljesség kedvéért sem – felsorolnunk Némethnek e méltatlanul elfeledett kötetait: A párizsi kommün (1932), Mária Terézia (1938), Metternich vagy a diplomácia magaskiskolája (1939), A császár-diktátor (1939), s ide kívánkozik a Teleki László életét Horváth Zoltánnal közösen feldolgozó A kegyenc is.

⁷⁶ E csak „legendában” létező elbeszélésről Réz Pál szóbeli közlése nyomán frunk, ezúttal is megköszönve segítségét.

⁷⁷ Ld. az Ítélet nincs már említett 19., Ódivatú szerelem és 20., Agilis ifjú alakom c. fejezeteit.

⁷⁸ Németh Andorról. Élet és Irodalom, 1972. okt. 31., 44. sz. 4–5. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 668–675. – N. A.: A szélén behajtvva c. kötet bevezetőjeként is megjelent.

SZÖVEGSZERKEZETI SAJÁTSÁGOK A BEFEJEZETLEN MONDATBAN

L Á N C Z I R É N

A befejezetlen mondat figyelmes olvasója tapasztalhatja, hogy Déry Tibor milyen gondosan szövi sok-sok szálból a regény szövegét. Minden szál, minden alkotóelem összefügg, és rendszert alkot. Érdeemes volna egyszer a teljes regényszöveg szövegépítkezését feltárni, végigkísérni, hogyan szövik át a motívumok a regényt, ez azonban rendkívül nagy munka volna, úgyhogy meg kell elégednünk azzal, hogy kisebb szövegrészeket elemzünk. Az igazán kiváló szépirodalmi alkotásokra jellemző, hogy ami az egész domináns vonása, az megfigyelhető a kisebb részekben is. És ez fordítva is igaz. Ha tehát egy-egy szövegrészre vonatkozóan jutunk valamilyen megállapításra, az minden bizonnyal érvényes az egész szövegre is. Ez az elemzés két szempontból kísérli meg bemutatni néhány regényrészlet mondatainak szöveggé szerveződését: szemantikai és szintaktikai szempontból, bemutatva a kiválasztott részletek kohézióját és konnexitását, azaz a szemantikai jellegű összefüggéseket meg a lineáris folytonosságot biztosító tényezőket, és kísérletet tesz arra is, hogy kikutassa az összefüggések hálózatát egyes regényrészek között.

A regény 19 fejezetre tagolódik, ezek számozva vannak, címük nincs. Déry a fejezeteket is tagolja, ezeknek sincs címük, ennek ellenére jól elkülönülnek egymástól. A fejezetek egységes, kerek egészet alkotnak, ugyanakkor részeit is a teljesség jellemzi, és részben a lezártág és befejezettség. Azért csak részben, azért csak viszonylagos a lezártág és befejezettség, mert szorosan kapcsolódnak egy-egy fejezet egészéhez vagy annak egyes részeihez.

Az első fejezet hat részből áll, közülük az elsőt vizsgálom meg részletesen (Budapest téli képeinek rajza ez a rész), azokat a szemantikai és szintaktikai eszközöket veszem számba, melyek biztosítják a feltételeket, hogy a mondatok sora szöveggént éljen, szöveggént funkcionáljon.

A vizsgált rész egy utcáról szól, a Csáky utcáról, a vele kapcsolatos tényállások sora alkotja ezt a szöveget. A tényállások egy része a pillanatnyi helyzetre vonatkozik, a másik része az utcát alakító és meghatározó viszonyokra. A pil-

lanatnyi tényállás az, hogy „kemény hideg” van, „már kora este kiürültek az utcák, és sötét van, mert az „új épületekben egész emeletsorok még üresen, fénytelenül álltak”, és „odakünn a ritka utcai gázlámpák közül csak minden második égett”, és mert ezek fényét is „vastagon bebugyolálta a köd”. Tehát „a Csáky utca sötétén és használatlanul terült el e decemberi estén”. A regény első mondatából idézett mondatrövidékek tartalmazzák azokat a szavakat, melyek e rész többi szövegmondatában is megtalálhatók: az *utca* (a szövegrész 28 szövegmondata közül 15-ben), az *épület* (és részei) 16-ban, a *köd* 12-ben, a *hideg* és a vele kapcsolatos kifejezések 9-ben, a *fénytelenység* (vagyis a sötétség) 7-ben. Többek között ezek a szavak biztosítják a jelentésbeli kohéziót. A jelentésbeli kohézió alapfeltétele az, hogy ugyanazon valóságdarab nyelvi megfelelői, a nyelvi jelek ugyanolyan vagy más formában megismétlődjenek. A felsorolt szavak egy része ugyanolyan formában funkcionál, tehát egyszerű ismétlésekkel találkozunk, ami azt jelenti, hogy a szavak azonos vagy eltérő szintaktikai funkcióban vannak. Ebben a részben nincsen helyettesítés névmással, szinonimával stb. Az ismétlődő szavak egy-egy jelentéssíkot indítanak el, az egy síkba tartozók jelentésmezőt alkotnak. És mindazok a szavak, amelyek ugyanabba a jelentésmezőbe tartoznak, szemantikailag összekapcsolják azokat a mondatokat, melyekben megjelennek.

Kövessük nyomon a *köd* előfordulásait: „a köd pedig, mely a piszkos, fekete havat folytatta felfelé finomabb alakban, sűrűn belepte a házfalakat” (2.)*; a 3. szövegmondatban nem szerepel a szó, de következménye igen: „Tizlépésnyire nem lehetett ellátni.” „Egy-egy keresztutca huzatában a köd helyenként meglazult” (4.); „a köd miatt nem lehetett látni az elválasztó utcákat” (6.); „a köd alacsony csipkái fölött feltűnt a téli ég” (8.); „a köd újra összecukódott” (9.); a gyenge pernyeszag „egyszerre megváltoztatta a köd által keltett képzeteket” (10.); „Elsötétedett raktárak sejlettek a köd mögött” (11.); „a köd falain . . . megjelentek emeletnyi magasságban egymás fölött a nyomortanyák kétméretű látomásai” (13.); „az ívlámpák jól sikerült csipketerítőkké szaggatták szét a ködöt” (15.); „A köd egy pillanatra meglazult” (16.); „A köd gyorsan oszlott.” (25.). Ezt a tizenkét mondatot többek között a *köd* kapcsolja össze, és a már említett *hideg* (kétszer fordul elő) és a vele kapcsolatos nevek: a szél, a fagy, a hónap elnevezése (december volt), az évszak megnevezése jelzőként (téli ég), hófelhő, a hó, a jégtömeg. Ugyancsak összefog néhány mondatot a *fénytelenység*, melynek nominációja a következő szavakkal történik: fénytelenül, gyenge fény, sötétén, sötétség, elsötétedett, fénytelen.

A *köd*höz kapcsolhatók a köd mozgását jelző szóalakok (melléknévi igenév és ige), melyek egy újabb „kapocs” szerepét töltik be. „Egy-egy keresztutca huzatában a köd helyenként meglazult” (4.); „a köd újra összecukódott” (9.); „A köd egy pillanatra meglazult” (16.); „A köd gyorsan oszlott.” (25.) „Előbb a falakról szakadt le, lobogó zászlók alakjában, majd a tetők fölé húzódott, és

* a zárójelben levő számok azt jelzik, hogy hanyadik szövegmondatban fordul elő a szó

észrevétlenül kisodródott a szemhatárból.” (26.) Az utca képének, képzetének alakulásában is részt vesznek ezek a szóalakok.

Az *utca* 15 szövegmondatban jelenik meg, így, külön állva is, és a tulajdonnév köznévi elemeként is (a Csáky utca mellett Sziget utca), meg jelzős szerkezetben (vándorló utca, Belváros utcái), összetett szó utótagjaként (keresztutca); ebbe a fogalomkörbe sorolható a Vörösmarty tér és a Lipótváros is.

Amikor „a kőd meglazult, apró szabálytalan alakzatokká bomlott, melyek virágos, szürke tapétaként vonták be a házfalakat” (4.) A tapéta motívuma még kétszer fordul elő a vizsgált szövegben, másodszor is ugyanabban a szövegmondatban ismét hasonlatként („mint az elalvás előtti pillanatban a tapéta meg-rebbent virágcsokrai”), és a 7. mondatban: „Egy-egy erősebb huzat olykor felkavarta a tapéta rajzát vagy teljesen leszaggatta a falról.”

A *köddel* van összefüggésben az is, hogy mivé változik át az utca: „az utca egy elhagyott lakás hosszú előszobájává változott át” (5.); „az üres előszoba hirtelen megnyúlt, s visszaváltozott az ismert Csáky utcává” (7.); „a kőd újra összecsucdott; . . . nem lapos mennyezetnek hatott, hanem hegynek, az utca alatta alacsony, elhagyott alagúttá változott” (9.). Az alagút „fekete bolthajtásai alatt még érezni lehetett az elmúlt korom- és füsttíz”. Ezzel a tagmondatlal indul azoknak a mondatoknak a sora, amelyekben egy újabb jelentéssík elemei sorakoznak: pernyeszag, füstszag, koromszag és más „meghatározhatatlan szag” („rongy szaga, tojánhéj szaga, krumplihéj, hamu és nedves papír szaga”).

A *kőd* nemcsak átváltoztatja az utcát, át is emeli egyik helyről a másikra: „a Duna mellé, az óbudai hegyek alá emelte át a Csáky utcát . . . és fekete hullámai mögött megérezette a szelet és sötétséget, amely a hegyekből – az apró lámpák hunyorgó csillagai fölött – leszállt” (10.), és ugyanez a szerepe a füstnek és az autó túlkölésének is: „most a gyenge, de valóságos füstszag megváltoztatta a menetirányt, s a Váci úti gyárak s a Nyugati pályaudvar mellé futtatta a magával tehetetlen utcát” (10.); „A tömör és mély hang – mint egy újabb váltó az érzéki benyomások sínhálózatában – új irányba terelte a vándorló utcát, amely ezúttal a Vörösmarty tér mellé siklott át” (15.).

Három elképzelt környezetben látjuk tehát az utcát, a képzetet mindig valami más kelti. Egyébként a képzet, érzék, tudat, képzetvilág is egy jelentéssíkba tartoznak, s tovább bonyolítják a szemantikai összetartozást. Ugyancsak egy-egy jelentéssíkot indítanak el a következő szavak is: *lámpafény* (lámpa, ívlámpa, gázlámpák, lámpák, lámpafény, lámpák feje), a *ház* és részei (házfal, kapu, ablak, ajtó, bútor, előszoba, mennyezet, bolthajtás, tömezlakás, nyomortanyák, ágy, kályha, konyha), és ugyanabba a jelentésmezőbe tartoznak a hanghatással kapcsolatos szavak (léptek, vonat zakatol, autótúlkölés, tömör és mély hang).

A szövegmondatok a szöveg első fokú kompozícióegységei, ezekből másodfokú kompozícióegységek jönnek létre, majd ezek is összekapcsolódnak nagyobb tömböket alkotva. A tömbök között is kapcsolatot létesítenek az eddig felsorolt szemantikai elemek. A Déry-szöveg ilyen szerveződését nem könnyű felrajzolni, mert bonyolult viszonyhálózat van a szemantikailag fontos szavak,

kulcsszavak között. Az egymás után következő mondatok nemcsak egymáshoz, hanem később következőkhöz is kapcsolódnak. Sőt, tulajdonképpen arról van szó, hogy a szövegmondatok egy-egy tagmondata kapcsolódik össze szorosabban, és a tagmondatokon keresztül van kapcsolat az egész mondatok, szövegmondatok között.

Az eddig felsorolt értelmi-szemantikai elemek mellett, melyek az egységes szövegjelentést biztosítják, és ezáltal van szerepük a mondatok szöveggé rendeződésében, sajátos szabályok is részt vesznek abban, hogy a mondatok sora szöveggé szerveződjön. Ilyen szabályok a mondatrendezés és -viszonyítás, valamint a kötőszók használata. Szintaktikai szempontból ezt kell megvizsgálni. A szerkezeti viszonyok feltárásával kideríthetjük, hogyan tagolja az író a gondolatokat, milyen eszközei vannak a gondolatok modellálásának.

A tömbösödés vizsgálatánál a szemantikai mellett a szintaktikai elemeket is figyelembe kell venni. A vizsgált szöveg 4 tömbből áll, egy-egy bekezdés egy-egy tömböt alkot. Az első három tömböt a 3. tömb egyik szövegmondata „fogja át”: „Három képzetvilág burkában nyúlt el így a Csáky utca e decemberi estén – az estnek ebben a percében, amelyet fejlődése elért –, s e három világ, mint három üvegbura fogta körül;” (18.) Ez a mondat első fele, folytatása, s szövegszerkesztés szempontjából nem játszik szerepet. Az idézett rész biztosítja a tömbök kohezív kapcsolatát: az így mutató névmási határozószó visszaul az első két bekezdésre és a harmadik bekezdés első részére, tehát anaforikus szerepe van, és kapcsolatot létesít a leírás eddigi részei között. A három képzetvilág leírása után még kétszer történik utalás arra, mintegy összefoglalva, melyik ez a három világ. Így válik az ismétlés révén hangsúlyozottá a hármasság. A három képzetvilág, az óbudai hegyek, a gyárak világa és a gazdag körzet közötti ellentétek azonban összefonódnak, ahogy az utca is örzi mindhárom képzet nyomait: „De az utca itt, ebben az elképzelt új környezetben is megtartotta előbbi úti élményeinek nyomait, melyek, mint a méhre a virágok hímpora, vékony és áttetsző rétegekben köréje rakódtak, úgyhogy a legutóbb kapott előkelő s gazdag színén helyenként átütött a koromíz és füstszag s még mélyebbről a Sváb-hegy erdőzúgása.” (17.)

Az ellentétek, igaz, még csak jelzésszerűen, de már itt a regény legelején feltűnnek, hogy aztán majd egyre jobban kidomborodjanak, ugyanis az egész regény ellentétekre épül, a két világ között feszülő mély ellentétekre, de ahogy összefonódik az utca a három képzetvilággal, Parcen-Nagy Lőrinc élete is összefonódik a másik világgal, a munkásosztályéval. A két világ találkozik ugyan a Csáky utcai kocsmában (több alkalommal is, és ez is összefogja az egymástól távol levő fejezeteket!), de el is válnak egymástól, elválasztja őket a fal: „A szmokingos társaság a deszkafal által kettéosztott terem legvégén helyezkedett el.” Az úri társaság egész viselkedése elüt a munkásokétól, minden mozdulatukban elütnek tőlük. Parcen-Nagy Lőrinc mégis a másik oldalon érzi jól magát, nem ott, ahova származásából következően tartozik. „– Hogy van az – gondolta –, hogy idetartozónak érzi magát, holott odaát az apja ül?” De

ellentét van a munkásosztályon belül is, és a nagypolgári család tagjai között is ellentétek vannak. Az ellentétek hosszú sora nemcsak a tartalom szintjén mutatható ki, nyelvilleg is megragadható.

Tulajdonképpen az ellentét a szövetszervező elv a regényben. Az ellentét az az átfogó sajtáság, mely a mű egészére és valamennyi rétegére, alkotóelemére érvényes.

Az utca téli képének leírásában is végigkísérhetjük az ellentéteket mind a szemantika, mind a mondat szerkesztés vonalán. Fénytelenség és lámpafény, csönd és zajok, szemétládák büze és az erdő illata, nyomortanyák és a gazdag körzet, ahol „a kapuszámok tejúveggel voltak kivilágítva”, sötét lakások és fehéren kivilágított szobák – többek között ezek az ellentétpárok jellemzik a szövegrészt. Ellentétes viszonyok vannak a szövegmondatokon belül is, a tagmondatok között, és a szövegmondatok között is, jelölve vagy jelöletlenül. Az új épületek „még üresen, eleve fénytelenül álltak” – „a lakott szobákban *pedig* a redőnyök visszatartották a belső lámpafényt”: szembeállító ellentétes mellérendelés van a tagmondatok között, tartalmuk szemben áll egymással, de egymás érvényét nem zárja ki; „*még* odakünn” – így folytatódik a mondat: megszorító (szembeállító) ellentéttel. „Kocsi vagy emberi léptek kopogása nem hallatszott, *csak* a kövezet kockái között ropogott olykor a fagy”: a két tagmondat között kizáró ellentét van, a *csak* a gyengébb ellentmondást fejezi ki; a mondat így folytatódik: „a köd *pedig* (. . .) sűrűn belepte a házfalakat, a lámpásokat (. . .)” – itt ismét szembeállító ellentét van. „(. . .) a szállítómunkások is elhagyták már, *de* az utolsó égve felejtette a lámpákat”. A *de*-vel kezdődő tagmondat tartalma ellentétben áll azzal, ami a megelőző tagmondatban foglaltakból következne, ez megszorító ellentét. Megszorító ellentét van a következő mondatban is: A Duna jegéből „mint egy repülő lepedő szállt ki a hideg, *még* mögüle a tudat érzékeny rétegein átsötétlettek az ismert, *bár* nem látott budai hegyek”. A *bár* a szó szerkezet két tagját kapcsolja össze megengedő ellentéttel, és van még egy szó szerkezet, amelyben ellentét van: „kissé elmosódva és szürkén, *de* egész elevenségükben”. „(. . .) nem lapos mennyezetnek hatott, *hanem* hegynek”: az egyik tagmondat tagadást, a másik ezzel ellenkező állítást fejez ki. Megszorító ellentét van a 15. és 17. szövegmondat között: a hang „új irányba terelte a vándorló utcát. . .” *De* az utca itt, ebben az új környezetben is (. . .)” Ugyanilyen ellentét van az 5. és a 7. szövegmondat között is, csak jelöletlenül: az utca előszobává változott, (*de*) a huzat felkavarta a tapéta rajzát, s az előszoba „visszaváltozott az ismert Csáky utcává”.

A szövegmondatok belső sajtáságait más szempontból is érdemes szemügyre vennünk. A mondatok bonyolult felépítésűek és hosszúak: többszörösen összetettek, többszintűek és sok szót tartalmaznak. És gyakoriak a közbeékelések (mint ahogy a regényben is megfigyelhető a kisebb-nagyobb tematikailag összefüggő részek beékelődése egy-egy megszakított gondolatsorba, esemény-sorozatba). Van, amikor több részre szakad a főmondat, és minden részhez egymással alárendelő viszonyban levő tagmondatok kapcsolódnak. Nem is

mindig egyszerű kiderítenünk, mi mihez kötődik, hol folytatódik a megszakított mondat. Például a 10. szövegmondat 9 tagmondatból áll, az első a főmondat, ebbe beékelődik a második mellékmondat, a harmadik az elsőhöz tartozik, ellentétes viszony van közöttük, a harmadiknak van egy hasonló mellékmondata, az ötödik is a harmadikhoz kapcsolódik, ennek van egy mellékmondata, melyhez kapcsolatos viszony fűzi azonos szinten a hetedik tagmondatot, a nyolcadik és a kilencedik tagmondat felső szinten áll, és kapcsolatos viszony van közöttük. A szövegmondat 89 tartalmas szót tartalmaz. A 19. szövegmondat még bonyolultabb: az első mondat, a főmondat négy részre szakad, négy részre tagolják a részekhez kapcsolódó mellékmondatok, melyek szerkezetükben hasonlóságot mutatnak: a házak, *melyek*, az utca, *mely*, ez az egész test, *mely*; Csáky utcai házak voltak, *minthogy*, jellegzetesen Lipótváros volt, *minthogy*.

Mind a szemantikai, mind a szintaktikai elemek és sajátságok túlmutatnak a vizsgált részen, más részekkel, más fejezetek részeivel vannak kapcsolatban.

Tartalmilag a vizsgált résszel ellentétben áll a harmadik fejezet második részének utolsó bekezdése és a fejezet harmadik része. Annak ellenére, hogy itt is téli tájképet rajzol az író. A tél most egy másik arcát mutatja. Most nappal van, és „hetek óta aznap süttött ki először a nap”. Ez a mondat készíti elő a következő részt. Amott köd borította a várost, itt a *napfény* és a *hó* a kulcsszó, a hó már nem fekete, hanem ragyogó fehér; a ködös időben néptelen az utca, most benépesül. „A frissen hullott hó szenvedélyesen szikrázott, mint egy újonnan született szép gondolat”; az utca most napfényben ragyog. És ennek leírása folytatódik a fejezet harmadik részében. Íme néhány a jellemző szerkezetek közül: „a hó súlytalan, üde játékházakká varázsolta át a kőházakat” (2.); „A hangok a kristályos, szikrázó levegőben, az általános csend közepette tisztában, élesebben szóltak” (8.); „A téli fák gyöngéd, díszes rajzú árnyékot vetettek az úttestre” (10.); „A hó fehér fénye, mint a kristályvíz, minden tisztátalanságot kicsapott a jelenségek felületére.” (15.); „egy-egy üde fiatal lány . . . biztos mozdulatokkal lebegett a hó fölött, oly idegenszerűvé vált a hó és a nap kettős fényében” (16.); „a hónap s a napfénynek uralma” (18.); „sötétkéken s fehéren ragyogó” új bolygó (25.); a nap visszaverődő arany sugarai (27.); „fehér és arany fény” (34.); „A sötétebb udvari szobákba is leereszkedett egy-egy szélesebb fénycsáv, mint egy arany lajtorja” (33.); „A napsugarak egyenesen az ágyra hulltak” (38.). A „tisza játékvaros” most „egy új világban él” (2.), s hogy ez mennyire fontos, bizonyítják az ismétlések: „könnyű új világ” (3.), „az új világ beköszöntése” (18.), „téli új világ” (29.), és éppen a fény az a jelenség, „amely áthasonlíttotta a régi világot, egy felzengő aranyteremmé alakult át, a trianoni kastélynak egy-egy gyöngéden összehangolt, pasztell színű bársonnyal átvont, tökéletes arányú és távlatú, kristályos remekművévé”. (34.) Az új világban nem üres az utca, itt van Kesztyűs, „egy idősebb bajuszos úr aktatáskával a hóna alatt”, „egy sovány szemüveges ifjú”, „itt-ott a napfényben egy-egy álldogáló embert lehetett látni”, és üde, fiatal lányokat.

A mondatok szerkesztése azonban hasonló a két részben, talán itt még bonyolultabb tagmondat-összefüggések vannak. Az ötödik mondat 19 tagmondatból áll, és 140 tartalmas szóból, a hatodik 12 tagmondatos és 110 szót tartalmaz, a 8. mondatot 17 tagmondat alkotja, és 152 tartalmas szó van benne stb. (Egy külön dolgozat témája lehetne ezeknek a többszörösen összetett mondatoknak a feldolgozása, biztosan érdekes és értékes eredményeket hozna.)

A negyedik fejezet utolsó, nyolcadik részének egy részlete is több szállal kapcsolódik a fentiekben tárgyalt kettőhöz. Még mindig tél van, de a metafora és a hasonlat a havat eddig még nem említett tulajdonságokkal ruházza fel. A hópolyhek most árnyékokskák, melyek az éjjeli lepkékhez hasonlítanak: „Odakünn újra megeredt a hó, apró, sötét árnyékokskák szálltak az ablaküveg tulsó felére, s reszketve lecsúsztak rajta, mint nyáron az éjjeli lepkék a verandák kivilágított üvegfalain.” (1.) Ez a hasonlat aztán tovább épül, egymásba fonva a két jelentéssíkot, melyet a két szó (a hópelyek és a lepkék) indít el. A hasonlaton belül ellentét van: „de míg ezek fürge, láthatatlan testükkel, amely mint-ha csupán megsűrűsödött mozdulatokból, hártlyarebbenésekből és remegő porból állna, látszólag arra várnak, hogy a fény egyetlen nyugodt, a lámpaüveghez tapadó, halott formába olvassza rövid életük reszketését, addig a megfogható testű, hideg, fehér hópolyhek azt az érzést ébresztették az emberben, hogy élő, mozgó, meleg anyaggá igyekeznek átváltozni a tűzben, egy nyugtalan, körvonalait kereső, szapora, izgága, folyton változó elvvé: – a hőség ölelésében halottaiból felélesztett, szerelmes és termékeny Csipkerózsikává.” (2.) Ellentétek a szavak szintjén, és ellentétes viszony a hosszú mondat két tömbje között. Ezt az egész részt az ellentét szervezi, mely mindkét szinten megfigyelhető.

Ellentétpárok: élő és élettelen anyag, születés és halál, az utca csendje és a kocsmá „sűrű lárma”, jelen és múlt; undor és bánat – gyönyör, napsütés – borús pesti ég, piszkos vakolatú fal – déli vakító ég, hagymamártás szaga – a rózsakert és a tenger illata. Az ellentétek azonban vonzzák egymást, „összeölelkeznek”: „Az ellentétek vonzódásának: az örök elégedetlenségnek ez az apró színjátéka tömörebb anyaga ellenére ugyanúgy folyt le, mint a vonzalmak anyagtalanság játéka a lélekben” (6.). A szövegmondatnak ez az első része tételmondat, és tartalmazza a majd négyoldalas, tehát igencsak terjedelmes bekezdés gondolatát, összefogja, általánosítva foglalja össze, amit az egész bekezdés részletez. A „lélek játéka” is csupa ellentét: Parcen-Nagy a napsütésben a borús pesti égre gondolt, a hagymamártás szaga úgy hatott rá, hogy „indulatos, diktatori vágy fogta el a dubrovnikai élet után”; az undor, mely Parcen-Nagyot az édes hagymamártás szagára elfogta, azért volt oly indulatos s azért kellett annak lennie, hogy felidézhesse a Villa Argentina rózsakertjének s a tengernek egymásba áramló férfias, édes illatát”; „így minden undor és bánat méhében egy régebben megfogalmazott gyönyör él s igyekszik megvalósulni, hogy a maga részéről is napvilágra hozhassa a saját méhéből élő ellentétét”. Hogy az ellentétnek milyen fontos szerepet szán az író, abból is látszik, hogy maga az ellentét szó többször megismétlődik: „mint az élet egyéb ellentéteinek

kiengesztelődése”; „megmutatta a másoknak önmagát, mint egy legyőzhető és utolsó porcikájáig elfogyasztható ellentétet”.

Van egy mozzanata e résznek, mely szintén ellentétben áll az első rész egy gondolatával: most „a kinyíló ajtón át benyomuló téli világ szárnyaló hópelyheivel nem változtatta át a kocsmát egy havas, zimankós völgyatlánná, a kitóduló füst és meleg a Csáky utcát egy hatalmas, jól fűtött s borszagú étteremmé, hanem egyiket is, másikat is meghagyta a maga eredeti alakjában (. . .)” Tehát itt az utca nem változik át, mint az első részben.

Az ellentét mellett párhuzam is van a két rész között: ebben is megtalálhatjuk a hármasságot, itt hármas találkozásról van szó. A téli csend, a kocsmá zaja és „a hó szaga is, mint a természetnek a harmadik arca, behatolt az ajtón, s magára vont a helyiség étel-, szén- és dohányyszagból összeálló nyugtalanul mozgó műarcát; ez a hármas találkozás (. . .)”

A mondatszerkezeteket vizsgálva megfigyelhetünk még egy olyan sajátosságot, mely mindhárom elemzett részre jellemző (és biztosan a regény más fejezeteire is), ez pedig a hasonlatok nagy száma. Az első rész 28 szövegmondatában 12 hasonlító mellékmondat van, a 3. fejezet 3. részében a 35 mondat 17 hasonlító tagmondatot tartalmaz, legtöbb hasonlat azonban a 4. fejezet tájleíró részében van, az első 10 mondatban 19 hasonlatot találunk, az 5. mondatban is, és a 8.-ban is ötöt-ötöt. Merész társítások, szürrealista képek ezek, melyek sajátos színt és líraiságot adnak a szövegnek.

A CSÓKOT GYAKOROLD

GOBBY FEHÉR GYULA

A Szerelem írójának

Vitkaival az állomáson futottam össze. Ő kiáltott rám, ha rajtam múlik, szó nélkül megyek el mellette, hiszen tizenöt éve nem láttam, azóta nemcsak hogy megemberesedett, hanem jókora bajuszt is növesztett, csak a szeme maradt a régi. Sokáig szorongatta a kezem, szemmel láthatóan jólesett neki a találkozás.

Gyere, megiszunk egy sört. Mondta. Ennyit megengedhetünk magunknak tizenöt év után.

Volt még annyi időm a vonat indulásáig, hogy leüljek vele a restiben. Kissé szégyelltem magam, amiért nem voltam képes olyan őszintén örülni a véletlen találkozásnak, mint ő, és a viláért se árultam volna el, de két-három perc is kellett, mire eszembe jutott a neve, valamiért mindig Vitkovicsra gondoltam, akivel Verbászon jártam együtt, de hát az Ausztráliába költözött, nem volt valószínű, hogy ilyen hideg téli napokon itthon tekereg.

Vitkai lármás gyerek volt, lármás férfi lett belőle. A pincért rögtön hátra veregette, hahotázva rendelte meg a sört, az egész restivel közölte, hogy ő csak a jégbe hűtött és a zöld színű üvegben felszolgált apatini sört kedveli, mást neki ne merjenek az asztalra tenni. Én persze halkabbra fogtam a szót, de így is megtudtam a következő percben, hogy üzemmérnök lett belőle, boldog házasetlet él, két szép fia van, és házat épít Szabadkán, méghozzá olyat, amelyre majd idővel emeletet is lehet húzni, mert most csak a földszinti részre gyűlt össze a pénz, de mire a kölykök nagyobbak lesznek, addigra meglesz az emelet is, úgy tervezi, hogy igazi amerikai stílusú családi ház lesz belőle, fönny lesznek a hálószobák, alul meg a konyhával egybenyíló nappali.

Örültem, hogy szóval tart, magamról kevés jót tudtam volna mondani.

Nem is kérdezősködött. Vidáman mesélt a gyerekek csínytevéseiről, belevaló fickóknak tartotta a fiait, a fiatalabbról elmondta, hogy valóságos ördögfióka, mindent szétszerel, ami a keze ügyébe kerül, ha vendégségbe mennek, a legtöbb erőt a gyerek megfékezésére pazarolják, mert valóságos istencsapása a

házigazda számára, minden apró tárgyat kézbe kaparint, és amit nem mentenek meg időben, azt menthetetlenül széttöri.

Ittam a sörömet, és hallgattam az apai büszkeség áradását.

Egyszer csak azt kérdezte, emlékszem-e, hogy mikor söröztünk utójára együtt. S akkor rádöbbsentem, hogy miért feszelveg olyan kínosan egész idő alatt.

Emlékszel, mikor besöröztünk a jódfürdő vendéglőjében? Kérdezte. Akkor kérdeztünk ki téged, hogy tudsz-e csókolózni.

Keserű lett a számban a korty. Vitkai meg jókorát hahotázott.

Mindnyájan biztattunk, hogy a csókot gyakorold. Mondta. Jó tréfa volt, az biztos.

Ha nem szemközt ülök vele, azonnal hátba vereget, helyettem az asztalt csapkodta, és két harsogó nevetésroham között nyelte a sört a zöld üvegből.

Talán tizenhét évesek lehettünk akkor. Az egész társaság büszke volt, hogy benn ülünk a vendéglőben, és igazi férfiak módjára sörözünk. Az iskolaévből már csak két nap volt hátra, a jegyeinket nagyrészt le is zárták a tanárok, már csak azok izgultak, akik intó előtt álltak. Talán Pusztai, akinek életcélja volt, hogy színötös legyen. Egyre azon nyavalygott, hogy fizikából nem akarja még egyszer kikérdezni Major bácsi, pedig igazán alaposan fölkészült, de hát nem érdekelt bennünket a bizonyítványa, úgy éreztük, hogy felnőttek vagyunk, és mindnyájan azt a két kórházi nővért bámultuk, akik most jöttek ki a jódfürdőből, és a szomszéd asztalhoz ültek le megpihenni, pletykáltak valakiről, mert velünk nemigen törődtek, bár jólesett nekik a figyelmünk, a vörös hajú feljebb is rántotta a szoknyáját, mikor észrevette, hogy legeltetjük rajta a szemünket.

A lányokról kezdtünk beszélgetni. Talán Hajnal kezdte, ő volt az osztály elismert nőszakértője. Tipikus szépfüú volt, sudár termetű, szőke haja természetes csigákban göndörödött, igazi római orra volt, a lányok buktak rá. Nem emlékszem rá, hogy ki kezdte felsorolni, milyen tapasztalata van az osztálybéli lányokkal. De a játékba gyorsan bekapcsolódtak a többiek is, egykettőre mindenki kötelezőnek érezte, hogy közölje, mi a véleménye az osztály szépeiről.

Akkor is csak hallgattam.

Nem sokat mondhattam volna. De az is furcsa lett volna, ha fölkelek, és otthagynom őket. Meg őszintén szólva, érdekelt is a dolog. Karesz elmondta, hogy Magda azt szereti, ha a fülébe lehel. Az leüti a lábáról, bizonygatta. Ha közel hajolok hozzá, és óvatosan a fülébe szuszogok, az biztos siker. Annak nem tud ellenállni. Ahányszor megharagszik rám, úgy békítem meg, hogy szelőlöcskét fújok a fülébe. Ha egyszer kettesben maradtok vele, próbáljátok ki, garantálom, hogy érdekelni fogja az ügy. Hogy miért szereti, azt nem tudom, de hogy imádja, azt a gyakorlat igazolja.

Egymás szavába vágva mesélték az élményeiket.

Géza elmondta, hogy Klári a nyelves puszikat szereti. Egész elzsibbad a nyelvem a találka alatt, közölte. Ha közönséges csókot adok neki, semmibe veszi. Csak azt értékeli, amelyikbe a nyelvem is beleadom. Fárasztó dolog, mondha-

tom. Próbálatok meg húsz percet kinyújtott nyelvvel tölteni, akkor rájöttök, hogy nem is olyan egyszerű a dolog. Hát még ha mozgatnotok is kell a nyelveket. Nem hasonlít a rágáshoz egyáltalán. Sokkal fárasztóbb.

Hajnal nem állta meg, s beköpte a csattanót: máshova dugd a nyelvedet, komám. Azt majd jobban élvezed.

Ezen jót nevettek, Petyi meg azt adta tudtára a társaságnak, hogy Edit a háta simogatására érzékeny. A háta közepét kell cirógatni. Mondta. Vagy a gerince vonalát. Akkor mindent elérhet nála az ember. Csak óvatosan kell kezdeni. Nem szabad durván gyömöszölni. Finoman kell hozzáérni, mintha csiklandozni akarnád. Végig kell futtatni a kezed a hátán, de csak messziről, mintha bővölnéd. Már arra is reagál. Aztán persze hozzáérhetsz, de akkor sem mehetsz neki, mint vak a hajnalnak. Az ujjad hegye simogassa végig, külön a lapockái között, külön a farokcsont fölött. Akkor mintha önálló életre kelne a teste. Mintha a hátán levő idegvégződésesei irányítanak. Szinte ijesztő, mennyire érzékeny rájuk.

Csak lassan, óvatosan, Peti fiam. Mondta Hajnal, hogy újra nevethessenek.

Ki tudta volna megállapítani, mennyi az igazság, s mennyi a kamaszképzlet a történetekben, amelyeket elmeséltek. Ma már úgy gondolom, hogy csak hencegni akartak egymás előtt. De akkor ott, a fürdő vendéglőjében halálosan komolyan vették a szót.

Fülöp arról beszélt, hogy Ilonkának a lába hegyét kell masszírozni. Az ujjait meg a talpát. Ilonka hallhatóan nyög az élvezettől, ha dömöckölöm a lábát. Mondta. Szerintem, a hegyes orrú, magas sarkú nő cipő az oka, hogy annyira fájnak a lábai. Mivel alacsonynak tartja magát, mindig magas sarkú cipőt visel. Nem is csoda, hogy alig várja azt a pillanatot, mikor végre lerúghatja a lábáról. Sokkal könnyebb egy nőhöz hozzáférni, ha már levette a cipőjét. Kivált, ha kézbe veszed a lábát. Ő meg imádjá, ha gyurkálod az ujjait. Egyiket a másik után nyomogatom, minden apró csontját külön-külön kezelem, dömöckölöm a húsát, morzsolgatom a lábfejét, gyömöszölöm a bokáját, lapogatom a lábikráját. Ha nyújtja a másik lábát, akkor fölcsúszik a szoknyája. Ha lábat cserél, már nem takarhatja el a combját. Egy nőhöz könnyebb hozzájutni, ha alulról kezded a közeledést.

A nő megnyomkodva jó. Szögezte le Hajnal. De nem sokáig kacagtak ezen a szellemességen, mert mindenkinek volt mesélni valója.

Pista szerint nemcsak a lábaknál lehet kezdeni. Ő pont fordítva, vagyis a másik végén nyúl hozzá a nőkhöz. Mondta. Eszter azt kedveli, ha a fejbőrét masszírozzák. Sokszor fáj a feje, nagyon érzékeny a huzatra. Migrénre panaszodik. De ha a feje búbjától kezdve végiggyúrod a fejét, meggyúrod a halántékát, önállóan a nyakszirtjét, aztán a vállát is, akkor kezes báránnyá változik.

Pista nagyon büszke volt a tudományára. Az ember nem nyúlhat akárhogy a nő fejéhez. Magyarázta. Először is, nem szabad megrángatni a haját. Óvatosan kell áthatolni azon a szalmakazalhoz hasonlító kuszaságon, amilyen a nők hajtómege. Aztán arra kell vigyázni, hogy ne karcold meg a fejbőrt sem. Az ember

csak az ujjbegyét illeszti a nő fejére, azzal végez körkörös mozdulatokat. A nyomás erejére is vigyázni kell. Ha satuba fogod a fejét, visítani kezd, és megsértődik. Ha csak érinted, de nem viszel bele elég erőt, semmit sem ér az egész. Érzéssel kell gyúrogtatni a nőt. Érezze, hogy segíteni akarsz, de azt is érezze, hogy kényezteted. Aztán ha kellőképpen elengedte magát, azt tehetsz vele, amit akarsz. Az előkészületek a legfontosabbak. A legfontosabb, hogy főzve legyen, mielőtt a lényegre térnél.

Ha ilyen óvatos vagy a feje bőrével, akkor egyáltalán hogy mersz a melléhez nyúlni, kérdezte Vitkai.

Hangzavar keletkezett. A lányok melléről mindegyikünknek azonnal és hangosan kifejezendő véleménye volt.

Nem titkoltuk egymás előtt, hogy folyamatosan és kitartóan lessük a lányok mellét. Tornaórákon, fürdéskor, tánc közben, felelés közben fürkészünk, kinek milyen melle van. Ott a vendéglőben is azonnal vita kerekedett, hogy a körtemell vagy az almamell a szebb, Vitkai ütemesen kiáltozta, hogy szerinte a dinnyemellű lányok a legszebbek a világon. A dinnyemellűek érettek és kaphatók. Mondta. A többiek kényeskednek és feltételeket szabnak. Eddig csak a dinnyemellűekkel volt dolgom, és nem bántam meg. Aki mást mond, az hazudik. Vagy annyi tapasztalata sincs, mint egy kezdő kakasnak a csirkeóiban. Nem szégyellitek magatokat? A lányok hátát meg a lábát meg a fejét masszírozzátok? A mellüket fogjátok meg, gyermekeim. Kapjátok kézbe a mellüket, akkor lesztek nyeregben igazán. Akkor irányítható a nő, ha nem a bőrét móríkálad, hanem csöcsörészed.

Hajnal a tapasztalt nőcsábász jogán azt magyarázta, hogy a női mellhez sohasem szabad durván odakapni. Sokszor sajnálom, hogy olyan durva a kezem. Mondta. Attól félek, nem érzem meg a határt, meddig szabad elmennem. Olyan finom és puha a nők melle, hogy ahhoz csak puha és óvatos tenyérrel volna szabad hozzáérni.

Sokáig taglalták, hogy kinek van legszebb melle az osztályban. Pista hosszan bizonygatta, hogy Eszternek, mert akkora, mint a péterpáli alma, viszont kemény és hegyes. Fülöp meg Ilonka mellett kardoskodott, akinek lágy és telt, és kúp alakú kebleit nemcsak az osztálybeli fiúk, hanem az egész iskola csodálta.

Közben megittunk még egy forduló sört, és eljött az ideje, hogy hazainduljunk. S akkor, mikor már cihelődni kezdtünk, hirtelen rám terelődött a szó. Baleknak választottak ki, és kivétel nélkül rám estek a kérdéseikkel.

Te kivel szoktál csókolózni, kérdezte a nagyhangú Vitkai.

Megsóskoltad te a Julikát egyáltalán, kérdezte Géza.

Ti csak nézitek egymást, mint a filmvásznon a színészek. Mondta Hajnal. Kár azért a Julikáért, olyan harapnivaló szája van.

Áruld már el, milyen ízű a szája, mondta Pista. Keserű vagy édes?

Hat hónapja udvarolsz, és meg se sóskoltad. Röhögött Karesz. Te nem mered még a kezét sem megfogni.

Addig macéráltak, amíg ki nem nyitottam a szám, és el nem meséltem, hogy amikor hazakísérem, a kapualjban csókolódzunk Julikával. A szája puha és jóízű. Még sohasem éreztem meg rajta, hogy mit evett. Nem cigarettázik, de arra sem jöttem rá soha, hogy milyen fajta fogkrémet használ. Mikor a karomba simul, mintha eltűnne a világ körülöttünk, mindig úgy érzem, hogy egyedül vagyunk. A régi sárga téglákkal kirakott kapualj elég hideg hely, de én még sohasem éreztem ott hideget. Ha átfog, nekem melegem lesz rögtön. Ha megcsókol, azonnal lehunyja a szemét, de én tudom, hogy akkor is lát.

És milyen a nyála, kérdezte Karesz. A nyála sós, mint a leves a menzán?

Kitört a röhögés. Én meg majdnem elsírtam magam.

Átkozott hülye. Mondtam Karesznek, s ha le nem fogja a kezem Fülöp, verekedni kezdtem volna.

Ezen is jót derültek.

Hagyjátok, szerelmes. Mondta Hajnal. A szerelmesek mind megőrülnek egy kissé. Azt se tudják, hol vannak, mi történik velük.

Nagy ordibálást csaptak, amíg fizettek a pincérnek. Vicceket meséltek, amíg csörtettek az asztalok között a kijárat felé. Az utcán azon tanakodtak, ki olyan hülye a tanárok közül, hogy az utolsó előtti napon is feleltet.

Bennem meg eltört valami. Két nap múlva Julika hazautazott a szüleihez, de én minden ígéretem ellenére se nem írtam, se nem jelentkeztem neki.

Egész nyáron úgy járkáltam, mint a vak. Többször is nekiültem, hogy majd levelet írok Julikának, aztán csak ültem a papiros előtt mozdulatlanul.

Ma már tudom, hogy szégyelltem magam. Elárultam a szerelmünket a söröző társaságnak. Úgy éreztem, jóvátehetetlen hibát követtem el, nem volt erőm túltenni magam ezen a buta vétkemen.

Őszre másik iskolába iratkoztam, Julikával csak az újévi ünnepekben találkoztam. Köszönt, de makacsul összeszorította utána ajkait, merev arccal ment el mellettem. Később hallottam, hogy férjhez ment egy zentai fiúhoz, ma már két gyermek anyja.

Gyere, megiszunk még egy üveggel. Mondta Vitkai, és rögtön intett is a pincérnek. Olyan ritkán találkozunk, pedig jókat röhöghetnének az elmúlt évek stószain. Akkor rengeteg jó viccet csináltunk, igaz?

Igaz. Mondtam. De több sört nem iszok. Mennem kell, beállították a szerelvényt.

Tartóztatott, de nem bírtam volna tovább ülni az asztalánál. Igaza volt, időm lett volna még, de inkább bevettem magam egy üres kupéba, és elővettem az újságot. Bár nem olvastam, megint úgy éreztem magam, mint a vak. Üres tekintettel meredtem magam elé.

KÉT ASSZONY

TOLDI ÉVA

A *Híd*ban az 1960-as években Déry Tibornak több novellája és esszéje jelent meg, s új regényéből, a *G. A. úr X-ben* címűből is küldött részleteket folyóiratunknak. Ezek a szövegek azonban – egy kivételével – másodközlések. Az egyetlen első közlésű Déry-szöveg a *Híd*ban: a *Két asszony* című elbeszélés. Az írónak és a folyóirat akkori főszerkesztőjének, Pap Józsefnek a levelezéséből kiderül, Déry 1963. február 1-jén még nem akart novellát küldeni, két „foglalt” elbeszélésről beszél, az egyiket, a rövidebbet, az *Élet és Irodalom*nak adta, a másik, a „kb. 40 flekkes” pedig a Déry-levél tanúsága szerint, „az Új Írás márciusi számában jön”, de „szívesen átengedem másodközlésre, ha ugyan ilyesmit tud használni” – írja. Következő, 1963. február 7-én keltezett levelében azonban már ezt olvashatjuk: „a helyzet úgy alakult, hogy a febr. 1-i levelemben említett 40 flekkes novellát, az utolsót, amely még nincs leköltve, mégis oda tudom adni önöknek elsőközlésre; mellékelten küldöm”. Nehezen hihető, hogy Déry vontat volna vissza már közlésre elfogadott szövegét – mint levelezéséből kiderült, néhány évvel később Ács Károly kifejezett kérésére sem hajlandó közöletlen anyagot bocsátani a *Híd* rendelkezésére –, sokkal valószínűbb, hogy az Új Írás mondta le a közlést; a *Híd* szerkesztői mindenestre halogatás nélkül közzéteszik (a februárban küldött novellát a februári számban!), méghozzá nem méltatlan társaságban: Miroslav Krleža válogatott verseivel és Sinkó Ervin naplójegyzeteivel kerül egy számba az elbeszélés, amelynek végén a következő mondat áll szerkesztői megjegyzésként: „Szerkesztőségünk kérésére a szerző elküldte ezt az eddig közöletlen novelláját.”

A *Két asszony* fontos helyet foglal el Déry Tibor novellisztikájában. „Vannak művek, amelyeknek keletkezéstörténete nem vagy alig segíti teljesebb megértésüket, jóformán érdektelenek, s vannak, amelyek általános érvényük ellenére – vagy éppen azért – olyannyira születésük körülményeihez kötődnek, az író személyiségéhez, élettörténetéhez és a korhoz, hogy az olvasónak hasznára válik, ha minél többet megtud forrásvidékükről” – írja Réz Pál (Déry Tibor:

Vidám temetés. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983). A *Két asszony* is ilyen. A novellai alapszituáció: Luca, a fiatal meny nap mint nap eljártssa a halálán levő öregasszonynak, hogy a fia Amerikában filmet forgat, a valóság azonban az, hogy börtönben ül. A kegyes család mindkettejük túlélését szolgálja. Botka Ferenc, az író 1958-ban írott naplójegyzeteinek sajtó alá rendezője a *Börtönnapok hordalékának* előszavában írja: „1957. április 20-án a magyar belügyi hatóságok letartóztatták Déry Tibort. Majd ezt követően bíróság elé állították. Ügyét a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa az év november 13-án tárgyalta, és az író az »államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése miatt« 9 évi börtönbüntetésre ítélte. 1960. április 1-jén büntetését felfüggesztették, visszanyerte állampolgársági szabadságát. (. . .) Az író letartóztatását követő időszakról keveset tudunk. Kezdetben a Fő utcában őrizték, felesége nem látogathatta. Csomagot, levelet kaphatott, sőt maga is írhatott. Így egy héttel letartóztatása után levélben tudósíthatta ágyban fekvő édesanyját, hogy egy »stábbal« a Mátrába utazott – filmforgatási tervekkel. . .” Valószínűleg sajtóhibáról lehet szó az idézetben, mert az *Ítélet* nincsből Déry Tibor a csehszlovákiai Tátrát említi, ahonnan az idő múlásával „továbbutazik” Olasz-, majd Franciaországba, s végül az Egyesült Államokban köt ki. Édesanyjának Amerikába írott levelét Ungvári Tamás közli Déry-monográfiájában (Ungvári Tamás: *Déry Tibor*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973). Déry *Ítélet* nincsből című önéletrajzi regényében *A forrásvidék* című fejezetben a következőképpen írja le az eseményeket: „Kilencvennégy éves volt, amikor börtönbe kerültem. Ez elhallgatandó volt, nem élte volna túl. Helyesbíték: lehet, hogy ezt is túléli, de kétségbeesetten, kifosztva. A boldogtalan halált megakadályozandó, még egyszer hazudtam neki, utoljára. Úgy látszik, hazugságra vagyok kárhoztatva. 1957. április 20-án, amikor lakásomon letartóztattak, feleségemmel egy rövid levelet küldtem neki: Csehszlovákiába utazom, hol a Tátrában egy filmet forgatják, sajnos, búcsúra már nincs időm.

Hatósági jóváhagyással még a börtönből is soron kívül küldhettem neki egy-két levelet tátrai kirándulásomról. Későbbi leveleimet már feleségem hamisította. Németül nem tudván, magyarul fogalmazta meg őket, stílusomat utánózza, barátaim németre fordították a szöveget, nevemet kézírással megint csak a feleségem hamisította alá. A leveleket eleinte személyesen vitte el, mert a Tátrából az egyszerűség kedvéért a neki írottakkal együtt az ő címére küldtem őket, később postára tette, mert észrevette, hogy anyám izgalomban nem figyel a postabélyegzőre, csak a levél tartalmára ügyel. Hetente-kéthetente érkezett egy-egy hosszabb-rövidebb levelem, anyám a vánkosa alatt tartogatta őket.”

A *Két asszony* tematikailag legszorosabban a *Niki* című kisregénnyel és a *Szerелеm* című novellával rokonítható, ezekben is az ötvenes évek eseményeit írja meg, légkörét eleveníti meg. Filológiai érdekesség, hogy a téma hasonlósága ellenére csak a *Két asszony* önéletrajzi indíttatású. A *Niki* 1956 nyarán jelent meg, tehát még Déry letartóztatása előtt, s a *Szerелеm* című novellában sem a sajtó börtönből való szabadulásának történetét írta meg, hanem Szász

Béláét. Az írói remeklés teszi, hogy mégis egy tőről fakadónak véljük mind a hármát, de ugyanakkor az is közrejátszik benne, hogy „az élet mintegy Oscar Wilde mondását igazolva – »utánozni kezdte a művészetet«. Az író letartóztatását követően kutyája, melyet szintén Nikinek hívtak, betegeskedni kezdett, és Böbe noteszének bejegyzése szerint szeptember 9-én kimúlt – ugyanúgy, mint a regénybeli Anca Jánosék drótszörű foxija” (Botka i. m.).

A *Két asszony* című novella valóságra utaló háttérinformációit az eddig elmondottak után sem lehet teljességében feltárni. Már csak azért sem, mert az író is másodkézből, a felesége elbeszéléséből ismerte meg, s éppúgy a fantáziájára hagyatkozott, amikor a novellában elbeszélt cselekményt *Ítélet nincs* című önéletrajzi regényében is leírja. Az alábbi példa azonosságokra és eltérésekre egyaránt fényt derít:

„A heveny ideggyulladás csillapodtával naponta kétszer fölkelt az ágyból, s ezüstnyeles ébenfa botjára támaszkodva, fel-alá sétált a hosszúkás szobában, az adagot naponta óvatosan növelve. Majd az évek múltával s ereje fogytán lassanként csökkente. Naponta ötvenszer ide-oda, a végén már csak tízszor. Amikor utoljára láttam »sétálni«, körülbelül egy évvel a halála előtt, már csak aprókat csoszogott, s oly kicsire és görbére tőpörödött, hogy elfordultam s megkértem, feküdjék vissza az ágyba.” (*Ítélet nincs*)

A novellában ugyanez a jellemzés így hangzik:

„Az öreg nagyságát, Luca kilencvenhat éves anyósát hét évvel ezelőtt egy ideggyulladás ágnak döntötte, azóta mind ritkábban kelt fel az ágyból, de sohasem délután hat óra előtt, amikor – folyó erejével számtani arányban – kezdetben ötvenszer, majd lassan csökkentve a napi adagot, tíz-tizenöt-ször ide-oda végigjárta hosszában a szobát. Az utolsó évben ért le tízig, de annál alább még nem jutott.”

A szituáció azonos, a mondatok szinte egybehangzóak, az eltérések azonban úgyszintén jellegzetesek: a novellából hiányzik az önéletrajzi regényben szereplő zárómondat, ami érzékelteti, hogy a novellista az önéletrajzíróval ellentétben tartózkodik a kommentároktól és általában véve az érzelmek, különösképpen pedig a részvét és a szánalom direkt kinyilvánításától. Azonkívül amíg az életrajzi regényben az elbeszélő a központi figura, az ő nézőpontja határozza meg az események menetét, addig a novellában a fiú, akiről szó van, nem jelenik meg, csupán jelzésszerűen, a háttérben van jelen, az elbeszélői nézőpont tehát ennek megfelelően alakul.

Hogy Déry a *Két asszonyban* milyen művészien alkalmazta valóság és fikció egybejátszását, bizonyítja a novella csattanója is: az öregasszony, hogy fia jelentőségét hangsúlyozza, elárulja, hogy nemsokára Kossuth-díjat kap. Holott Déry már 1948-ban Kossuth-díjat kapott! A *Két asszony* így hát megtréfálja azt, aki önéletrajzi indíttatását, elemeit túlértékeli, szó szerint érti.

Nem véletlenül említettem a valóságot s annak relativitását, ugyanis a novella szerkezetét alapvetően a látszat és a valóság ellentéte határozza meg, természetesen a novellai valóságról és a novellai látszatról van szó. Déry két

„tételre” osztotta szövegét. Az elsőnek az *Allegro* címet adta, melynek jelentése a zenében: vidáman, gyorsan, élénken (adandó elő), míg a második tétel címe: *Majestoso* (vagyis: maestoso): emelkedetten, méltósággal, fenségesen. A novella ritmusa követi ezeket az „utasításokat”, azzal a megszorítással, hogy az első tételre valóban a vidámság jellemző, a gyorsaság azonban már nem. Az alapvető szerkezeti eltérés a két rész között ugyanis éppen azok ritmusában lelhető fel. Az első rész derűsen (vidáman?) lassú, míg a második éppen e felgyorsulás következtében lehet erőteljesen, „emelkedetten”, „fenségesen” drámai. A novellaritmus alakulását pedig nem más biztosítja, mint látszatnak és valóságnak az egymáshoz való viszonya. Az első részben a látszatkeltés, az illúzió tökéletesen „működik”. Megismerjük Lucát, a fiatalasszonyt, aki anyósának sikeresen eljuttatja a boldog feleséget, akinek a férje Amerikában forog; s megjelenik a másik asszony is: a kilencvenhat éves, ágyban fekvő öregasszony. Ők ketten egymás ellentétei. Luca mozgékony, friss, szellemes; érzelmi viszonyulása is gazdag és árnyalt, a fölényes humortól kezdve a szánakozáson át a végső kiábrándulásig terjed érzelmi palettája. Az öregasszony a statikusság megtestesítője: ágyhoz van kötve, s figyelmét egyetlen dolog köti le, fia boldogulása, ebben a körben mozog, amikor menyééhez viszonyul. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a statikusság nem jelent egyben egysíkúságot is, az öregasszony jelleme is árnyalataiban jut kifejezésre, tud hiszékeny, megvesztegetően kedves, szigorú lenni, mindez azonban rögeszméjén, fia amerikai filmforgatási képzetén belül valósul meg, míg menyének viselkedése és érzelmi megnyilvánulása kezdettől fogva polifon; rendelkezik az irónia képességével is a humor mellett, az iróniával, mely abból táplálkozik, hogy ő többet tud a valóságból, többletinformációkkal rendelkezik, s közlései olyasmire is utalnak, ami a másik beszélgetőtárs számára érthetetlen.

Déry az első tételben lassan hömpölygő, körültekintő alapossággal bontja ki a két asszony jellemét s egymáshoz való viszonyukat, amelyet alapvetően a személyesen meg nem jelenő, latens harmadik személyhez fűződő kapcsolatuk determinál. Eközben árnyaltan érzékelteti szóhasználatuk szintjén is a köztük lévő ellentéteket. Az öregasszony, aki rosszul beszél magyarul, s igazából Goethe német nyelvének társaságában, választékos modorában talál élvezetet, a polgárasszony jól érzi magát a frivolabb, nyersebb modorú, gyakran egy-egy „ló . . .” kezdetű káromkodást a száján kiengedő, nála alsóbb néposztályból származó menyé társaságában. Az első novellatétel a kölcsönösen elfogadott látszat jegyében alakul. Az események a második részben gyorsulnak fel, amikor a látszat biztosnak hitt, sima falán hajszáltrepedés támad: az öregasszony kételkedni kezd az amerikai út indokoltságában, s követeli, hogy fia azonnal jöjjön haza. A látszat látszólagos nyugalma komolyan veszélyeztetni kezdi a valóság beszűremlésének lehetősége. A lélektani dráma nagyszerű jeleneteit olvassuk ekkor, a két heroikussá növesztett nőalak szellemi küzdelmét, melynek során mégiscsak visszaáll az illúzió rendje: Lucának sikerül meggyőznie anyósát, hogy tovább higgyen a kegyes csalásnak, immár a végsőkéig.

Párhuzamosság és ellentétezés összetett szerkesztésmódja juttatja érvényre a novella tragikumát. Az első részben az öregasszony gyerekes örömmel olvasza fia „Amerikából érkező”, tehát a látszatvilághoz tartozó levelét, míg a második részben Luca kap levelet; nem is levelet, értesítést, hogy beszélőre mehet a férjéhez, akiről csak most tudja meg, hogy él, s ekkor csendülnek fel a novella heroikusan patetikus hangjai. Az ellentétezés szép példája, hogy akkor szerez tudomást arról, hogy a férje életben van, amikor értesül anyósa halálának fenyegető közelségéről is. Az illúzió és valóság határán egyensúlyozó Luca életében a novella végére az elbeszélés csúcspontján végérvényesen betör és szétárad a valóság.

Az elbeszélés motívumai közül a napfényt kell kiemelnünk. Több funkciót tölt be a szövegben. Néhol a látszólagos idill mögötti fenyegetettség érzését vetíti előre, baljós jelként látjuk, a feszültséggel terhes nyugvópontot jelzi a novella indulatmenetében, ilyen funkciója van az elején: „A tükör *megvillant* a napban, egy vakító *fénycsóvát* lövellt [Luca] vörösen visszacsillanó hajára.” S tovább: „Bal kéz felől, a bejárat három lépcsője mellett a nagy szpireabokor már virágzott; mint egy vizes és ereszette le *villogó fehér* hullámaait a kis pázsit-szegélyre.” „A tiszta kis *fehér* konyhába, melyet a *szembenéző nap* s a *fehérre* lakkozott konyhabútorok duplán *meg-megragyogtattak*, az ablak előtt álló ákác egy csóva fullasztóan édes illatot küldött . . .” Ez a mondat, szinte szó szerint megismétlődik a második részben, hasonló funkcióban; a napfény a hangsúlyozott fehérrel együtt vakítóan, bántóan éles fényt sugároz: „A kis *fehér* konyhába, melyet a *szembenéző nap* s a *fehérre* lakkozott konyhabútorok duplán *meg-megragyogtattak*, a pázsitot szegélyező jázminbokrok egy csóva fullasztóan édes illatot küldtek.” S folytatva a csillogást és vészjósló villogást: „Irén a konyhaszekrényhez lépett, s kinyitotta. A fejrész alsó polcán, amely *hófehér* csipkeszegélyes papírral volt leborítva, egy-egy oszlopban, a levesestányérok, a nagy lapostányérok, a desszerttányérok – ezek oszlopa valamivel alacsonyabb volt –, majd egymásra máglyázva, a különböző nagyságú pecsenye-, saláta-, főzelék, tésztaátalak, a legsarokban az urna alakú levesestál, valamennyi egy-egy keskeny arany csikkal szegélyezve, melyek *külön is felvillantak a napban.*”

A napsütésnek másutt nincs előretaló funkciója. Az állandóságot jelképezi örökös jelenlétével: „A *nap hátulról sütött* a hatalmas ágyra s a dagadó váncosok között elvesző sovány, *fehér* arcra . . .” Vagy másutt: „A *nap most már hátulról sütött* az öregasszony ágyára, megcsillant fekete bársonyfőkötőjén, s *fehéren* kivilágította csontból és bőrből épült konok arcát.” A novella menetnek alakulása szerint változik a nap állása is, mintegy aláfestve a történetet. Miután az öregasszony elolvassa fia levelét, a gyermeki öröm tetőfokán „Az *egyre magasabbra szálló nap* lassanként kivonta magát a szobából, az öregasszony *fehér* arca már teljesen árnyékba merült, csak a szoba tulsó végében álló nagy hármasszekrény hosszú tükörlapja *hányta vissza a beleömlő fényt*, melyet a metszett üveg szélei a szivárvány hét színére bontottak, egy rezgő, színes fényhálót vetve a *fehér* falra.” A már említett lélektani dráma után pedig:

„*A nap most már teljes korongjával sütött be a szobába, a tükörre, s az előtte emelkedő-süllyedő meztelen karra, amely a nagy elefántcsont fésűvel meg-megcsillogtatta a fiatal nő vállán átvetett szép bronzvörös haját . . .*” S a napfény járul hozzá ahhoz is, hogy Luca alakja mitikussá növekedjen a novellában. Mintha glóriát vonna a feje köré: „Milyen szép piros a maga haja a napban – mondta [a mama]. – Mint egy angol királykisasszonyé.”

A novella legszebb, legjelentősebb metaforája is ebből a képzetkörből való. A mindenütt jelen levő nap, élet és halál követője nyomot hagy az emberek sorsán. Az öregasszony halálos ágyán olyan volt, „mint egy száraz falevél egy napsütötte árokban”.

Déry Tibor a lélektani nagynovella ez ideig utolsó művelője a magyar irodalomban, aki a világ teljességének humanista epikai világképét tudhatta magáénak. S hogy a szeretet misztériumát körüljáró *Két asszonyt* a *Híd* közölhette elsőként – irodalmi életünk szép pillanata volt.

ÉRTÉKCSÚSZTATÁS A KIKÖZÖSÍTŐBEN

FEHÉR KATALIN

A kiközösítő a ciklikus történelemszemlélet modellregénye. A modellteremtés feltétele-eszköze a stilizálás, a tipikusra való összpontosítás. Déry az általánosításnak kétféle technikájával dolgozik: a modell mozgási irányait kiemelő szimbolikus és asszociatív megjelenítéssel és a konkrétumokat semlegesítő íróniával. Az ironia elsősorban a korrajzot igénylő történelmi regényre irányul, összes formai jegyét leépítve. Túlhajszolt pontossággal közöl adatokat: „394-ben Krisztus után a szent püspök néhány hónapra Firenzébe költözött”, vagy éppen „megfeledkezik” korábbi adatokról, mint a milánói templomok esetében: „Ambrus püspökké választása idejéből is mindössze két bazilika emlékét őrzi az édes nép szájhagyománya, s maga a püspök is csak három további templomról emlékezik meg hátrahagyott jámbor írásaiban” – olvassuk a regény elején, míg Justina a tizenhét milánói templom közül követel egyet az ariánusok számára. A történelmi idővel való játék formája a helységek korabeli és mai megnevezése. Ez az eljárás úgy lesz a modellteremtés eszköze, hogy az explikációval megszünteti a parabolaként való értelmezhetőséget. A szereplők tipizálásának eszköze a leírás kettős paródiája, a rákmegfordítás, amikor az egyébként is fonákul jellemzett Ambrus elé az elbeszélő tükröt tart. E kettős paródia alapja a nézőpontcsere. A stilizálással lecsupaszított modell körül szabadon áramló motívumok ugyanis számos megfigyelési pontot létesítenek az elbeszélő számára, nemcsak a kettévált Ambrusok ide-oda száguldásához hasonló pozícióváltogatást, hanem a szerepcseréket is lehetővé téve. Kiszólásaiiban az elbeszélőtípusoknak szinte mindegyikét felfedezzük: a népies-naiv elbeszélőt/mesélőt (Rossz lóra tett; világos, mint a vakablak; dobszóval nem lehet verebet fogni; áldott legyen az emlékezete), a törvénytudósítót („Másodiknak Milánó püspöke szavazott elfehéredett arccal, könnybe lábadt szemmel, harmadiknak Anemius, negyediknek bolognai Eusebius, a szüzek lelkes pártfogója, és sorba követte őket a többi ragyogó gyémánt és rubin, bár a jegyzőkönyv csak huszonöt szavazó nevét sorolja fel”), a történelemíró, egy-

háztörténet-író, de felismerjük a kontempláló, legendateremtő, szinoptikus, sőt az állandó jelzők használatából az istenekről és hősekről éneklő eposzköltői magatartást is. Az elbeszélő alakváltásaival e műfajok stíluselemei is bekeverülnek a regénybe, tovább oldva annak korhozköötöttségét.

Az asszociációréteg két irányból formálja a modellt: egyfelől háttérbe szorítja a cselekményt és a koreseményeket, úgyhogy azok gyakran csak hasonlatként jutnak felszínre; „Feje ott, ahol nem fedte szeszínű haja, szakálla, pipacs-piros lett az izgalomtól, s hogy szélhűdés ne érje, mint ez idő tájt a felséges cézárt, I. Valentinianus császárt, akinek örökét másik három örök életű társ-császár foglalta el, a szent püspök ágyba feküdt . . .”; másfelől az asszociációk anyagot szolgáltatnak a dedukcióhoz.

Az ószövetségi Bírák és Királyok könyve egész motivikus hálózatot alakít ki. A Bírák könyve azonos sémába behelyettesített korszakok mitikus körforgásába kapcsolja be Ambrus korát. Ambrus a népet az ariánusok fogadására előkészítő prédikációjába ebből egy győzelmet idéző részletet sző bele, természetesen a Gratianus császár támogatásáról szóló levéllel a kezében. Az örökségét megvédő Nábót és a Nábótot megölető Jezabel ugyancsak az Ambrus körüli erőviszonyokat jelzik. Az újszövetségi nyolc boldogságra alludál a gazdagok fenyegetése, de Ambrus egész külső megjelenése is beleillik az evangéliumi kontextusba. Antik utalás a Győzelem istennőjének szárnyas szobra, amelynek egyébként időben előremutató jelentése is van; pogány filozófus Symmachus; középkori a harang, amelyet a hatodik századtól állítanak fel templomokban, vagy a gótika, amely a tizenegyedik században válik uralkodó stílussá.

Az anakronizmusok alapján is legtömegesebb a jelenkori utalások csoportja. A regény legszarkasztikusabb részei ezek. Jólát formájában vetülnek például a callinicum zsidókérdésre a világháborús emlékek, az igazolás mindenkori logikáját is felmutatva.

A két tárgyalás magyar vonatkozásait egy szójáték nyomatékositja: „Az előbb említett, minden eddiginél undokabb bűnöm az a kísérletem volt (mondja Innocentus) – Istennek hála, nem sikerült –, hogy Milánó szent életű püspökét, a jámborságáról méltán híres Ambrust, a kereszténység s az egyház nagy vezérért gonosz szellemk segítségével eltegyem láb alól, latinul liquidáljam.” Az utolsó két szó a vallomás következő részletében felcserélődik: „ördögöket fogadtam fel megöletésére, magyarul, likvidálására . . .” Az Innocentus beszélő név: ártatlant, ártalmatlant jelent. Beszélő nevekké még egy helyen él Déry: a regény végén Ambrus egy Decens, vagyis jó, feddhetetlen nevű gazdag polgár Pansophius, túlokos, túl értelmes nevű fiából úzi ki az ördögöket. A vádlott közreműködése, a sugalmazott válaszok elfogadása – vallomásait Értem-mel kezdi – a megrendezettség mozzanatai, és a Rajk-perre asszociálnak. Az aquileai zsinatnak viszont már nemcsak forgatókönyve létezik: a kiközösítés egy látványos színjáték hatását kelti: „A karosszékeket, melyek vörös brokátsejlyemmel voltak kárpitozva, kör alakban állították fel a sekrestyében, közepén

egy trónus állt, rajta a Szentírással, de Szent Pál levelei s más szükséges egyházi iratok is kéznél voltak, ha ki bennük tudását felfrissíteni vagy kiegészíteni óhajtott volna. Az első ülésen harminckét szentatya jelent meg, bizonyára az Anyaszentegyház legtündöklőbb gyémántjai és rubinjai, kik kör alakban helyet foglalva a trónusra ültetett Ige körül, mint a tudás s a hit szikrázó koronája, jámbor fényükkel gyönyörűen kivilágították az egész sekrestyét.” A körben ülő harminckét szentatya azonban a leírás alapján inkább egy hatalmas száz képét idézi fel, amely elnyeli mind az Igét, mind az eretnekeket.

A feltehetően folyamatos ismétlődése jelzi, hogy ezen a tárgyaláson már csak a szöveg létezik, a szöveget felmondó püspökök egy pontosan beirányított gépezetbe olvadnak bele, névtelenül. A jegyző és az elnök pártatlanságának bizonygatása, az elmarasztalás formulái (Rosszul viszonyul!), a mozgalmi nyelv elemei: frakció, opportunisták, intéző bizottság, a baráti oszlop, amely Palladiust „eddig oly hűségesen támogatta” és amelyre most „öklével nagyot üt”, vagy az elbeszélőnek egy későbbi kiszólása: „Amiből is kitetszik, hogy nem a jó stílus, hanem az igaz tartalom az előbbrevaló”, a *Felelet*-vitéra emlékeztetnek.

Az asszociációk újabb csoportja: a sestertius átszámítása dollárookra, a világpiac, az árfolyamok zuhanása a nyugati társadalmakra vonatkozik.

Utalásainak e sokféle rendszerével a regény tehát nem tágitja, hanem törli az elbeszélő idő- és térkorlátokat, olyan légüres teret hozva létre, amelyben a modell esszenciálisan körvonalazódik. Az allúziók, jellegüket tekintve, a közösségi élet azon területeit is felsorolják, amelyek a korszakváltás kiindulópontjai. Symmachus neve a tudományt képviseli, a középkori jelzések és a *Felelet*-vita a művészetet és az irodalompolitikát, a tőkés rendszerek szókinccse a gazdaságot. Egy korabeli életkép ezt így jeleníti meg: „A hitbuzgalmi műveltség annyira el volt terjedve nemcsak a birodalom ázsiai tartományaiban, nevezetesen Bizáncban, azaz Konstantinápolyban, azaz a mai Isztambulban, hanem Nyugaton, Itáliában, Galliában s természetesen Milánóban, még a legalja köznép között is, hogy ha az ember egy bankár s pénzváltó boltjába lépett be, hogy ez római aranyait aprópénzre tördelje, a kufár a művelet megkezdése előtt, közben és utána arról értekezett, hogy milyen félre nem érhető, pénzüsszegeben ki nem fejezhető különbség van Isten egyszülött s nem egyszülött Fia között. Ha felkeresett egy sütődét, s megkérdezte egy mézes lepény árát, azt felelték neki, hogy az Atya nagyobb a Fiúnál.”

Az ószövegségi mitikus körforgás asszociációsintézi megfelelje a cselekményre ráépülő metaforikus réteg körkörösség-motívumainak. Ezek közül egyesek – az árkádok önmagukba visszatérő árnyékos körei, vagy a zsinaton a Szentírás körül elhelyezett karosszékek az abszolút rend, a bezártság szimbólumai. A rend a szilárd hatalom ismérve, szemben a hanyatló korszakok kaotikusságával. A birodalmi válság tipikus jegyei tárulnak a Milánóból menekülő császári kormányzó elé. A spicli, akinek minden korszakban fellelhető figuráját inverzióval írja le Déry: „A spicli egy aprócska lépéssel előreszökell, mert úgy látszik, elfeledkezett, s túlságosan hátramaradt múltjában.” Egy bekezdéssel

alább: „A spicli egy aprócska lépéssel előre merészkedett jövőjébe”, a bürokrácia korlátlan hatalmáról, megvesztegetésekről, anarchiáról beszél. A népet vallási pártokra osztják a keresztényüldözés nyomait még magukon viselő püspökök. Az első niceai zsinaton lábról leszaggatott izmokkal, csonka kezekkel, kiszúrt szemekkel már dogmatikus kérdések körül hadakoznak, zsinat zsinatot, kiközösítés kiközösítést ér. A két legerősebb egyházi párt is megoszlott, a regényben fél- és negyedariánusokról van szó, de számos szekta is árnyalja a vallási spektrumot. A katolikusok és az ariánusok mellett a harmadik nagy vallási erő a pogányság, amelynek Victória-szobrát a szenátusból Ambrus távolíttatja el Gratianussal 382-ben.

A körforgás-motívumok másik csoportja a körnek a keresztény szimbolikában viselt jelentéséhez kapcsolódik. A regenerációs képességet jelzi a kompozíció szintjén is működő fa-motívum. Az olajfa, amely alatt az aquileai zsinatról tárgyal a két püspök, „ide-oda csavarodó, repedezett, őszöreg ágaival” és sima, fiatal leveleinek ezüstös pillangó lebegésével a hatalom emblémaszerű – történelemfilozófiai vonatkozású, de túlfűtöttségével ironikus képe. A megújuló hatalom képzete az utolsó fejezet jóslatszerű reflexióiban ismétlődik meg: „Mert úgy látszik – minden külső jel arra mutatott –, a nagy Theodosius halála után a hatalmas római birodalom is – mint jogi személy – a szent püspök testi személyéhez hasonlatosan már sírja felé ballagott, s hevesen integetett és búcsúzott jogi kezével. Ki tudja, hány évig vagy pillanatig marad még meg bontatlan egészében, míg tagjai szét nem szaggattatnak, és csontjai el nem szóratnak, mármint képletesen, mivel helyükbe természetesen más tagok és csontok nőnek, duzzadnak és erősödnek, hogy majd idővel azok is szétszaggattassanak és kiterítettessenek annak rendje és módja szerint.”

A körforgás motívumai a modell periodikusságának természetére utalnak. A felfelé ívelés és a hanyatlás azonos szakaszai „némi taktikai eltéréssel” ugyan, de azonos elvekkel, módszerekkel és eszközökkel működik, és minden korszak szükségszerűen kitermeli az őt felváltó hatalmi formát és intézményeit.

A cselekmény a hatalomszerzés algoritmusai alapján rekonstruálja az új hatalom felszínre törését. Az emelkedő ívnek két fázisa van: az egyik a belső egység megteremtése. E kondenzálódás Palladius és Secundianus kiközösítésével fejeződik be. Kialakultak addigra az erőszakintézmények a bíróssággal együtt. A zsinat végén elhangzó császárrendszabályozó beszéd az állami hatalom megszerzésének kezdete/bejelentése, az emelkedő ív második szakasza. A császári hatalmat erőintegrációra felhasználó egyháznak és az egyház támogatásában létfeltételt látó császárságnak a szimbiózisa a bíborpalást letevésével jelzett szerepcserével zárul.

Egymást keresztező ívek rajzolódnak ki tehát a regény történelmi háttérében. A motívumok ennek megfelelően rondószerkezetbe rendeződnek, a Kalaphegy-jelenettel kettéválasztott első és második szerkezeti egységben ellentétes előjellel ismétlődnek. A Justinánál tett látogatáson például a császári nagyság definíciója hangzik el, amely „szégyenkezés nélkül, büntetlenül ki-

mondhat mindent, ami eszébe jut, mert sem maga fölött, sem maga alatt nem érez sem hatalmat, sem ítélőszéket, mely korlátozhatná személyisége szabad kisugárzásában”. A kalaphegy utáni jelenetben ugyanez a definíció megismétlődik, de Ambrus dolgozószobájában, a „színaranyból kovácsolt elefántcsont-heverő” helyett alacsony, kemény faszámolyon.

A reprodukcióelmélet ellentett pólusán a Szent Ágoston-i linearitás elve áll, jelezzve, hogy minden hatalmi formáció az örökvényűség igényével és tévhitével indul, de azt is szemléltetve, hogyan cserélődik a politikával együtt az egész ideológiai rendszer is. Kiemelt helyen vannak a regényben Ambrus etikai és esztétikai elmélkedései. Párhuzamos szólamokban megformulázott alapelveinek középpontjában a hasznosság áll: „Ami erényes, az hasznos . . . , s fordítva, ami hasznos, az erényes” – mondja Justina mandulaszemű rabszolganőjének, az olajfa alatt ugyanezt: „Mily hasznos dolog, mivel szép, s mily szép, mivel hasznos dolog a fa.”

Az esztétikai hasznosság elve Ambrus természetszemléletében mutatkozik meg, amelyet a kalaphegyen így foglal össze az elbeszélő: „Mert az igazat megvallva, Ambrus csak elvben szerette a természetet, Isten alkotását. A bükkök, az örökzöld tölgyek és a köztük feketéllő tengerifenyők, a szilfák, juharfák és nyárfák árnyékában botladozva és csúszkálva, e fák látszólagos ártatlansága ugyan felkeltette irigy csodálatát, de a túlvilágon nem találva számukra helyet és rendeltetést, alapjában nem tudott mihez kezdeni velük, s inkább megfélemlítették, mint semhogy megörvendezetttek volna rendhagyó vadságukkal . . . testének nagy sanyargatásában hamarjában nem fedezett fel más méntséget számukra, mint hogy ledönthetők, szétfűrészeltetők és tetőfedő-gerendákat lehet belőlük faragni vagy tűzfát aprítani . . . Bár az is kétségtelen, tette hozzá gondolatban, hogy a természet egyik-másik eleme kiválóan alkalmas tetszetős jelképek kialakítására és még inkább arra, hogy hasonlatok formájában felékesítsük és megízesítsük vele eleven beszédünket . . .” A természet a modell rendjével szemben a rendetlenség, a szabadság szimbóluma, így nem is lehet helye Ambrus esztétikai rendszerében. Az ideológiát szolgáló művészetszemlélet ironikus felhanggal ismétlődik Ambrus művészetével kapcsolatban – leveleit és prédikációit az angyal súgja, a Portius-bazilikában bennrekedt tömegnek suttozás és hamis hírek terjesztése ellen kell Ambrus híres zoltárait énekelnie, a figyelemelterelés, a rendfenntartás eszközkévé degradált művészet felmutatásaként.

A természettel szemben, amely nem jó és nem gonosz, hanem aszimmetrikus, minden, ami emberi, szimmetrikus a regényben: a spiclinek pontosan Ambrus és Timót között kell haladnia, szimmetrikusak az Ambrusban hangsúlyozott kettősségek, és szimmetrikus a két császár keze jobbról és balról.

A regényből kimutató motívumok egy általános történelmi modellt rajzolnak tehát, és egyben a mű sajátos poétikai jegyeit formálják. A regényvilágon belüli motívumok a szereplőknek a modellhez viszonyított helyzetét jelölik ki.

Ambrus számára két lehetőség adott: egy lefelé tartó társadalom ranglétráján jutni eggyel feljebb, vagy egy új hierarchiát építeni ki. A püspökké választást a váratlanság mozzanatai kísérik: a fehérliliomos gyermek, aki a templomban, ahol a nép összegyűlt, s „midőn a bal oldali hajóban a tűz, a jobb oldaliban a víz összecsapni készült”, megszólalt: „Ambrus legyen a püspök.” Szentképeken a gyermek Jézust ábrázolják fehér liliummal, amelyet a kiválasztottság jeléül átnyújt valamelyik szentnek. Szokatlan eseményt jelez a szökőkút-kép: „a kormányzói palota előtt dolgozó hatalmas szökőkút lélegzetét visszatartva hirtelen lehalkította köznapi csobogását”. Csodát készít elő Déry, amikor az íróasztal keménységét érzékelteti: „Ambrus még ki nem hült, izzadt tenyerével újra nekitámaszkodik az íróasztalnak, melynek vastag cédrusfalapját a pusztá emberi kéz ereje nem repesztheti meg, még csak meg sem reccsenheti, bármilyen súlyos dühvel nehezedik is rá. S hát milyen erő is foglaltathatnék e vézna, jobban mondva kecses testben, amely nevetségesen keskeny lábnyomokat hagy a homokban, s vékony, fehér ujjaival alig bírja megemelni a kormányzói elefántcsont-palcát?” Rövidesen azonban Timót arra hívja fel figyelmét, hogy keze alatt megrepedt az íróasztal lapja, s „ujjnyi széles repedéséből mintha a pokol sárgán bőfögő, kénköves gőzei gomolyognának ki”. Az ószövetségi Jeroboám bálványimádó oltárát repeszti meg az Úr hasonló módon, hogy megtérítse a királyt. A csodával határos az is, hogy a nép pártviszályait feledi, Flórián szerint: a tűz elállította lángolását, a víz megszüntette bugyborékolását. A tűz és a víz összecsapása Végítéletet felidéző kép, amely a Megváltó eljöttét előzi meg. A Megváltó-képzetet egy jelzőismétlés indokolja. Ambrusnak szinte állandó jelzője a gótikus fej. Amikor Portius bazilikájának elfoglalása után azon tűnődik, hogy mit végezt az Úrnak, „vörösrre gyulladt szemét a Megváltó lehanyatló, keskeny gótikus fejére szegezte”.

Ambrusban azonban a püspökség kezdettől fogva a sivatagképzettel társul. Ezt az életformát közvetíti a kortárs püspökök neve: Tours-i Szent Márton nyugat egyik leghíresebb szentje, Eusebius szemtanúként ír a keresztényüldözésről; Basil rétori diplomájával kolostori magányba vonul, Cyprianus karthágói püspök huszonöt éves korában keresztelkedik meg, szó szerint éli az Evangéliumot, vagyonát szétesztja, tisztasági fogadalmat tesz, és hatalmas irodalmi termésében egyetlen sort sem idéz pogány íróktól – áll róla Loschert Kázmér egyháztörténetében. Hogy Dérynek ez az egyik forrásműve, szövegpárhuzamok bizonyítják. Az arianizmusról ez a mondat áll benne: Könnyű és kényelmes tanításnak látszott . . . Déry Justináról írja: Hitére nézve a megveszekedett ariánusok tanait követte, melynek összességét jól kezelhető, kényelmes állammivallásnak vélte. A gyakran naivul célzatos egyháztörténet-írói modort parodizálja Déry számos helyen a regényben. „A püspökség tekintélye jelentősen megnövekedett, s ennek megfelelően külső fény is vette őket körül” – írja a történész. A regényben az aquileai zsinaton szarkasztikus gyakorisággal ismétlődnek a világitó püspökök motívumai. Egy másik reminiscencia az egyházi és a világi hatalomra vonatkozik: „Az egyházi és világi hatalom jogköre közt

e tekintetben a határvonalat nem elég élesen vonták meg” – olvassuk az egyháztörténetben. Dérynél: „Mert a határok birodalmunk és Isten országa között legnagyobb sajnálatunkra még mindig nincsenek megvonva” – mondja Theodosius, „sajnos egy megvető kézmozdulattal”.

Maga a sivatagképzet is innen származik: „Az egyiptomi puszta az, amely úgy szerepel Görögország, Afrika, sőt egész Kelet egyháztörténetében, mint ropant lelkierők rezervoárja, hatalmas jellemek iskolája.” A pusztasághoz fanatikusok kellene. Ambrustól távol áll ez a fajta fanatizmus, amelynek törvényét Flórián idézi, amikor azt bizonygatja, hogy aki megbocsát, nem tévedhet, vagy amikor Ambrus jellemvonásait sorolja: „Nem igaz, hogy hatalomravágyó vagy – zokogja Flórián. – Nem hallom – mondja Ambrus. – Timótnak nincs igaza, nem vagy pénzsóvár, nem vagy irigy – mondja Flórián még valamivel halkabban. – Nem hallom – kiáltja Ambrus. – Egy szavadat sem értem. – Nincs igaza, nem vagy számító, nem vagy önző, nem veted meg az embereket – suttogja Flórián. – Hiába üvöltöztél – kiáltja Ambrus –, egy szavadat sem hallom. – Nincs igaza – mondja Flórián –, nem vagy parázna, nem vagy mohó. Nem azért tartóztattad meg magad mind ez ideig a házasság szentségétől, hogy majdan Gallia helytartójaként nagyobb hozományhoz juthass. – Hordd el magad!” – kiáltja Ambrus ugyanazt, amit majd a mósuszszagúra kiált. Az előreutalást az idézet egyetlen felkiáltójele is hangsúlyozza. „Timótnak nincs igaza – mondja Flórián vastag combjai közül –, hogy hitetlen vagy, s csak a magad erejében bízol. Hogy azt hiszed, hasznosabb igazságosnak lenni, mint jónak. Hogy a magad kényelmére vagy szelfid és mértéktartó, s ravaszságból szeretteted meg magad a néppel.” Déry itt maga állítja fel a regény értékköreit. Az a tulajdonsgcsoport, amelyet Flórián sorol, a pusztasághoz tartozik, a kierkegaard-i értékhármásban a Jósághoz. Timót értékcsoportja a műben a józan ész, az „értelem gyönyörűsége fénye”, a karrier és a kierkegaard-i Mű körébe tartozik. „Ha a magasságos césár helybenhagyja a nép választását – kiáltja Ambrus –, vége a karrieremnek.” Később Timótnak panaszkodik: „a nép akarata akkor is előbbrevaló, s erőszakkal fejembe nyomják az átkozott süveget . . . Ó Timót, Timót, soha nem leszek Gallia helytartója.” A harmadik választási lehetőség az Élet, amelyet a ticinumi úton a látomás jelez.

Az ingadozás, a felismerés és a választás metaforikus kivetítése a ticinumi út. A választáshoz kilépés szükséges, idő- és térbeli felülkerekedés. Ambrusnak az úton a regényben felállított modellt kell felismernie, azon belül pedig saját helyzetét és lehetőségeit. A kilépést expresszionista kép érzékelteti: „Időközben felkelt a nap, majd újra lenyugodott. Olyan hosszúnak tetszett ez az éjszaka, hogy még több százszor megvirradt és újra beesteledett Ambrus fölött, bár a császári kormányzó két kísérőjével csak egyetlen éjszaka hosszát gyalogolt Ticinum, azaz Pávia felé, s természetének egyik felével mindvégig abban a hiszemben volt és maradt, hogy másnapig csak egy napot öregedett. A nap felsziszegett az égre, óriási, vörös tányérjából egy emberöltőnyi hőséget öntött a nyakába, majd hirtelen lezuhanva átadta helyét a rögtön felsüvöltő holdnak,

melynek fénye a lába ujjától a feje búbjáig megfagyasztotta és kifeszítette Ambrust, majd lenyugodván, ismét helyet engedett a rögtön visszashőkő napkorongnak. Oly vakmerő sebességgel keringtek körülötte a tapintatlan égitestek, hogy Ambrus olykor elszedült, és háborodottságában égnek nyújtotta karjait.” A kozmikus távlatokat felvillantó kép a világban betöltendő helyének megválasztására kényszerülő ember egzisztencialista kétségbeesését tükrözi, azt a hőkezelési folyamatot, amelyben megedződik helyzetének belátására, és ruganyossá válik annak betöltésére.

A VILÁG „GONDOSAN SZÓTT PÓKHÁLÓSZÖVETE”

Tulajdonnevek Déry Kyvagiokén című regényes életrajzában

CSEH MÁRTA

Tulajdonnévnek valamely személy, tárgy, dolog stb. saját, külön nevét tartja a nyelvtan. Ehhez a meghatározáshoz az irodalmi névadás vizsgálata során is tarthatjuk magunkat (különösen akkor, ha szemantikai kérdésekkel nem kívánunk foglalkozni). A tulajdonnév alapvető jellegzetességei ugyanis lényegében ugyanazok, mint a nyelvhasználat más területein.

Legszembetűnőbb a nagy kezdőbetűs írásmód; ez a sajátság rendszerint egyértelmű útmutató. Déry művében csak néhány olyan szó esetében nem volt biztos fogódzó (pl. a rangjelző megnevezések némelyike és a vallási élet tulajdonnevei közül néhány esetében), amelyek köznévként is és tulajdonnévként is élnek a nyelvben, s a szóhasználatban a szó jellege és írásmódja között – különböző okokból – esetleg nincs mindig összhang. Az ilyen kisbetűs, de tulajdonnévszerű neveket csak kivételesen vettem föl a kimutatásba (pl. ha a név ugyanabban a jelentésben kis- és nagybetűsen is előfordul). Nem vettem önálló tulajdonneveknek a magukban álló *Madam*, *Monsieur* udvariassági megszólításokat, mert nagy kezdőbetűs írásmódjuk idegen nyelvi írásszokásból ered. (Kiegészítő, módosító névelemek is lehetnek azonban a személynevek mellett.) Itt jegyzem meg ugyanakkor, hogy természetesen közneveknek tekintem a *luis* 'lajosarany' és a *napoleon* 'aranypénzfajta' szavakat.

A regényszöveg vizsgálatát a mű 1976-ban a Szépirodalmi Kiadónál megjelent kiadása alapján végeztem.

Déry Tibor műve oly módon tagolódik, hogy az egyes részeket grafikai jel (*) választja el egymástól. A vizsgálat során ezeket a részeket 1-től 120-ig folyamatosan sorszámoztam. A nyelvi adatok mellett álló számok – egy vagy több számjegy – annak a regényegységnek a sorszámát jelentik, amelyben az adott név megjelenik. Pl. *Babits* (35. és 53.), *Schiller* (96.). Magában a regényszövegben fejezetszámozás nincsen, az azonosítást az alábbi jegyzék kívánja segíteni. E jegyzékben a regényegység kezdőszavai, előtte a regényegység sorszáma, utána zárójelben az oldalszám található;

1. Édesapja a Kyvagiokén vezetéknevvel ruházta föl (7)
2. Jó néhány évtizeddel (8)
3. S felöltvén új kékbársony ruháját (9)
4. Ezzel magyarázható (10)
5. Ezután újra nyeregbe pattant (11)
6. Fizetésre kerülvén a sor (12)
7. E kijelentés után (13)
8. Ezek után halálra ítélte Polikárpot (14)
9. Sötét volt a kazamatában (15)
10. Polikárp nyugodtan töltötte az éjszakát (15)
11. – Fiaskám – mondta (16)
12. Minthogy Polikárp hiába várt (17)
13. Mivel hú hóka lova megvárta (18)
14. Polikárpnak azonban elállt a szava (19)
15. A babára egy másik, rózsaszín ing került (19)
16. – Tizenhárom éves vagy, fiam (20)
17. – No – mondta az anya (20)
18. Sajnos, költő lesz belőle (22)
19. Lipót körúti lakásukról (22)
20. Mondhatni ugyan (23)
21. – Andor – mondta –, boldog vagyok! (24)
22. – Úgy van, Klio vagyok (25)
23. – Bár jóval fiatalabb vagyok (26)
24. Egy kis szél kerekedett (27)
25. E pillanatban az egyik múzsa (28)
26. – Ha már a csillagoknál tartunk (29)
27. – A világért sem akarnálak megbántani (31)
28. Oly szelíd fuvolaszó szólalt meg (32)
29. – Mielőtt hazatérnénk a Tempé völgyébe (32)
30. – Kedves ifjú hősöm (33)
31. Ezek után a műzsák (34)
32. *Sors bona, nihil aliud*, vagyis mit tehet (35)
33. Időközben Rosinante nevű szép hóka háta-lova (35)
34. Öregkorára Polikárp rosszalta a sorrendet (36)
35. Oslo, Norvégia fővárosa (36)
36. Knut Hamsun, mint az várható volt (37)
37. Este a Skagenen (38)
38. Mivel a műzsák sajnós, sajnós (39)
39. Amióta Polikárp – ahogy mondani szokás (40)
40. Ez időben ifjú hősünknek (41)
41. Miután a vezérigazgató úr unokaöccsét (42)
42. És elhatározta, hogy immár nekilát (43)
43. Ó Buda, szerelmesek enyhelye (44)

44. A budai Duna-parton, szemben a Parlamenttel (44)
45. Minthogy mind a két vállalkozása (45)
46. Szerencsére a Honvédelmi Minisztérium (46)
47. Ó, a tavasz, a szerelem! (51)
48. A kéz! A kezek! (52)
49. Jóllehet Polikárp már a *Nyugat* munkatársa (52)
50. És csak olyankor szegte fel ismét (53)
51. Polikárp a Galócási Gőzfűrész réme lett (54)
52. Ó, szép Budapest (54)
53. Mi sem természetesebb, mint hogy (55)
54. Hány lépésnyi a távolság (57)
55. Ó, Szabadság! (58)
56. Köztudomású továbbá (58)
57. Miután Polikárp, hadsegédjével (59)
58. Az ártatlanság elnyeri jutalmát, ugyebár? (60)
59. Helyreállt volna a rend? . . . (60)
60. Mint látható, Kliónak ez idő tájt (61)
61. A mendemonda azt tartja (61)
62. Id. Kyvagiokén, Polikárp apja (63)
63. Minthogy az ifjú költő azt tartotta (65)
64. Ilyképp megszabadulván (65)
65. Polikárp megházasodott (66)
66. Eksztázis. Csillagszemek (70)
67. Badacsonytomajból az ifjú pár (70)
68. S habozás nélkül leráznán (71)
69. Egy nászutas pár pályája (71)
70. Férfiember hogy bizonyíthatja be (72)
71. Fáradtságos nászútjuk befejeztével (73)
72. Mivel a tikkasztó nyári hőség ellenére (74)
73. *Sors bona nihil aliud* jelmondatában bízva (75)
74. Mialatt Polikárp a kisebb baráti kölcsönnel (76)
75. Hála a Teremtőnek, ki a változatosságot (77)
76. Anyagi erők kormányozzák a világot (78)
77. Vajon bélyegkereskedésre pazarolt éveit (79)
78. Polikárp mint a fecske cikázik (80)
79. Jahve nem hagyja el kedvenceit (80)
80. Nyomasztó adósságai elől (95)
81. Perugiából a Sobborgo San Antonión át (96)
82. A tékozló fiú! A megtért bárány! (96)
83. Az ifjú költő felesége azonban (97)
84. Nyáron Pesten is kék az ég (98)
85. Ismeretes, hogy az ifjú költő (98)
86. A magas költészetben talált végül is (107)

87. Polikárp alighogy leült íróasztalához (108)
88. Minthogy a bécsi rendőrség (110)
89. Polikárp immár negyvenéves (110)
90. Az álom megduplázza az életet? (111)
91. Hogy bizonyítson, Polikárp éjszakánként (111)
92. A fűszeres hóban sétálgatva (112)
93. Ófőméltósága Horthy Miklós kormányzó (114)
94. Másnap pedig Stockholmba utazott (114)
95. Ez időben a költő (117)
96. A bűz fejlesztését és általános elterjedését (118)
97. Minthogy másnap kitört a háború (120)
98. – Letartóztatom – mondta (123)
99. Ó, El Salvador, gondolta a költő (123)
100. Minthogy 1940. március 16-án (124)
101. A nő! Az emberiség összejtje! (125)
102. Nem hagyom annyiban (125)
103. Vereségről vereségre! (133)
104. Háború! Romlás! Döghalál! Vérzivatar! (133)
105. A világ szövetségéből egyre több szál (135)
106. Ez időben Polikárpot (136)
107. Budapest székesfőváros lakosai (137)
108. Itt is, ott is sortüzek (139)
109. Minthogy a hungaristák seregei (142)
110. Felébredt. Későn, feltehetően az út (142)
111. Ez meg miféle eszme (143)
112. A téglagyár üzemcsarnokában (144)
113. Az ifjú költő azonban (145)
114. Boldogság? (146)
115. Minthogy a szomszéd Magyar–Olasz Bank (148)
116. Búcsú! Érzékeny (148)
117. Testi léte tehát megmenekedvén (149)
118. Maradtak azonban a kétely ráncai (150)
119. Az országot újjá kell építeni! (150)
120. Ha Polikárp ma, nyolcvanéves korában (151)

A regény tulajdonneveit a következő főkategóriákon belül helyeztem el: I. Személynevek, II. Népnevek, embercsoportok megnevezései, III. Állatnevek, IV. Helynevek, V. Intézménynevek, VI. Szellemi alkotások nevei.

I. SZEMÉLYNEVEK

Gazdag és változatos személynévanyagot találunk a Kyvagiokén című Déryműben. Vannak köztük nevek és névkombinációk – azaz egy-, két- és többelmű megnevezések –, ezeket egymástól különválasztva mutatom be. A rendszerezés további szempontjaként a névfajták szolgálnak. Az egyelemű személyneveket veszem számba először (A csoport), a névkombinációkkal a második, B részben foglalkozom, végezetül C pont alatt külön veszem számba a személynevekből -i képzővel létrejött származékokat.

A. EGYELEMŰ SZEMÉLYNEVEK

A keresztnévvel az 1., a vezetéknevekkel – itt kaptak helyet az egytagú asszonynevek is – a 2., a becenevekkel és ragadványnevekkel a 3., az ál- és fedőnevekkel a 4., az irodalmi nevekkel az 5., az értelmező nevekkel a 6., a vallási élethez kötődő személynevekkel a 7. és a mitológiai személyek neveivel a 8. pont alatt foglalkozom.

1. *Keresztnévek.* A férfiakat megnevező (és megszólító) nevek közt gyakorisága és jelentősége miatt is az első helyen érdemel említést a *főhős keresztnéve*. Legtöbbször *Polikárp* alakban találkozunk vele (mintegy négyszázszor). Szinte mindegyik regényegységben előfordul egy vagy több ízben (csak a következőkben *nem*: a 9., 27., 48., 63., 66., 68., 81., 88., 90., 110., 115. és 118.). Egyszer *Polikárp prófétát* olvashatunk (40.), egyszer pedig becézett alakban találjuk: *Polikárpocska* (92.). A *Polikárpék* szóalak a 72. és a 114. regényegységben jelenik meg, ezen az utóbbi helyen sajátságos szerepkörben: nem rokonságnévként, hanem a tudathasadásból magához térő hősré utalva: „Polikárpék illetve Polikárp.” Van rá eset, hogy a *Tibor* névvel azonosítva találjuk: „Polikárp, akkor még Tibor”. A *Tibor* név egyébként a 2. és a 4. regényegységben (a továbbiakban: re-ben) szerepel. Amellett a 88. re-ben is olvasható egy *Tibor bajtárs* megnevezés, de valószínű, hogy ez nem magára Déryre vonatkozik.

A *barátok, rokonok, ismerősök* köréből a következőket nevezi az író a pusztai keresztnévükön (is): az öccsét (*György*: 17.), Grósz Andort (*Andor*: 19., 21., 39. és *André*: 52.), Karinthy Ferencet (*Ferenc* azaz Cini: 53.), Szilasi Vilmost (*Vilmos*: 92.), Tóth Árpádot (*Árpád*, vagyis Pádi: 61.) és Turcsányi Eleket (*Elek*: 105.). Keresztnévén nevezi meg egyik nagybátyját is: *Hermann nagybácsi* (18. és 40.), s további két személyt a környezetéből: *Pál úrfit*, akinek Tóth Árpád órákat ad (61.), és *Róbert bácsit*, akit ingyenkonyhájára kapcsán hoz szóba (84.).

Világi és egyházi méltóságok nevei (betűrendben): *Mátyás király* (5.), *Sándor szerb király* (88.), *Vilmos német császár* (45.). Kiegészítő melléknévi, ill. számnévi jelzővel bővült keresztnévek ebben a körben: *Nagy Frigyes* (85.), *II. József*

(85.) és XII. Pius pápa (97.). Említés történik két szentről is: *Polycarpus* (1.), ill. *Szt. Polycarpus* (20.) és *Szent Dénes** (81.).

Az *Annibale* (75.) nem utal személyre; egy példázatban csak mint név kerül szóba.

A női keresztneveket betűrendben sorolom föl: *Anasztázia* („a királynő”: 85. és „Lagimanosz küldötte”: 102.), *Beáta* (51.), *Beatrix* (51.), *Bernadett* (51.), *Elfriede* (79.), *Éva* („bajtárs”: 88.), *Genovéva* (51.), *Gerda* („bajtárs”: 88.), *Helén* (nagyénéi: 71.), *Kreszcencia* (100., 101., 102.), *Kriska* (50. és 65.), *Márfa* (79.), *Mariedl* (13., 19. és 109.), *Olga* (65., 67., 69., 71., 72., 75., 76., 78., 79., 80. és 86.) és *Yvette* (19.)

2. *Vezetéknevek, családnevek.* A főhóst a családnévén (a regényben) *Kyvagiokén*-nak hívják. Ebben a névalakban találjuk az 1., a 2., a 7., a 18. és a 19. re-ben. *Kyvagiokén úr* olvasható a 46., 65., 94. és a 102. re-ben, *Kyvagiokén népbiztos elvtárs*, ill. *Kyvagiokén elvtárs* pedig 64. és a 87. re-ben. Egy ízben családjelölő szerepben is előfordul: *Kyvagiokén család* (42.)

Az apa megnevezése tulajdonnév-nevezővel: *id. Kyvagiokén* (62.).

Barátok, rokonok, ismerősök neveiből az ismertebbek (betűrendben): *Babits* (35. és 53.), *Bernáth* [Aurél] (92.), *Karinthy* (35. és 53.), *Kassák* (102.), *Kosztolányi* (49.), *Nagy* [Lajos] (102.), *Osvát* (53. és 54.), *Örkény* (102.), *Schöpflin* (35.), *Szilasi* [Vilmos] (92.) és *Turcsányi* [Elek] (105.). Továbbá: *Kohn* (igazgató úr: 49. és 51.), *Mandel* (elvtárs: 40.), *Schachner* (hites neje: 51.) és *Singer* (bajtárs: 88.). A víziószerű 79. regényegység két szereplőjének nevét is itt kell említeni. Az egyik *Potapys*, az orosz szolga, a másik a hosszú nevű német ismerős (l. a többemű nevek közt is!), akit kétszer *gróf Rüdiger*, egyszer pedig *gróf Rü...* stb. névvel illet az író.

Nem kortárs írók, művészek (vezeték)neve: *Dosztojevszkij* (79.), *Flaubert* (45.), *Goethe* (15. és 96.), *Hamsun* (úr: 36. és 37.), *Ibsen* (36.), *Petőfi* (36.), *Puskin* (65.), *Schiller* (96.), *Shakespeare* (75. és 94.). Valamint a titokzatos *Zerffy* név, amely a fönt már említett, víziószerűsége miatt nevezetes 79. re-ben *Dosztojevszkij* szájából hangzik el. Ugyanitt jelenik meg *Petőfi* neve kapcsán – etimologizálva – a *Pető* név is: „– *Petőfi*? Ki az? *Pető* fia? Ki volt *Pető*?”

Ókori írók, költők, tudósok – általában egyelemüként ismert – nevei (betűrendben és abban az írásformában, ahogy a regényben találhatók): *Arisztofánész* (85.), *Homérosz* (94.), *Plautusz* (85.), *Püthagorasz* (tétele: 4.).

Egy ízben *Nietzsche* neve is megjelenik (19.).

* *Szent Dénes*nek valójában a szobráról van szó ezen a helyen, ilyen esetekben azonban, amikor a jelzős szerkezet determinánsa és alaptagja még nem forrott össze egységes – többemű – jelölővé (névkomplexxummá), a többtagú kifejezés tulajdonnévi részét a tulajdonnév jellegének megfelelő helyen említem. Ha az összeforrás bekövetkezett – mint pl. a *Szent Gellért-szobor* megnevezés esetében, akkor a besorolás is ehhez igazodik. Ezt a besorolási eljárást az igazolja, hogy e fölémérés nem a regény *jeltárgyainak* („szereplők”-nek, „helyszínek”-nek stb.), hanem *jeleinek* (a tulajdonneveknek) a leltárba vételét célozza.

Uralkodók, politikusok, katonák nevei: Barthou (francia külügyminiszter: 88.), Bárdossy (miniszterelnök: 104.), Clausewitz (6.), Dollfuss (Ausztria kancellárja: 87.), Hitler (36., 95., 96., 102., 105., 109. és 113.), Horthy (korszak: 21., őfőméltósága felesége: 97. és testőrsége: 102.), Imrédy (miniszterelnök: 104.), Jellasics (56.), Kossuth (apánk: 108.), Lukács (és elvtárs: 56.), Napóleon (87.), Sipőcz (úr: 82.) és Szálasi (102.).

Régi hadfiak nevei is megjelennek: *Batu kán (67.) és Koppány (késői ivadéka: 109.).*

Az egyelemű vezetéknevek mellett van a helyük azoknak az *asszonyneveknek* is, amelyek alakilag a férj vezetéknevének valamely külön erre a célra szolgáló nyelvi jellel (asszonynévképzővel, ill. jelzői – vagy másmilyen – kiegészítővel) való bővülése révén jöttek létre. Polikárp *anyjának* neve ilyen formában *özv. Kyvagiokénné (76. és 83.) és Kyvagiokénné (őnagysága: 107.),* Polikárp feleségéé, *Olgáé pedig Mme Kyvagiokén (75.).* A regényben megjelenik továbbá egy *dr. Frischaufné* nevű asszony is (87. és 89.).

3. *Ragadványnevek, helyettesítő, fedő- és becenevek.* Férfiakat nevez meg az író a következő névalakokkal: *Cini (53.) [Karinthy Ferenc], Gyuri (99.) [Déry Tibor öccse, György], Pádi (61.) [Tóth Árpád], Vili (92.) [Szilasi Vilmos].* Névátvitelre utal, hogy helységnévből keletkezett ragadványnévvel nevezi meg egyik nagybátyját, azt, akit más helyt *Hermann nagybácsinak* is nevez (l. a keresztnevek között): *Nasic (81.).*

A lányismerőseit és a nagynénjeit is főleg a becenevükön említi az író. *Lánynevek: Mancsi (85.), Teri (42. és 44.) és Tusi (51.). A nagynénik nevei: Nina (71.), Sári (néni: 61.) és Sárika (uo.), Zseni (71.).*

Bizonyára becenevűnek vehető a szerencsejátékos orosz hercegnő neve is: *Bábuska (79.).*

Írói álnév egyszer fordul elő a regényszövegben (a polgári névvel együtt) *Ignotus (53.).* (Továbbá „írói álnév” a *Kyvagiokén Polikárp is.)*

Fedőneveknek tűnnek a következők: *Kleofás (bajtárs: 88.), Kocsárd (bajtárs: uo.) és Koppány (bajtárs: uo.).*

4. A regényszövegből való minden adatunk valójában „irodalmi név” is. (Mindamellet, hogy a legtöbbjük nem fiktív név.) Itt, ebben a csoportban azokat az *irodalmi neveket* találjuk, amelyek valamilyen irodalmi alkotás szereplőjét, hősét nevezik meg.

Irodalmi alkotások, drámák, szereplőire utalnak az alábbi nevek: *Ophélie (53.), Rómeo és Júlia (65.) és Titánia (85.).*

5. *Értelmező neveknek* neveztem el azokat a személyekre utaló neveket, amelyek a megnevezett személy rangja, címe segítségével azonosítanak, „jelölnek”. Akkor tekintettem úgy, hogy tulajdonnévjellegük van, ha írásmódjuk nagy kezdőbetűs. Valójában csak két személy ilyenféle megnevezésével van dolgunk. Az egyik Hitler, akit *Vezér* névvel illetve találunk egy helyen (102.). (Ugyanakkor a *führer* a 96. részben kisbetűs.) A másik Horthy Miklósnak *Kormányzó (102.) és kormányzó (uo.)* szóval való megnevezése. Érdekes az összefüggés

Horthy vízióbeli szerepváltása és a név ortográfiája között (eljelentéktelenedés – kisbetűs írásforma).

6. *Megszemélyesítések.* Vannak köznevek, amelyek azáltal válnak tulajdonnevekké, hogy szimbólumokként, elvont fogalmak megszemélyesítésére használjuk föl őket. Rendszerint nagy kezdőbetűs írásmód is jelzi ilyenkor, hogy ezeknek a szavaknak szimbólumjellegük van (vö. MMNyR. I:219–20.). Ilyen nevek a Kyvagiokén c. Déry-műben: *Ember* (75.), *Érdek* (22.), *Forradalom* (71.), *Kegyelem* (13.), *Költészet* (120.), *Pénz* (74.), *Remény* (86. és 87.), *Szabadság* (54., 55., 59. és 102.), *Szerelem* (102.), *Társadalom* (120.) és *Teremtés* (92.). A műzsákhoz kötődő szimbolizációk: *Komédia* (24.), *Szerelem* (26. és 27.), *Történelem* (22.), *Tragédia* (23.). A megszemélyesítések köznévi megfelelőit (Pénz-pénz, Társadalom-társadalom stb.) nem vizsgáltam.

7. *A vallási élethez fűződő nevek.* Az *Isten* szó legtöbbször kis kezdőbetűs (46., 47., 85., 107.), vagy nem lehet megállapítani, hogy kis- vagy nagybetűsnek vehető-e, mert mondatkezdő szó (62., 79. és 85.). Egyszer biztosan nagybetűs, az 1. regényegységben, az *Isten országa* szókapcsolatban. Az *Isten* (*isten*) szó szinonimái közül előfordul még a *Teremtő* (75.), a *Jahve* (79. és 120.) és a *Dieu* (76.). A *Krisztus* név több funkcióban és több alakban is megjelenik. Személyre utal a 6. és a 65. re-ben: *Krisztus* (*urunk*); korjelölő kifejezés részeleme rövidítve: *Kr. e.* (70.), ill. idegen írásmódban: *post Christ nat anno . . .* (87.). Egyszer egyszerűen fordul elő továbbá a *Lucifer* (13.) és a *Sátán* (120.) név.

Bibliai személyek nevei: *Ábel* (79.), *Abrahám* (*ősapánk:* 77.) és becézve is: *Ábris* (uo.), *Ahasvérus* (62.), *Anram* (112.), *Dániel* (70.), *Ezra* (85.), *Gábor* (*arkangyal:* 40. és 42.), *János* (*apostol:* 1.), *Jochebed* (112.), *Káin* (46., 79. és ~ *bunkójának suhogása:* 120.), *Lévi* (*törzse:* 112.), *Mózes* (56. és 112. és ~ *kötőablái:* 6.), *Nehémiás* (85.) és *Sem* (*atyánk:* 62.).

8. *A nem-keresztény mitológiákhoz kötődő személynevek.* Vannak közöttük, amelyeknek tulajdonnév voltak vitatható (többes szám, kisbetű). A *műzsák* mellett e szavak a *szibillák* (55.) és a *Moirák* (77.). Az első, mint látjuk, kis kezdőbetűs, bár írásmódjuk e tekintetben föltételezhetően nem szigorúan egyalakú. A *műzsák* fontos szerepet töltenek be a mű több fejezetében is. Nevük „varázsigebe” foglalva: *KLIOMETERTÁL EUERURPOKÁL* (21.), de személy szerint külön-külön is megjelennek, bemutatkoznak, szerepelnek: *Erato* (26. és 27.), *Euterpe* (28., 29., 30., 32. és 77.), *Kalliópé* (28., 29., 30., 32. és 77.), *Klío* (22., 23., 24., 60., 88., 101. és 119.), *Melpomené* (23., 24., 25. és 26.), *Polüümnia* (25. és 26.), *Terpszichoré* (25. és 26.), *Thália* (24., 25. és 26.), *Uránia* (27. és ~ *kisasszony:* 26.). A megszemélyesítések közül nem egy (l. a fenti 6. pont alatt) hozzájuk kötődik.

További mitológiai személynevek: *Apollón* (23.), *Erisz* (26.), *Fortuna* (79.), *Kháron* (*ladikjában:* 43.), *Kirké* (85.) és *Zeusz* (30.). Itt említem még meg (mert ez az egyetlen kételemű mitológiai személynév) *Pallasz Athénét* (30. és 108.).

B. KÉT- ÉS TÖBBELEMŰ SZEMÉLYNEVEK

Itt az alábbi alcsoportokat alakítottam ki: vezeték- és keresztnév együtt (1), több elemből álló asszonynevek (2), vezeték-, közbülső v. atyai és keresztnév (3), keresztnév és atyai név (4) és két, ill. több keresztnév együttese (5).

1. *Vezetéknév + keresztnév.* Első helyen hadd álljon itt a *főhős* neve: *Kyvagi-okén Polikárp* (93., 97. és 120.).

Írók, költők, közéleti hírességek nevei (betűrend szerint): *Ady Endre* (39., 40. és 53.), *Babits Mihály* (49., 53. és 102.), *Benjámín László* (97.), *Bernáth Aurél* (92.), *Bölsche Vilmos* (17.), *Ilja Ehrenburg* (88.), *Farkas Imre* (102.), *Füst Milán* (53.), *Gellért Oszkár* (53.), *André Gide* (59.), *Gyóni Géza* (102.), *Knut Hamsun* (33., 35., 36. és 37.), *Hatvany Lajos* (53.), *Herczeg Ferenc* (102.), *Illés Endre* (102. és 117.), *Illyés Gyula* (75. és 102.), *Juhász Gyula* (53.), *Kassák Lajos* (80. és 102.), *Kosztolányi Dezső* (102.), *Móricz Zsigmond* (53., 64. és 102.), *Nagy Lajos* (53. és 102.), *Németh Andor* (85. és 102.), *Németh László* (102.), *Örkény István* (102.), *Pekár Gyula* (102.), *Petőfi Sándor* (54. és 108.) és *Alekszander Petőfi* (79.), *Radnóti Miklós* (99.), *Schöpflin Aladár* (102.), *Szabó Dezső* (53. és 102.), *Szép Ernő* (49.), *Szilasi Vilmos* (92.), *Tóth Árpád* (60. és 61.), *Turcsányi Elek* (105.), *Vas István* (97.), *Veigelsberg Hugó* (vagyis *Ignotus*: 53.), *Zelk Zoltán* (97. és 99.) és *Zrinyi Miklós* (73.). Örkény István nevét egy ízben csak a kezdőbetűk jelzik: *Ö. I.* (102.).

Politikusok nevei: *Gömbös Gyula* (87. és 97.), *Hitler Adolf* (36. és 103.), *Horthy Miklós* (58., 59., 62., 93., 102. és 104.), *gróf Károlyi Mihály* (76.), *Kun Béla* (55.), *Lukács György* (56. és 57.), *Rákosi Mátyás* (57.), *Szálasi Ferenc* (102.), *gróf Tisza István* (szobra: 88.) és *gróf Teleki Pál* (97.).

Más történelmi személynevek: *Vasco da Gama* (27.) és *Dózsa György* (65.).

Egyéb teljes nevek: *Bakutz József* (97.), *Benák József* (88.), *Stellan Bengston* (94.), *Diener-Dénes József* (76.), *Fenyő Miksa* (53.), *Grósz Andor* (39., 52. és 60.), *Grósz Ignác* (fia, *Andor*: 19.), *Jóhárt Géza* (88.), *Platzner Hugó* (15.), *Roth Imre* (88.), *Somló Bódog* (úr: 49.), *Vágó József* (titkár úr: 41.) és *Wertheimer Ede* (úr: 61.).

Irodalmi eredetű név a Jevgenyij Anyegin (65.).

Női szereplőt vezeték- és keresztnévén megnevezve csak egyszer találunk: *Reichard Piroska* (53.); inkább a keresztnév becézett alakja áll a vezetéknév mellett: *Sisulák Mári* (néni: 74.), *Tanner Ilonka* (53.).

Teljes névnek vettem, s ebbe a csoportba soroltam be a regényben előforduló kínai neveket is: *Huang-Tu-Pang* (75.), *Juan-Si-Kai* (67.) és a történelmi *Szun-Jat-szen* (67.).

2. *Többelemű asszonynev* csak egy van a szövegben: *Kosáryné Réz Lola* (53.).

3. *Vezetéknév + közbülső vagy atyai név + keresztnév* (+ nemesi kiegészítő nevek): *Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij* (79.), *Tersánszki Józsi Jenő* (102.) és *gróf Waldemar Rüdiger von Braunau und Recklinghausen* (79.).

4. *Keresztnev + atyai név.* Ez a kombináció a közvetlenebb orosz megszólításformához kötődik; ebben a regényben is: *Alekszej Ivanovics* (79.) és *Fjodor Mihajlovics* (uo.).

5. *Két és több keresztnev.* *Uralkodókra* jellemző ez a megnevezésmód. A Déryműben ilyenek: *Ferenc József* (11. és 102.) – „becézve” is: *Ferenc Jóska* (46.) – és *Ágost Keresztély Frigyes* (85.).

C. SZEMÉLYNEVEK -I KÉPZŐS SZÁRMAZÉKALAKJAI

Csak néhány ilyen származékalak van a műben; irodalmi, bibliai és mitológiai vonatkozású személynevek származékai: *hermészi* (lét: 75.), *jeremiási* (jajongás: 102.), *kafkai* (péllda: 107.), *sziszifuszi* (szikla: 86.), *zeuszi* (villámok: 53.).

*

Az *embernevek* sorának végén idézni kell még két részletet a műből. Mindkettőben van egy-egy rész, amely megdöbbentő erejű írói módszerrel sorol-idéz föl személyneveket: Az első: „Meggédhette-e képzeletem a Zelk Zoltán nevű költőt az ukrainai üdültetéstől, s Radnóti Miklós sorstársát a bori rézbányáktól, a . . . a . . . a . . . a . . . -tól, -tól?” (99.). A másik: „Ez idő tájt az államnak számtalan jóakarója járta az utcákat, ki egyenruhában, ki egyszerű polgári öltözékekkel álcázva állampolgári hűségét az üzemekben, sőt a magánlakásokban is szimatolgattak, nem észlelhetők-e valahol gyanús illegális szagok, s ha úgy vélték, hogy Imrédy miniszterelnök vagy Bárdossy miniszterelnök vagy horrible dictu Horthy Miklós őfőméltósága *vagy . . . vagy . . . vagy . . .* államférfiúi működése biztosításra szorul, menten lefogták a gyanúsítottakat, bilincsbe verték őket, esetleg átharapták a torkukat” (104.). (A személynév-helyettesítő részeket kiemelttem. – Cs. M.) A szöveghiány, a kipontozások mögött is személyneveket kell látnunk; a szövegkörnyezet egyértelművé teszi, hogy milyeneket.

II. NÉPNEVEK, EMBERCSOPORTOK MEGNEVEZÉSEI

A népnevek, nemzetségevek között is vannak, amelyek a tulajdonnevek közé tartoznak (l. erről J. Soltész Katalin 1979: 79. l.). *Nemzetségnév* a Déryműben is található: *Juda nemzetség* (70.). Bizonyos hasonlóságot mutat ezzel a *Lévi törzse* is, ezt azonban, lazább (birtokos) szerkezet lévén, a személynevek közé soroltam be (l. I.7. alatt).

A zsidóüldözések borzalmaít idézik az embercsoportok alábbi megnevezései: „*Sárga Csillagosok*” (114.) és „*Balszélső*” (112.) meg „*Balszélső*” (csoport: uo.).

III. ÁLLATNEVEK

Többnyire *bibliai és mitológiai* nevek: *Cerberusz* (74.), *Leviathán* (tojása: 36.), *Minotaurusz* (51.), *Pegazus* (61.), Egy *irodalmi* vonatkozású is van köztük, a *Rosinante* (4., 33., 61., 94. és 102.). Egy (illetve változataiban: három) sasnév, amelynek „eredete” még megfejtésre vár: *Sasa* (95. és 96.), *Sasenska* (uo.) és *Saska* (95.).

IV. HELYNEVEK

A helyneveket a következőképpen csoportosítottam: 1. Földrajzi nevek; 2. Földön kívüli helynevek; 3. Mitológiai és a vallással kapcsolatos helynevek; A 4. csoportban a regény helynevekből -i képzővel alakult mellékneveit sorolom föl.

A helynévanyag is rendkívül gazdag. Amikor ezeknek a neveknek a hosszú jegyzékét nézzük, tartsuk mégis föltétlenül szem előtt: bennük is elsődlegesen regénytényeket kell látnunk, s csak azután életrajzi adatokat. Erre egyébként Déry is fölhívja a figyelmet a mű egyik helyén: „Polikárp már látta a jeruzsálemi Siratófalat, a kyotói szentélyt, Kyushut, a Fudzsijátát, nemkülönben [. . .] *de csak költői minőségében, mondhatni álombeli állapotban.*” (A regényszövegből kiemeltem a fontosnak tartott részt. – Cs. M.)

Itt nem vállalkozhattam arra, hogy megvizsgáljam, elemezzem Dérynek a fölhasznált földrajzi névanyaghoz való írói és személyes kapcsolatát. A névanyag pusztá számbavétele a céloom a helynévanyagot illetően is. Ebből is megmutatkozik viszont, hogy az író túlnyomórészt valóságos névanyaggal dolgozott.

1. FÖLDRAJZI NEVEK

Betűhíven és – az egyes névtípusokon belül – betűrendben közlöm őket.

Állam- és országnevek: *Ausztrália* (61., 65. és 71.), *Ausztria* (5., 87. és 109.), *Babilónia* (70.), *Brit Guyana* (78.), *Csehország* (11.), *Csung-Hua-Zsen-Min Kuang-Ho-Kuo* (67.) [= Kína], *Dácia* (51.) [= Románia], *Deutschland* (115.), *El Salvador* (98., 99. és 112.), *Elefántcsontpart* (65.), *Felső Volta* (65.), *Franciaország* (1. és 71.), *Harmadik Birodalom* (96.) és *III. birodalom* (99.), *India* (27.), *Irak* (70.), *Japán* (79.), *Kína* (67.), *Magyarhon* (112.) és *Magyarország* (36., 65., 88., 94., 102. és 105.), *Malgas* (65.), *Mezopotámia* (70.), *Németország* (35., 96., 112. és 119.), *Nigéria* (65.), *Norvégia* (33., 35. és 91.), *Nyasszaföld* (65.), *Olaszország* (11. és 80.), *Oroszország* (79.), *Osmark* (109.) [= Ausztria], *Portugália* (87.), *Rhodesia* (79.), *Svájc* (91.), *Szerbia* (105.), *Szovjetunió* (59.), *Tibet* (79.), *Ukrajna* (104.), *Zambia* (65.). Egy ízben egy betűszó alakú országnév is megjelenik összetételi előtagként: *NSZK-áruházak* (46.). Kisbetűsen egyszerű: *mo-*

narchia (11.). További érdekesség, hogy Magyarország megnevezésére Déry egy helyen ezt a nevet használja: *Új Paradicsom* (65.).

Országrészek, tartomány(ok) és tájegységek nevei: Alsó-Ausztria (109.), *Bajorország* (87. és 91.), *Barcaság* (51.), *Burgenland* (11. és 109.), *Dél-Tirol* (11.), *Don-kanyar* (104.), *Erdély* (65.), *Háromszék (vármegye: 51.)*, *Karinthia* (87.), *Poroszország* (87.), *Sárrét* (105.), *Stájerország* (87. és 109.), *Szibéria* (71.) és *Tirol* (87.).

Helységnevek: Abony (57.), *Amsterdam* (78.), *Assisi* (80.), *Baalbek* (79.), *Bad Hamburg* (85.), *Badacsonytomaj* (65. és 67.), *Bamakó* (69.), *Bécs* (5., 10., 13., 72., 75., 87., 89., 91. és 109.), *Békéscsaba* (65.), *Békésföldvár* (97.), *Berlin* (87. és 96.), *Bruxelles* (78.), *Budapest* (52., 57., 71., 79., 82., 97., 102., 104., 105. és 107.), *Cannes* (79.), *Csikszereda* (75.), *Deauville* (85.), *Dubrovnik* (91.), *Dunapentele* (85.), *Érd* (39.), *Érsekújvár* (57.), *Feldafing* (92.), *Fülek* (57.), *Gravenhage* (78.), *Győr* (108.), *Hegyeshalom* (82. és 108.), *Helioszpolisz* (79.), *Kampala* (69.), *Kassa* (57. és 105.), *Koblenz* (78.), *Kolozsvár* (47.), *Korpona* (57.), *Köln* (78.), *Krisztiánia* (35.) [= Oslo], *Léva* (57.), *Linz* (6.), *London* (85. és 87.), *Lyon* (78.), *Malmö* (75.), *Marostorda* (51.), *Marseille* (58.), *Miskolc* (57.), *Monte-Carlo* (79.), *Moson-Magyaróvár* (108.), *München* (109.), *Nasic* (40.) [= Našice], *New York* (79.), *Nickelsdorf* (109.), *Nizza* (79.), *Oslo* (33. és 35.), *Ostendé* (85.), *Ougadougou* (69.) [= Ouagadougou?], *Párizs* (72., 75., 78., 79., 80., 87., 91. és 107.), *Pécs* (119.), *Peking* (67.), *Perugia* (80., 81., 82. és 91.), *Porto Novo* (69.), *Regensburg* (109. és 110.), *Salzburg* (96.), *Selmecbánya* (57.), *Sobborgo San Antonio* (80. és 81.), *Stockholm* (94.), *Stuttgart* (85.), *Susaka* (69.), *Sydney* (73.), *Szeged* (53.), *Szerencs* (57.), *Szolnok* (57.), *Szolnokdoboka* (51.), *Tatabánya* (108.), *Tirana* (85.), *Tiszaroff* (57.), *Torinó* (108.) és *Velence* (67.).

Városrészek: Belváros (102.), *Buda* (43., 53., 116., 117. és 118.), *Budafok* (85.), *Lagimánosz* (85. és 102.), *Lipótváros* (108.), *Óbuda* (69. és 102.), *Pest* (6., 13., 15., 35., 37., 42., 57., 65., 82., 84., 85., 88., 92., 95., 96., 97. és 113.), *Zugliget* (21. és 26.) és *Zugló* (104.). Ugyancsak Budapesthez kötődnek a *kerületnevek: V. kerület* (105. és 108.) és *VI. kerület* (107.).

Út-, utca-, térnevek: Andrássy út (102.), *Arany János utca* (116.), *Árpád utca* (114.), *Ballplatz* (87.), *Champs Elysées* (78.), *Dísz tér* (102.), *Győzelmi Fasor 1. Siegelsallee*, *Horthy Miklós út* (85.), *Hősök tere* (102.), *Kärntner-strasse* (73.), *Kossuth Lajos tér* (88.), *Landstrasse-Hauptstrasse* (5. és 6.), *Lipót körút* (3.), *Margit körút* (69.), *Nagykörút* (115.), *Nagymező utca* (1.), *Ó utca* (104.), *Pozsonyi út* (113.), *Pyker Gasse* (13.), *Rákóczi út* (42.), *Rombach utca* (85.), *Siegelsallee* (vagyis *Győzelmi Fasor: 96.*), *Személynök utca* (114.), *Szemere utca* (3.), *Szent-Gellért tér* (85.), *Szent István körút* (108.), *Tükör utca* (107.), *Váci körút* (52.), *Zrínyi utca* (102.) és *Vilmos császár út* (102.).

Épületek és építmények nevei. Az épületmegnevezés egyik formája, hogy az utcanév és a házszám együttese adja: *Andrássy út 60.* (98., 102. és 108.), *Árpád utca 10.* (102.), *Damjanich utca 28/b.* (17.), *Nádor utca 14.* (114.), *Szent István körút 2. számú ház* (108.), *Wesselényi utca 13.* (62.). Az út-, utca- és térnevek

csoportjában is vannak nevek, amelyek – jelentéstapadással – ténylegesen épület-, ill. lakásmegnevezések. Pl.: „Lóhalálában kivágtatott a döblingi Pyrker Casséba, hol Mariedl nevű jegyese már türelmetlenül várta” (13.). Továbbá találunk épületneveket az -i képzős származékokkal létrejött névalakok között is; l. a Helynevek 4. részében.

Az épülethírességeknek és középületeknek rendszerint egyedi nevük van: *Bazilika* (52.), *Belvedere* (87.), *Burg* (87.), *Főkapitányság* (102.), *Hadháza* (85.) [kastélynévként], *Landesgerichtshof* (7.), *Nagy Fal* (67.), *Nyilaskeresztes Pártház* (102.) és *Nyilas Pártház* (107.), *Parlament* (44.), *Schönbrunn* (87.), *Siratófal* (72.), *Terézvárosi templom* (1.), *Tózsdepalota* (114.), *Vár* (83. és 102.) és *Várpalota* (102.). A budapesti vasútállomások közül a *Déli pályaudvar* (4.), a *Ferencvárosi pályaudvar* (85.) és a *Nyugati pályaudvar* (82. és 96.) – ezeket említi név szerint, a *hidak* közül pedig a következőket: *Erzsébet-híd* (108. és 116.), *Ferenc-József-híd* (108.), *Lánchíd* (102. és 116.), *Margit-híd* (3., 4., 6., 108. és 116.) – ez utóbbi [?] egyszer *Manci-híd* alakban (111.).

A *folyók* közül Déry a *Dunát* (41., 44., 52., 85., 102. és 108.), a *Kerulent* (65.) és a *Tiszát* (57.) nevezi meg. Egy ízben a *Duna-part* összetétel is előfordul (44.). A *tengerek* közül csak az *Ohotszki-tengert* (65.), a *tengerszorosok* közül pedig csak a *Magelhaes-szorost* említi (65.).

Szigetek, szigetcsoportok: *Capri* (91.), *Csepel* (106.), *Fülöp-szigetek* (61.), *Margit-sziget* (15.), *Szicília* (75.), *Kyushu* (72.), *Polinézia* (71.) és *Tasmánia* (61. és 79.).

Sivatagnevek a *Kalahári-sivatag* (65.) és a *Szahara* (69.).

Hegyek, hegységek nevei: *Alpok* (91.), *Fudzsjáma* (72.), *Gellérthegy* (52., 85. és 117.), *Hermon-hegy* (79.), *Mátra* (105.), *Mecsek* (119.), *Negoj* (50. és 51.), *Sinai* (hegye: 56.) [bibliai helyszín], *Svábhegy* (61. és 105.) és *Várhegy* (102.).

Jeles földrajzi pont neve (kis kezdőbetűvel): *északi sark* (52.).

Földrész- és régiónevek: *Afrika* (61., 65., 68., 69. és 79.), *Amerika* (65., 71. és 112.), *Ázsia* (61., 65., 67., 68. és 70.), *Észak-Afrika* (70.), *Európa* (61. és 79.), *Közép-Amerika* (112.) és *Nyugat* (108.) [= a nyugati országok]. Egyszer az elszüljedt földrész, *Atlantisz* neve is megjelenik (65.).

*

A személynevekkel foglalkozó rész végén idézett regénymondatok egyikében (99. re) az egyik kipontozott rész az, amelyikkel eddig nem foglalkoztunk („a . . . a . . . a . . . a . . . -tól, -től”), földrajzi nevekre utal. Ezt az ablativus ragváltozatok egyértelművé teszik. Történelmi sorstragédiák helyszíneinek neve helyett állnak a ragok.

2. FÖLDÖN KÍVÜLI HELYNEVEK

Az *égitestek* közül a *Föld* (25. és 29.), a *Hold* (27.) és a *Nap* (27.) neve fordul elő a szövegben. A *csillagképek* (asztrológiai jegyek) közül a *Rákot* említi (79.).

3. MITOLÓGIAI ÉS A VALLÁSOSSÁGGAL KAPCSOLATOS HELYNEVEK

Az előbbieket közül való az *Olümposz* (29.) és a *Tempé völgye* (29.). Az utóbbiak közé kétségtelenül ide tartoznak a *Szodoma* (85.), valamint a *Mennyország* (*lajtorjája*: 47.) névelőfordulások. Ezen túlmenően meg kell említeni, hogy *Isten országát* – miként az 1. re-ben találjuk – az esetek többségében *mennyországnak* írta Déry (kisbetűsen, l. a 69., 74., 79. és 86. re-ben). Ugyancsak kisbetűs a *pokol* is (74., 79. és 86.), sőt, maga a *föld* is, amikor ebbe a fogalomkörbe tartozik (pl. a 69. re-ben).

4. HELYNEVEK -I KÉPZŐS SZÁRMAZÉKAI

A hovatartozás jelölésére szolgáló -i képző földrajzi nevekhez gyakran kapcsolódik. Látjuk ezt a megvizsgált Déry-mű ilyen alakulatainak nagy számából is.

Az -i képzős szóalakok rendszerint földi helyszínnel való kapcsolatot fejeznek ki.

Út-, utca- és térnévhez kötődve rendszerint olyan szerkezetek (jelzői) elemei, amelynek denotátuma épület, építmény, intézmény, ill. létesítmény vagy lakás. A regényben ilyenek a következők: *Ady Endre utcai* (*szálló*: 118.), *Aggtelek utcai* (*lakás*: 107.), *Andrássy úti* (*klub*: 63. és ~ *Nyilas Pártház*: 107.), *Árpád utcai* (*lakás*: 91.), *Boráros téri* (*híd*: 116.), *Gonzaga-gassei* (*albérlet*: 87. és ~ *lakás*: 88.), *Honvéd utcai* (*előjáróság*: 105.), *Lützow-strassei* (*kiskocsmá*: 96.), *Lipót körüti* (*lakás*: 19. és 31.), *Margit körüti* (*szalon*: 65.), *Nádor utcai* (*hivatal*: 65., ~ *lakás*: 107., ~ *otthon*: 114. és ~ *ház*: 115.), *pyrkerassei* (*lakás*: 74.), *Rákóczi úti* (*Pannonia Szálló*: 42.), *Szabadság téri* (*bankfiók*: 88. és 114.), *Tükör utcai* (*drogériakerak*: 107.), *Visegrád utcai* (*székház*: 55.), *Werbőczy utcai* (*ház*: 61.), *Wesselényi utcai* (*lakás*: 82.), *Zrínyi utcai* (*főkapitányság*: 107.) és *Zsigmond utcai* (*reumakórház*: 100.).

Egyéb földrajzi nevekből való -i képzős derivátumok (betűrendben, tartalmi rendszerezés nélkül): *alpesi* (95.), *amerikai* (61. és 112.), *angliai* (85.), *auschwitz* (111.), *ausztráliai* (73.), *bécsi* (73., 87. és 88.), *berlini* (19.), *bori* (99.), *budai* (4., 44., 69., 85., 102., 105. és 117.), *budapesti* (82.), *carrarai* (79.), *csepeli* (65.), *dél-afrikai* (79.), *döblingi* (13.), *dunai* (85., 105. és 110.), *el-salvadori* (112.), *erdélyi* (48. és 84.), *érsekújvári* (82.), *erzsébetvárosi* (97.), *európai* (102.), *fiumei* (102.), *fogarasi* (50.), *galócás* (65.), *gyulai* (93.), *hegyeshalmi* (108.), *izraeli* (46.), *jerichói* (120.), *jeruzsálemi* (72.), *karlsbadi* (79.), *kelenföldi* (85.), *körüti* (63.), *közép-amerikai* (98.), *kyotói* (72.), *lagimánoszi* (85.), *lipótvárosi* (115.), *monte carlói* (79.), *nasici* (40., 48. és 102.), *nizzai* (79.), *orléans-i* (42.), *otrantói* (102.), *pesti* (13., 41., 42., 48., 85., 95. és 117.), *pollonaruwabai* (72.), *pomerániai* (79.), *schönbrunni* (79.), *schottenringi* (89.), *ukrajnai* (97. és 99.), *umbriai* (80.), *vatikáni* (112.), *venezuelai* (46.), *verseci* (102.), *vesztfáliai* (79.), *zugligeti* (19.) és *zuglói* (102. és 104.).

Egy ízben a mitológiai helyszínt megnevező Parnasszus tóhoz tapadt -i képző a *parnasszusi arc* (77.) jelzői részében. (Más, jelentéstani kérdés, hogy a *parnasszusi* szó itt jelentésmódosulás révén inkább jelent 'isteni'-t, 'fennkölt'-et, mint 'a Parnasszusról való'-t, 'a Parnasszushoz kapcsolódó'-t.).

V. INTÉZMÉNYNEVEK

Igen változatos az intézménynévanyag is. (Egyikkel-másikkal a főntiekben, a földrajzi nevek -i képzős származékai között már találkozhattunk.) A létesítmények, intézmények jellege szerint csoportosítottam őket.

Államigazgatási testületek: Forradalmi Tanács (56.), *Honvédelmi Minisztérium* (46.) és a *Honvédelmi Minisztérium 4/c katonapolitikai nyomozó osztálya* (uo.), *Hadügyminisztérium* (87.), *Nemzetgyűlés* (72.), *Pénzügyi Népbizottság* (62.). Az *Állami Számvevőszék elnöke* (102.) birtokos szerkezetben – és hasonló megnevezésforma az anyagban több is van – a megnevezés „jeltárgya” nem intézmény, hanem egy vele valamilyen kapcsolatban álló – esetünkben ott elnöki feladatkört betöltő – személy; a megnevezésben a birtokos jelző névtani besorolása természetesen így is az intézménynevek között indokolt.

Társadalmi és érdekvédelmi szervezetek, pártok, egyesületek: Gyáriparosok Országos Szövetsége (53.), *Ifjúmunkások Országos Szövetsége* (57.), *Kereskedelmi és Iparkamara* (41. és 48.), *Magántisztviselők Szakszervezete* (40.), *Vitési Szék* (102.). Rövidebb névalakban fordul elő egy ízben a *Kamara* (41.), a *Párt* (54. és 55.) pedig [Kommunisták Magyarországi Pártja] csak ebben az egyszerűbb alakban. Két betűszó is ide tartozik: *GYOSZ* (53.) [= Gyáriparosok Országos Szövetsége] és *MOVE* (97.) [= Magyar Országos Véderő Egyesület].

Ipari létesítmények nevei: Galócási Gőzfűrés (telep: 48., 49., 51. és 65.), *Bloch és Cie* (cég: 75.) és rövidebb alakban is: *Bloch-cég* (76.), *Cotta* (107.) [könyvkiadó vállalat?], *Drasche Téglagyár* (97.), *Közlekedési és Forgalmi Rt.* (39.), *Neuschloss Nasici Tanninyár és Gőzfűrés Rt.* (18., 32. és 37.) – egyszer röviden *Rt.*-nek nevezve is (40.) –, *Újlaki Téglagyár* (111.), *Veszprémi Nehézipari Kutatóintézet* (65.) és *Weiss Manfréd* (gyár: 65.).

A tudományos és a művészeti élet intézményei, szervezetei: Akadémia (19.) [az MTA], és a (svéd) *Akadémia* (93. és 94.), *Kisfaludi Társaság* (102.), *Magyar Színház* (61.), *Otthon, Írók és Újságírók Köre* (63.), *Petőfi Társaság* (102.) és *Wiener Sängerknaben* (12.).

Vendéglátóipari létesítmények (szállók, vendéglők, kocsmák, játéktértek stb.): „*Boeuf sur le toit*” vagyis „*Ökör a háztetőn*” (étterem: 79.), *Bucsánszky* (kávéház: 102.), *Café de France* (89.), *Colosseum* (kávéház: 73.), *Fiume* (szálló: 44.), „*Három góbéhoz*” (címezett kocsmá: 65.), *Hotel Imperial* (79.), „*Kafféhus*” (35.), *Kaszinó* (79.), *Vigadó* (kávéház: 52. és 53.), *Virág* (szálló: 119.).

A regényszövegben előfordulnak továbbá *oktatási intézmények* nevei: *Kereskedelmi Akadémia* (18., 20. és 32.) és *Hadütemérészeti Akadémia* (102.); *pénzügyintézetek* nevei: *Magyar–Olasz Bank* (115.) és *Pesti Hazai Első Takarékpénztár*

Egyesület (97.). Az eddig említettekén kívül: *Árvaház* (63.), *Budapest Székesfőváros Köztisztasági Hivatala* (108.), *Merkur* (hirdetőiroda: 84.); a nem polgári jellegű szervezetek közül pedig: *CLA* (61.), *Gestapo* („elnevezésű turistakülönítmény”: 105.), *Vörös Hadsereg* (57.); vallási szervezet neve az *Anyaszentegyház* (1.). Kis kezdőbetűvel fordul elő a regényszövegben a *sikló* (102.), de talán vitatható, nincs-e tulajdonnévjellege a pesti közlekedés e jellegzetességének.

VI. SZELLEMI ALKOTÁSOK NEVEI

1. *Művészi alkotások.* Saját művei közül Déry ebben a szövegben a következőket említi: a „*Lia*” című „rossz lírai regény”-t (32. és 54.), *A befejezetlen mondatot* (72., 89., 94. és 117.), – a 91. re-ben így: *Bef. M.* –, és az *Alvilági játékokat* (119.). *Más szerzők művei* (amelyek cím szerint szerepelnek; előfordulásuk sorrendjében): *Das Liebesleben in der Natur* (17.), *Zarathusztra* (19.), *A falu jegyzője* (34.), *Egy magyar nábob* (uo.), *A fekete város* (uo.), *Pán* (35.), „*Much Ado about Nothing* vagyis sok hűhó semmiért” (118.). Említést tesz egy helyen egy *Goethe sorozatról* (107.). Egyéb szellemi alkotásként számon tartható írásműcímek (eltérő jellegűek az előbbiektől): *Btk.* (2.) [Büntetőtörvénykönyv], *Tízparancsolat* (6.), *III.-as zsidótörvény* (97.) és *1921. I-1. (törvénycikkehely: 102.)*.

Nem cím szerint, hanem jelölt vagy rejtett *utalás* formájában is találkozunk a szövegben irodalmi (esetleg képzőművészeti) alkotásokkal, nevezetes személyekkel. A *Sors bona nihil aliud* Zrínyi Miklóshoz vezet vissza (32. és 73.), a 82. regényegység kezdőmondatai pedig a Biblia képeit idézik. Ezek az utalások néha csak közvetetten kapcsolhatók bizonyos szellemi alkotásokhoz, ezen keresztül bizonyos tulajdonnevekhez. A szöveg kulturális hajszálgököerei ezek, amelyeket valójában nem is lehet talán maradéktalanul számba venni, nehéz ugyanis határt vonni beleérzés és utalás között, főleg, ha grafikai megoldások sem irányítják rájuk a figyelmet. A szövegértés függvényei is ugyanakkor ezek az utalások. Íme néhány ilyen „kötődés” a *Kyvagiokénból*: a „mondja a magáét, ki tudja, meddig mondhatja” (120.) Vörösmarty Mihály *Vén cigányából* való sorokat idéz föl; az „ércnél maradandóbb” (23.) és (latinul is olvashatóan, dőlt betűkkel kiemelten) az *Aere perennius* (87.) szegmentumok olvastán Horatius-ra is és Puskinra is gondolnunk kell; a 62. re-ben Shakespeare és a Hamlet-monológ juthat eszébe az olvasónak; a *Szabadság, Szerelem „zászlófelirat”* (102.) Petőfi-verset idéz; a „delacroix-i zászló” kifejezés pedig *A Szabadság vezeti a népet* című festményt. A „Kháron ladikjában” (43.) kifejezés Ilyés-kötet címével cseng össze – s a sort még folytatni lehetne.

Leginkább mégis Arany János felé mutatnak ezek a jelzések: „bár nem tölgyek alatt, hanem egy öreg vadgesztenye lombjának húsében” (15.), s ugyancsak a Margitszigeten beszélget anyjával (már ti. Polikárp, a főhős), és arról is ír Déry, hogy hősének „útján Bécsnek büszke vára nyögött egyet-kettőt” (109.). Emellett a hősének (magamagának) adott név is Arany János-i kapcsolatot

sejtet: a *Mi vagyok én?* c. késői kétsorosára kell gondolnunk vele kapcsolatban.

Térjünk vissza azonban a tulajdonnevekhez!

Szobornevek: Buddha-szobor (72.), *Goethe-szobor* (87.) és *Szent Gellért-szobor* (117.). Szobrokról más formában is több ízben szó esik, a lazább szerkezeteket azonban, ha „jeltárgyuk” szobor is (pl. *Szent Dénes kőszobra, gróf Tisza István szobra*), nem vehettem ugyanúgy szobornévnévként, mint az összetétellel összeforrottakat. A lazább szerkezetű szobornévezéseket a személynevek között mutattam be.

Zászlófeliratok: Liberté, Égalité, Fraternité! (40.) és *Szabadság, Szerelem* (102.).

Zeneművek, dalok címe: Rákóczi-induló (82.), *Deutschland, Deutschland (über Alles)* (115.). Népdalokat is idéz Déry, szöveg szerint, cím nélkül (46.).

Újságnevek: Nyugat (32., 35., 38., 39., 40., 42., 52., 53., 54., 60., 64. és 102.) és *Népszava* (102.).

2. *Aru- és márkanevek.* Három bélyegkatalógus neve található a mű 78. részében: *Kohl, Senf, Yvert* – tágabb értelemben márkaneveknek tekinthetők, miként a *Gabelsberger-féle gyorsírás* megnevezés is (18.). A *Tátra (gépkocsi: 4.)* és a *Colt (pisztoly: 57.)* is ebbe a névosztályba tartozik.

Néhány étel- és italnévvel is találkozunk a szövegben: *Sacher-torta* (12.), *Pécsmelléki Bikavér* (79.) és két sörmárka: *Dreher* (96.) és *Hagenmacher* (uo.).

3. *Érdemrendek, díjak, rendjelek és megkülönböztető jelzések: Nobel-díj* (93. és 94.), *Mária Terézia-rend* (102.), a *Vaskereszt lovagkeresztje* (102.). A groteszk jele Déry stílusában, hogy „érdemrend”-nek nevezi a *Sárga Csillagot* (106., 108. és 110.), az SS jelzést pedig „rejtjel”-nek (105.).

*

A valóság dolgai közül a föntieket tartotta fontosnak Déry Tibor – nem sokkal a halála előtt – utolsó „regényes életrajzában” a nevükön nevezni.

IDÉZETT IRODALOM

MMNyR: A mai magyar nyelv rendszere. Akadémiai leíró nyelvtan. I–II. Bp., 1970

J. SOLTÉSZ 1979: J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979

HÁT ÉN? ÉS KYVAGIOKÉN?

BRASNYÓ ISTVÁN

1. Robinson, Diogenész.

2. Robinson Diogenész.

Hogy majd én most beleélem magam ebbe a dögvészbe!
Hogy majd én belefúlok ebbe a ti morotvátokba!

Sujtás és vitézkötés!

Főleszmélve lator népség közt, félrecsúszott aureolával.
Mint szangvinikus alkat!

Ismervén valakiket annak idején, még a Népbiztosságról
(tartományi pártkomité),
Miféle derék társaság futott itt,
Már nem félelmetesek, már nem ragadozók,
Inkább sakálok s hiénák második nemzedéke,
Vagy harmadik? Akik „már a forradalomban születtek” –
Vitatkozás és értelmezés nélkül hajtották végre
A nyaktörő direktívákat, s közben
Meg sem álltak a lépcsőfordulóban,
Egy pillanatra kifújni maguk.
A jövőnek szentelték tevékenységüket, tehetségüket,
Ily fárasztó jövőnek, melytől isten mentsen;
Messzi múltból figyeltem őket, eleven anakronizmus,
Elmaradva a fejlődésben, mint aki elmeélet visszafogja
– gyöngéd kandúr a karmát –, Nem mélyed el kellőképpen
ideológiákban,

Átlépten az idő által:
 Alkalmatlan gondolatban követni azt, ami nincs.
 Csak elégiák hangulatát idézni egyhuzamban,
 Meghatódottan és semmirekellően,
 Mialatt szakadatlan *kontraszelektálnak*,
 Ocsút a gyöngyöktől elválasztanak, szőrös kézzel, mint a Bibliában,
 Keresve biztos talajuk, s a képzelt Talajra hágva
 Lábuk ahogy megvetni igyekeznek
 A fölserdült Jóságosak!

Egyszerűnek mondható élet!
 Jó mondások idézgetése jópofa vezetők szájából
 S a kert talajából előkerült töredéke
 Egy cseréppipának, melyet még a bombázás zúzhatott szét,
 Megelőzően a békét. Újvidék bombázása! Amerikai repülőök!
 Micsoda pipaszó! Sztalinorgona-bokrunk tövében . . .

Végül is eszelős vonzalom a színét váltó szocializmushoz,
 Mely leginkább lidércnyomás, csalóka osztályigazság-szolgáltatás,
 Hogy „szolgáknak szolgák kellene, szétkürtölni:
 Hatalmas a zsarnok!”,
 És üres, mint a frissen kiöntött bronzszobor,
 Melyik melyiknek fennhéjázóbbik mása?

És ki emlékezett volna ekkor már a háborúra?
 Balga népség emlékezik csak.
 Bölcsnek lenni, és nem tudni semmiféle háborúról –
 csak nemes cél és hasznos dolgok létezhetnek,
 Könyvekbe zárt vakság.
 Mert ki ellenőrizhetné, hogy ez csak üres beszéd,
 Elvetemültség (perverzítás) és szemforgatás (prüdéria) javarészt –
 Küszöbünk elé éjjel csigák jártak legelni:
 Hihetetlen volt, hogy ezek tarolják le a veteményeskertet.

Valami európai park jobb lett volna, nem is oly messze,
 Szürke, késő délutánba hajló gyermekkorként,
 A földrengés pincéjével maga alatt,
 Ahogy hosszú szárukon nyílni kezd a gázrózsák lángja
 – kis fürdőhely roskatag, kongó fészerei
 Évtizedes pókhálók ziláltságában:
 Hát ez maradt, ez a Maradék, ezt földadni
 Még értelmesnek látszik –, a látszat
 Elkeveredik az árnyakkal, a semmi huzatolásával;

Nos, itt lakunk, elvben, zöld erdészruhában,
Ahogyan Ady Endre látta Déry Tibort a New York kávéházban,
kis delnicei mitugrást, fakereskedőt, utóbb forradalmárt.
– Basszátok meg a forradalmat! – mondja a Szenttamásról
A szerb csendőrség elől a Magyar Vörös Hadseregbe
átszökött vöröskatoná. – Minek kellett nektek forradalom?
Elvben és parkban.

Hogy lássa a Teremtés, kivel van dolga? Hogy végtére is
„arányos-e az eszme diadala a józan ész fölött”?

E világon csak a megszállottságot jutalmazták,
Sőt, még a megszállottságot sem: Nem jutalmaznak semmit.
Amit meg jutalmaznak, balkézről teszik,
Vagy csak elkapják az ipsét, fogják és viszik.
És lesz dáridó, és lesz dérydó –
Tekintsük olybá, hogy a való világ merő olvasmányélmény.
Megírni a történetét!
És érezni közben mindvégig,
Hogy írni nem kaland:
Inkább nem írni a kaland.
Írni – semmit sem jelent.

RETTENET ÉS IRÓNIA

UTASI CSABA

Déry Tibor kései alkotói korszakának érdekes színfoltja a *Kedves bópeer . . .!* című kisregény. A hatvanas évek második felétől kezdődően rendszeresen publikálta egy-egy napja „hordaléká”-t, s ezeknek az ember sorsa és esélyei felett tünődő eszmefuttatásoknak áramából, ha nem is meglepetésszerűen, de váratlanul emelkedett ki 1973-ban a regény. Első pillanatra az öregedés apró-cseprő eseményeinek szépprózai leltáraként hat, ha azonban tüzetesebben is szemügyre vesszük, kiderül, hogy a biológiai és szellemi hanyatlás tüneteinek ezt a tárházát – a mindvégig sziporkázó irónia, önirónia, sőt szarkazmus ellenére is – mély kétkedés hatja át, amely messze túlmutat az egyedi élet végső fokon természetes öregkori megpróbáltatásain.

Mínthogy Déry Tibor itt a föltétlen szubjektivitás hangján kíván szólni, az első személyű elbeszélői mód mellett dönt, amely egyfelől szabad utat biztosít a legcsapongóbb reflexióknak is, másfelől pedig fölöslegessé teszi a távolságtartó ábrázolás hagyományos eszközeit. Flórist, a hetvenes éveit taposó, országos hírnű íróat állítja hát középpontba, de nem azzal a célzattal, hogy a köztisztletnek örvendő író eszményítő arcképét rajzolja meg, kellő ellenpontozással persze, hanem hogy a művei alapján róla kialakult portré felhámját eltávolítva, láthatóvá tegye azt az örvényt, amely híren és dicsőségen túl az értelmetlenség poklát sejteti.

Ahhoz azonban, hogy e távlatot megnyithassa, el kellett homályosítania, sajátosan ellentmondásossá kellett tennie a választott írói nézőpontot. Flóris a regény számos helyén kiemeli, hogy amin dolgozik, az csak afféle jegyzet, feljegyzés, önéletrajzi vázlat, töredék, amelyet kizárólag a maga gyönyörűségére ír, s épp ezért semmiképpen, a halála után sem kerülhet a nyilvánosság elé. Ugyanakkor a szöveg indítása, cselekménytartománya, záradéka tudatosan megszerkesztett regényre vall. Már az első bekezdésben személyi jellegű információk sorakoznak: „Születtem Budapesten, a kilencvenes évek vége felé, így, ha jól számítom, még közelebb járok a hetvenhez, mint a nyolcvanhoz. Családi

okmányaim, születési bizonyítványom s keresztlevellem is Budapest ostroma idején lebombázott házunk romjai alatt elvesztek, az azóta eltelt három évtized alatt másolatokat szerezni, úgy látszik, nem volt időm.” Hogyan, Flóris bemutatkozik önmagának, és ebben még gyönyörűségét is leli? – tehetnék föl a kérdést a kisregény szellemében, de nem tesszük, hiszen Déry Tibor tudván tudta, hogy nem volt és nincs olyan író, aki műveiben, feljegyzéseiben, glosszáiban nem valamely potenciális olvasót kíván megszólítani, mint ahogy tudta azt is, hogy századunk utolsó harmadában már a magyar olvasót sem hozhatják izgalomba azok a szerzői fogások, melyek mástól származónak s véletlenül előkerültnek tüntetnek föl egy-egy alkotást. Ilyenformán a lehatárolással, a magánérdekűség ismételt hangoztatásával valójában nem az volt a célja, hogy a regény hitelességét aláúcolja, hanem hogy a korlátokat félretolva, olyan kiindulópontot biztosítson Flóris számára, amely az „emberi tőrés határáig” megengedi a konvenciók áthágását, a hipertrofáltan ironikus beszédet.

Ennek a túlzó mechanizmusnak a lényege már a regénybeli események, lelki folyamatok alapmotívumának föltárásakor megmutatkozik. Egy este, vagy tíz esztendővel a jegyzetelés megkezdése előtt, Flóris nagyobbacska fia ágya mellett üldögél, a gyerek képére elhunyt felesége arcvonásait rajzolgatja épp, amikor döbbenet észleli, hogy a könnyű nyári takaró emelkedni kezd Tamás ágyéka fölött. Riadalmát így összegezi: „Fiam első erekciója: mint egy tilosra emelkedő piros zászló előttem. Vigyázz, az úton szakadék következik. Pirosra állított szemafor: nincs tovább. Az a pöttömnyi hímvessző mint egy hegység állt előm, mint egy sziklafal meredt előttem, elreteszelve rugalmas, zajtalan léptem előtt a végtelennek hitt jövődőt. Most éreztem először, hogy meg fogok halni. Eddig nem hittem, isten látja lelkemet. Mint egy kitoró tűzhányó, az a csöpp pöcs elégette egyéni jövőmet.” Ez a tragikomikus, nyelvi játékosággal dúsitott szituáció telitalálat értékű, elsősorban azért, mert Flóris „önmaga” gyönyörűségére idézi föl. A létfontosságúvá növelt, képtelenségig sarkított bagatell esemény az ironia közegeiben teljes fénnel ragyog, amire az obligát olvasói elvárásokhoz igazodó, közvetlen vallomástevés esetében egyáltalán nem kerülhetett volna sor, hisz Flórisnak az égvilágon senki nem hinné el, hogy századunk változatos, képzeletet felülmúló erőszakatélei ellenére az emlékezetes estéig sohasem nézett szembe a halállal, így a maga halálával sem.

Miután Tamás „kis botja”, „kis lázadó lobogója”, „kis aknavetője”, „kis rakétája”, „ostromágyúcskája” a temető felé kezdi noszogatni, Flóris fokozott figyelemmel fordul önmaga felé, hogy jól átgondolt stratégiai manőverek révén minél tovább késleltesse szellemi lepusztulását, ha már az élettanít nem tudja is. A célirányos önvizsgálat során kiderül, hogy harsányan elég ritkán nevet, s akkor is csak a más kárán; ismerősei láttán lépten-nyomon kárörvendés keríti hatalmába; jellemében egyre többször a zsugoriság jeleit fedezi föl; csak akkor érzi jól magát, ha saját szenvedését megtoldja felebarátai sebeivel. Ezekhez a szimptomákhoz társul aztán az is, hogy lélekölő szokásai ellen küzdve, egy nap

földhöz vágja az anyjától rátestált bögrét, illetve hogy alkalomadtán hazudik, mint a vízfolyás. Amikor pl. egy fiatal író látogatja meg, hogy korábban hozzá eljuttatott kézírata felől érdeklődjék, egy pillanatra megszanja, mert „csontos arca még nem telt meg az önelégültség vizenyőjével, friss és követelőző volt, még nem érte be azzal, amennyit ért”, kisvártatva azonban, lévén hogy „fiatal írók regénykézíratairól eleve tudható, hogy rosszak”, ígéretekkel fűszerezett kiselőadásba fog a természetesen el sem olvasott kézirat erényeiről.

Úgyszólván a regény derekán sem járunk még, amikorra a nagy író kis gyarlóságai máris mozaikképpé állnak össze. Tévedés lenne azonban föltételezni, hogy Flóris azért vallja meg – „magának”, ugyebár – kisebb-nagyobb erkölcsi szeplőit, mert ekképpen szeretné demonstrálni fölényét mindazokkal szemben, akik csak kifelé tudnak és szeretnek bírálatot gyakorolni, vagy ha nem, hát jól-rosszul alakított szerepük hasznot hajtó velejárájának tekintik csupán az önbírálatot. Flóris rég túl van az efféle apró örömökön. Korántsem a kiemelkedés vágya fűti tehát, amikor karakterének negatív vonásaiból masszív talapatot formál. Erre azért van szüksége, hogy a környezetéről, az irodalmi életéről, az ember esélyeiről, a világról alkotott, csöppet sem optimista nézeteit az erkölcsi prédikációk sivár unalma nélkül adhassa elő.

Leginkább a képmutatás, az emberi színjátás kimeríthetetlenül gazdag változatai foglalkoztatják. Már az első epizódok egyikében megemlékezik egy temetésről, melyen három eminens költővel hozta össze a véletlen. Egyikük, miközben a gyászoló közönség a „képmutatás tornamutatványaisal” mulatja magát, vastag pletykát kavár a háta mögött, másikuk rágalmak áradatával hozakodik elő, s csak akkor csillapodik valamelyest, amikor az egészsége felől kezdenek érdeklődni, harmadikuk pedig „oly tolavó, mintha egy húszéves vigéc életerejére keringne az ereiben”, holott olyan „öreg és roskatag, hogy lábak helyett már csak a visszerein járkál, a hangja oly repedezett, hogy még a legyek is megbotlanak rajta, az arca mézsfehér, mint a saját halotti maszkja”. Nem csoda hát, hogy az irodalmi életet „keserves belharcok” hatják át. Mindenki buzgón ír, s „van, aki el is olvassa, amit ír, mielőtt nyomdába adja”. Az „irodalomtörténethez felvezető kaptató”-n állandó a tülekvő nyüzsgés, de sikerre csak az számíthat, aki tartja magát a jól bevált recepthez: „A lapályról indulunk el, egy gombostűfejnyi tehetséggel – amilyen fél ezer van az országban –, s útközben hol jobbra, hol balra kitérve, módszeresen felszereljük magunkat azokkal a hegyászó kellékekkel, amelyekkel aprócska talentumunkat a csúcsra segíthetjük. Ezek között elsősorban említhető a szívélyes, sőt elragadó modor, amellyel a külvilág éberségét elaltatjuk, sorban utána a jó дума, a kritikusok befűzésére, majd egy kis tördöfés vetélytársaink alfelébe, hogy tiszteletudón felugorjanak emelkedésünk láttán.”

A fentiekhez azonban nyomban hozzá kell tenni, hogy az írótlásairól készített kisportrék nem tartoznak Flóris remeklései közé. Akárha halálosan unná őket, megelégszik karikatúrális rögzítésükkel, némi olcsó anekdotizmust elejtve az elnagyolt vonások közé. Elemében akkor van igazán, ha kilép a min-

dennapok efemer jelenségei közül, s olyan generáliákra összpontosít, amelyek ezredévek óta meghatározzák az ember életét. Ilyen pl. a hazugság, a társadalmakat fenntartó jótékony hazudozás. Egyhelyt kifejejt, hogy az emberi méltóság nevében társaságban csak akkor mondunk igazat, ha azzal a jelenlevők érdekeit nem sértjük, hazudni pedig csak akkor hazudunk, ha rajta nem kaphatnak. A társalgásnak ilyenkor „olyan finom menüett formái jönnek létre, hogy az ember nem hiszi el Darwinnak, hogy az oktalan állatoktól származunk”. Másutt, már-már „homéri kacaj”-ra ingerlőn, azt bizonygatja, hogy a hazugság az emberiség egyik legnagyobb találmánya. Nélküle „semmilyen társas élet el nem képzelhető. A hazugság tapaszt össze minden közösséget, mely egyébként elmebajos, vérengző részekre hullana szét.”

Az efféle futamokban Flóris maradéktalanul meg tudja tartani belső egyensúlyát. Távlátokat lezáró, az emberi életet abszurdá torzító tényeket érint ugyan, de úgy, hogy a szellemes ironia eszközeivel lágyítja, föllazítja a gondolatait indukáló rettenetet. Vannak azonban helyei a regénynek, melyekben a fölmerülő kérdés oly igen szorongató, hogy Flóris elbizonytalanodik, egyszerűen nem leli a rémítő látomás ellenszerét. Századunk első évtizedeiben vált eszmélkedővé, egy olyan periódusban tehát, amikor a fejlődés lehetőségében évszázadok óta szinte vakon bízó európai ember reményei kiteljesedtek, zenitre hágtak, amikor a tudományosan megalapozott, törvényszerű megváltás ígéretétől visszhangzott egész Európa, hogy aztán a mefisztói megvalósulás a totális zsákutca képét mutassa fel, már-már visszafelé ható érvénnyel is. Érthető hát, hogy Flóris épp a „nemes eszmék” történelmi sorsa kapcsán válik tanácsatlanná és fegyvertelenné, miként azt következő idézetünk is híven bizonyítja: „Nemes eszmék? Vedd sorra őket: csak arra jók, hogy meg nem állíthatóan vért sajtoljanak ki az emberiség körme alól. Arra, hogy fedőnevük alá rejtőzzék a hatalmi vágy órjóngése. Ha emberhúsnál egyéb táplálék nem volna a földön, s embervérnél egyéb ital, annyi nem fogyasztatnék el belőlük egymás mészárolása útján, mint a nemes eszmék szolgálatában. A nemes eszmék bejárják a városok és mezők útjait, jámbor testtartással, céljuknak megfelelően összehajtogatott ábrázattal, s aki kíséretükbe szegődik, abból előbb-utóbb óhatatlanul vagy gyilkos, vagy áldozat lesz. A nemes eszmék a szadizmus legügyesebb kerítői.”

De ha így van, ha a világ, mely nem a tényekre, hanem a „látszatra kíváncsi”, ismételten visszajára fordítja az értelmes cselekvést, akkor lehet-e, érdemes-e írni, alkotni, s egyáltalán, lehet-e a munkának valamilyen haszna, merül föl Flórisban a kérdés. Netán azért „állíttatunk” a földre, hogy jól érezzük magunk? Vagy ellenkezőleg, azért, hogy a halál ítéletmondása ellen munkálkodjunk? Hogy a tünemények örvénylésében megkeressük az állandóságot, s ujjongva felmutassuk az „emberiség bizalmatlan szíve előtt”? Hogy a megtörtettek és elesetteknek a kezébe nyomjuk az „egyetlen kielégítő földi táplálékot, a reményt”? A válasz természetesen elmarad, pontosabban: amire Flóris válaszként rátalál, az csak tovább súlyosbítja csődhelyzetét: „Néha úgy tűnik fel

nekem, munkám: mintha egy egyiptomi kőgúlát óhajtanék fölrakni, hegyével a földre. S mögöttem a múltban, s körülöttem ezer meg ezer egyformán kép-telen építkezés: hegyükre állított piramisok sokasága, egy eszehagyott tömeg forgatagában.”

Végül, egyébként a „jegyzet” meg sem születhetett volna, mégis fordulatra kerül sor, amely távolról Voltaire-re asszociáltat. Amiként a korabeli világ összes ocsmányságát megtapasztaló Candide a kerti munkában talál rá végül a megnyugvást hozó és értelmet adó cselekvés lehetséges formájára, azonképpen Flóris is golyóstolla és füzete segítségével jut el a lecsillapodásig. Igaz ugyan, hogy ő, kit ekkorra „véggépp elhagyott az ifjúság”, már nem remélhet jövőt a munkától, ám ennek ellenére az írószerszám kézbevételekor ugyanaz a „csön-des izgalom” fogja el, mint majd hatvan év alatt, valahányszor dolgozni kezdett. Egy racionálisan meg nem ragadható izgalom, amelytől a világ, bármennyire igyekezzék is, úgy látszik, semmiképpen sem foszthatja meg az embert.

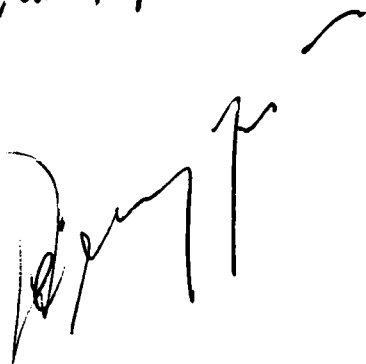
DOKUMENTUMOK

DÉRY TIBOR

A KÉTHANGÚ KIÁLTÁS

NÉGY REGÉNY

Bácsi Jánosnak
igaza dokumentációjára, de kétfedve
Bp. 1968. XII



SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST 1968

DÉRY TIBOR ÉS A HÍD*

Déry Tibor, író
BUDAPEST, II.
Krecsányi u. 10.

Novi Sad, 1963. I. 24-én

Kedves Déry elvtárs,

Németh elvtárstól értesültem készülõ novellás kötetérõl. Örömmel élek az alkalommal és felkérem, küldje el folyóiratunknak egyik még közöletlen novelláját. Biztos vagyok benne, hogy olvasóinknak nagy örömet szerezhetnének vele s ugyanakkor hozzájárulna az általunk már tervbe vett – és úgy tudom, mindkét részrõl óhajtott – együttmûködés elindításához.

Ha február 5-éig szíves lenne elküldeni a kéziratot, még a februári számunkban hozhatnánk.

Egyben értesítem, hogy januártól kezdve tiszteletpéldányt küldünk címére.

Igaz tisztelettel,
Pap József
felelõs szerkesztõ

* A leveleket a Petõfi Irodalmi Múzeum anyagából közöljük

Forum, Híd szerkesztősége

Novisad

Kedves Pap elvtárs,

Hálás köszönet leveléért. Kérése megtiszteltetés számomra s a legnagyobb örömmel teljesíteném, ha volna még közöletlen novellám; sajnos nincs. Illetve volna még egy, eddig meg nem jelent kb. 16 flekkes kis elbeszélésem, amelyet azonban februárban az „Élet és Irodalom” fog közölni; ha ezt másodközlésként használhatja, rendelkezésére áll. S volna egy hosszabb, kb. 40 flekkes, amely viszont az „Új Írás” márciusi számában jön, ezt is szívesen átengedem másodközlésre, ha ugyan ilyesmit tud használni. Nem vagyok tájékozódva arról, hogy a magyar folyóiratokat olvassák-e ott.

Németh elvtárs nevét említi levelében; kérem mondja meg neki, hogy nehezelek rá. Másfél vagy két hónapja ittjártakor, kéretlenül felajánlotta, hogy elküldeti a „Niki” c. könyvemért járó pénzt, s a novisadi rádió honoráriumát, azóta írtam is neki, s még csak nem is válaszolt; nem szólva arról, hogy a Befejezetlen Mondat és a Felelet ottani kiadása ügyében ugyancsak saját iniciatívájából ígért eljárni s persze erről sem értesített. Az ilyen dolgok kedvét szegik az embernek, mert önkéntelenül is általánosítani kényszerül.

Fáradozásáért hálás köszönet,

Szívélyes üdvözlettel
[Déry Tibor]

Bpest, 1963. febr. 1.

Híd szerkesztősége

Novi Sad

Kedves Pap elvtárs,

a helyzet úgy alakult, hogy a febr. 1-i levelemben említett 40 flekkes novellát, az utolsót, amely még nincs lekötve, mégis oda tudom adni önöknek elsőközlésre; mellékelten küldöm. Régóta idegesít, hogy Jugoszlávia úgyszólván az utolsó európai állam, amelyben tudtommal még nem jelentem meg, holott olvasóközönségével bizonyára kölcsönösen rokonszenvezünk; törjük meg hát a jeget! Nem ismerem az ottani körülményeket, de talán elképzelhető, hogy a Híddal párhuzamosan, vagy a Híd nyomán szerbül is megjelenhet valamelyik folyóiratban a novella; hálás lennék önnek, ha esetleg ebben segítségemre lenne. A rend kedvééért – hogy a szerzői Jogvédő előírásainak megfelelhessenek – természetesen mind a Hídtől, mind az esetleges szerb vagy horvát folyóirattól előzőleg szerződést, vagy levelet kell kapnom a honorárium megjelölésével.

Mihez tartás végett közlöm még, hogy a novella benne lesz a március közepén az itteni Szépirodalmi Kiadónál megjelenő „Szerelem” c. novelláskötetemben.

A novella *nagyon gondos* fordítást, ill. korrektúrát kíván, mert amint látni fogja, egyik főalakja egy osztrák születésű s magyarul hibásan beszélő öreg-asszony, tehát nehogy a szedő és korrektor kijavítsa a hibákat!

Örülök, hogy mégis csak teljesíthetem kívánságát s jól esnék, ha a novellám megnyerné tetszését. Szívvelyes üdvözzel

Bpest, 1963. febr. 7.

[Déry Tibor]

Novi Sad, 1963. II. 15-én

Kedves Déry elvtárs,

első értesítésére igen elszontyolodtam: lehetséges volna, hogy olyan szükében van a kéziratoknak?! . . . Annál nagyobb volt az örömöm, amikor megérkezett a „Két asszony”. Hogy tetszik-e? Hogy is lehet egy frás ennyire hézag-talan, tömött s mégis ilyen szertelenül könnyed . . . és az a belső izgalom, amely a Maestoso utolsó akkordjainál elfogja az embert! . . . Februári számunkban közöljük. Késésünkből, hiszem, hogy be tudunk pótolni valamennyit, úgyhogy február 20. és 25. között megjelenünk.

A szerbhorvát nyelvű megjelentetését illetően ezideig csak Leskovac Mladennal, a Novi Sadon megjelenő Letopis főszerkesztőjével beszéltem novellájáról, illetve át is adtam neki olvasásra. Tetszik neki, de terjedelme miatt nem tudja közölni. A nevesebb jugoszláv folyóiratok nem igen hoznak szépprózát fordításban, de azért érdeklődni fogok még, s egyelőre még nem tekintem lezártnak ebből a szempontból a novella sorsát.

A mai napon levelet intéztünk a beográdi szerzői jogvédőhöz, amelyben kérjük, hogy a hozzánk eljuttatott novella közléséhez kössön szerződést a magyar szerzői jogvédővel. Mi az alábbi tiszteletdíjat ajánlottuk fel: szerzői ívenként 35.000.- dinárt, tehát összesen 105.000.- dinárt. Ebből az összegből az itteni előírások szerint 15% adót le kell vonni.

Kézhez vette-e januári számunkat? Kezdő szerkesztők lévén, nagyon hálásak lennénk észrevételeiért, kérem, közölje velünk

Igaz tisztelettel,
Pap József
felelős szerkesztő

Híd szerkesztősége

Novi Sad

Kedves barátaim,

mellékelten küldök egy kéziratot; ha van kedvük és helyük hozzá, örülnék, ha közölnék, ha nincs, minden formalitás mellőzésével küldjék vissza.

A kézirat „G. A. úr X-ben” című regényemnek egy fejezete, a könyv magyarul március vége felé jelenik meg, tehát csak ez az időbeli kötöttség terheli a kéziratot. Magyarázatul azt hiszem, elég, ha kb. a következőket biggyesztenék a szöveg elé:

„A címben szereplő G. A. úr Déry Tibor egy új regényének hőse, aki a két világháború között hátat fordított Európának és utazása során egy ismeretlen földrészre, s annak ismeretlen X nevű fővárosába vetődik el. Miközben tanulmányozza az ottani bennszülöttek különös életét, maga is tart néhány előadást a civilizáció kellemeiről, ezek közül az egyiket alant közöljük.”

Gondolom, hogy az „Új Írásban” már láttak néhány fejezetet a regényből, hangja tehát nyilván nem lesz teljesen ismeretlen. Mindössze az volna a kérés, ha valamilyen okból nem akarnák vagy tudnák közölni, postafordultával értesítsenek róla.

Szívélyes baráti üdvözlettel

Bpest, 1964. jan. 24.

[Déry Tibor]

Híd szerkesztősége

Novisad

Kedves elvtársak

f. év január 24-én küldtem Önöknek kéziratot azzal a kéréssel, hogy ha azt bármilyen szempontból alkalmatlannak találnák, lehetőleg postafordultával küldjék vissza. Levelemre eddig még nem kaptam választ.

Bp. 1964. febr. 15.

Hívük
[Déry Tibor]

YH 116 NOVI SAD 0258 19 18 2030

DERI TIBOR BUDAPEST2
KRECSANYI UT 10

ELNEZESÉT KERJUEK LEVELUENK ERKEZTEIG STOP. JANUARI SZAMUNKBAN HOZZUK REGENYRESZLETET STOP. TISZTELETTEL A HID SZERKEZTOESEGE +

COL DERI TIBOR BUDAPEST2 KRECSANYI UT 10 +

Híd szerkesztősége

Novisad

Kedves barátaim,

hónapokkal ezelőtt sürgönyileg jelzett levelüket eddig nem kaptam meg; ennyit csak a rend kedvéért. De kéziratom megjelenése óta sem kaptam semmiféle hírt. Igen leköteleznének, ha tudatnék velem, történt-e valamilyen intézkedés a honorárium átutalása ügyében.

Regényem, G. A. úr X-ben, időközben megjelent, bizonyára kaptak is már példányt a Szerzői Jogvédőtől. Jó szórakozást kívánok a könyvhöz.

Bpest, 1964. ápr. 30.

Szívélyes üdvözlettel
[Déry Tibor]

1964. V. 8-án

Kedves Déry elvtárs!

Jogosan feddő hangú levelét megkaptuk, s igen restelljük, hogy most másodszor is elnézését kell kérnünk hanyagnak tűnő „ügykezelésünk” miatt.

A tiszteletdíjat azért nem utaltuk át idáig, mert olyan (nem hivatalos) értesüléseink voltak, miszerint Déry elvtárs ezen a nyáron talán mégis ellátogat hozzánk, s az itteni jogvédőnél is felveheti. De ezek után azonnal intézkedtünk, hogy mielőbb utalják át.

Sajnos, regényét még nem kaptuk kézhez, s nem is bízunk nagyon abban, hogy a szerzői jogvédő eljuttatja hozzánk. Legalábbis az eddigi gyakorlat alapján úgy gondoljuk. Hálásak lennénk, ha Déry elvtárs felhívná figyelmüket, hogy juttassák el hozzánk, mert bizonyára a Híd is közölné kritikát a regényről.

Ami a regényt illeti, jobban mondva az általunk és az Új Írás által közölt részleteit, elmondhatom, hogy mi itt elvetjük a Szabolcsi-féle „értékítéletet”, s minden ízében egyezünk Sinkó Ervin elemzésével (az Új Írásban közölt részletekkel foglalkozott igen elmélyülten és szenvedéllyel, ahogyan azt ő szokta, ha egy mű igazán megrendíti), melyet áprilisi számunkban közlünk.

Számunkra nagy megtiszteltetés, hogy eljuttatta a közöletlen részletet, mert ebben is újabb bizonyítékát láttuk folyóiratunk megbecsülésének, s mindjárt szeretnénk kifejezni reményünket, hogy az év folyamán még újabb kéziratokkal örvendeztet meg bennünket.

Ne vegye személyeskedésnek, ha mentségemül megemlítem hosszú idő óta tartó szemgyulladásomat, amely nagyban hátráltatott a szerkesztőségi munkában.

Június elején pár napig rokon látogatáson leszek Budapesten, és ha nem venné tolakodásnak, tiszteletemet tenném az Önnek is megfelelő időpontban.

Szívélyes üdvözlettel, híve
Pap József

Híd szerkesztősége

Novi Sad

Kedves barátaim,

két kérésem volna. Az egyik, küldessék el nekem a Híd-nak azt a számát, amelyben a „Két asszony” megjelent. A másik: nézzenek utána, hogy miért nem kaptam meg még mindig a G. A. részletért járó honoráriumot.

Köszönettel, üdvözlettel

[Déry Tibor]

Bpest, 1964. szept. 7.

Híd szerkesztősége

Novi Sad

Kedves barátaim,

a Kortárs januári füzete számára írtam egy irodalmi arcképfélét Gelléri Andor Endréről. Mellékelten küldöm a kéziratát, hátha van kedvük egyidejűleg

megjelentetni? Ha valamilyen okból nem menne, kérem küldjék vissza lehetőleg póstafordultával, de mindenkép kérem ennek a levélnek az igazolását.

Szívélyes üdvözzel

[Déry Tibor]

Bpest, 1964. nov. 26.

1964. XII. 14.

Kedves Déry elvtárs!

Megkaptuk Gelléri Andor Endréről írt kéziratát. Megörültünk, mert már igen régen jelentkezett írásaival, és féltünk is, hogy hanyagságunk miatt neheztel ránk.

Szívesen vettük ajánlatát, és a Híd januári számában hozzuk. Nagyon szeretnénk, ha továbbra is és sűrűbben felkeresne bennünket írásaival.

Szívélyes üdvözzel
Fehér Kálmán
szerkesztő

1965. I. 26.

Kedves Tibor bátyám!

Örömmel értesültünk róla Sinkó Ervintől, hogy Jugoszláviában van; persze, még nagyobb volna örömünk, ha szűkebb honunkban, itt Újvidéken is üdvözölhetnénk, s ha látogatása nem volna oly rövid, mint a mostani. Mindenesetre intézkedtem, hogy – a Híd szerény lehetőségeihez mérten – legalább dubrovnikai tartózkodását megkönnyítsük: a folyóirat januári számában közlésre kerülő írás és a S. E. által kiválasztott regényrészlet tiszteletdíját igyekszünk a lehető leggyorsabb úton eljuttatni dubrovnikai címére. Egyben kihasználom az alkalmat, hogy megköszönjem eddigi közreműködését a Híd-ban, és megkérjem, a jövőben se kerüljön el bennünket.

Kellemes tengerparti üdülést kívánva, a mihamarabbi személyes megismerkedés reményében, meleg barátsággal és tisztelettel köszönti

Ács Károly

Híd szerkesztősége

Novi Sad

Kedves barátaim,

azt szeretném megkérdezni, hogy a Sinkó Ervin által beküldött Szt. Ambrus-ról szóló regényfejezetem megjelent-e már nálatok. Ha igen, az a kérésem, küldjetelek lehetőleg póstafordultával *két* példányt a lapból.

Tehát a választ vagy a lapot kérve

Bp. 1965. május 13.

sokszor szívélyesen üdvözöl
[Déry Tibor]

Híd szerkesztősége

Novi Sad

Kedves barátaim,

mellékelten egy kis tanulmány. A Kortárs októberi számában fogja közölni; amennyiben tetszik s kedvük van hozzá, közölnék egyidejűleg, ha nem, kérem a kéziratot vissza.

Sok szívélyes üdvözlettel

[Déry Tibor]

Bpest, 1965. aug. 31.

Híd szerkesztősége

Novi Sad

Kedves elvtársak,

több mint három hete küldtem Önöknek egy kéziratot (Szabó Lőrinczről) azzal a kéréssel, közölnék, hogy meg kívánják-e tartani. De még csak a levelem vételét sem igazolták. Az ilyesmi most már másodszor vagy harmadszor fordul elő.

Bp. 1965. szept. 24.

Üdvözlettel
[Déry Tibor]

Híd szerkesztősége

Novi Sad

Leköteleznének, ha a Híd szeptemberi számában közölt Szabó Lőrinc cikkem honoráriumát mielőbb átutaltatnák.

Budapest, 1965. nov. 22.

Köszönettel
[Déry Tibor]

Híd szerkesztősége

Újvidék

Kedves barátaim,

mellékelten egy kézirat, ha kedvük volna hozzá. Az „Új Írás” decemberi számában fog megjelenni, tehát lehetséges, gondolom, az egyidejű megjelenés. (Bocsánat, pontatlan vagyok: az 1)-es számozású már megjelent az Élet és Irod.-ban.)

Ha hozzák, számozni nem kell őket, de a számozás sorrendjében közöljék őket.

Minden esetre kérem válaszukat.

Bpest, 1966. X. 29.

Szívélyes üdvözléssel
[Déry Tibor]

66. nov. 10.

Kedves Déry elvtárs!*

Bocsánatkéréssel kezdem, amiért kissé késve nyugtázom kedves levelét és kéziratait. Szerkesztő-társaim nevében is köszönöm, hogy gondolt ránk s nem felejtette el a Hidat. Az írások rendkívül tetszetek, a legnagyobb mértékben megfelelnek a Hídnek, s ezért annál nagyobb a sajnálatom, hogy a magyarországi folyóiratok ezúttal is megelőztek bennünket a közléssel, ugyanis most készülõ számunk, melyben ezek az írások is megjelenhetnének, kettõs (novem-

* Kézirat

ber–decemberi) szám lesz, s csak a jövő hónap vége felé kerül ki a nyomdából, sajnós. Így hát ezekről a kéziratokról le kell mondanunk, s csak azt remélhetjük, hogy legközelebb több szerencsénk lesz . . . Hogy bizonyítsam, mennyire komolyan gondolom ezt, egy konkrét indítványt is megkockáztatnék: ha jól emlékszem, annak idején az Élet és Irodalomban olvastam egy interjút Déry elvtársal, amelyben fölfigyeltem egy elejtett megjegyzésére, hogy a technika és az ember, ill. a művészet viszonyáról lejegyzett gondolatait cikksorozatban akarta kifejteni, de a megjelentetés nehézségeibe ütközött. Nos, ezt az írást, vagy írásokat, amennyiben azóta sem jelentek v. jelentek volna meg, a legnagyobb örömmel közölnék a Hídban, akárcsak, természetesen, minden más Déry-írást is.

Szíves válaszát, esetleg kézirateit, várva, tisztelettel és barátsággal üdvözlöm

Ács Károly

Híd szerk.

Ács Károly

Novi Sad

Kedves Ács Károly,

köszönöm kedves levelét. A technikáról szóló cikkeim azóta itt megjelentek, így sajnós ezekkel nem szolgálhatok. Oly keveset írok egyébként mostanában, hogy a Hídnek, azaz az ottani, nagyon kis olvasóközönségnek csak akkor tudok küldeni kéziratot, ha módjában van a magyar lapokkal egyidejűleg közölni, ezt megérti ugye?

Nagyon kérem, küldje vissza a Capricciók-k kézirateit.

Bpest, 1966. XI. 25.

Baráti üdvözlettel
[Déry Tibor]

Híd szerkesztősége

Novi Sad

Kedves barátaim,

érdekelné magukat egy háromfelvonásos „abszurd” drámám, melyet kb. 40 évvel ezelőtt, tehát jóval Jonescu, Beckett stb. előtt írtam? A Kortárs májusi–júniusi számában jelenik meg, tehát ha van kedvük, egyidejűleg hozhatnák.

Bpest, 1967. II. 17.

Szívélyes üdvözlettel
[Déry Tibor]

KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

AZ EMBER ÉS A TÖRTÉNELEM IDEJE*

Herceg János: *Mulandóság*. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 1994

Herceg János új könyvének címe: *Mulandóság*. Nem véletlenül. Az idő s azzal együtt a korszakokon átfelölő elmélés az utóbbi években megjelentetett köteteiben mindig előtérbe került, könyveinek főszereplőjévé vált. Az 1991-ben kiadott, író-művész kortársairól szóló visszaemlékezés-kötetének címe, bár többjelentésű, magában foglalja a fogalmat: *Nyló idő*, s a *Régi dolgainkról* című tavaly megjelent helytörténeti esszéi is a múltba kalauzolnak, utazásra invitálnak az időben.

A *Mulandóság* felépítésében két alapelv érvényesül. A tematikai egységeken kívül fontos szerep jut az időrendiségnek is. A kötetnyitó *Szülőföldem* című novellaciklus története a két világháború közötti időkhöz nyúlnak vissza, s novelláinak és esszéinek gyakori színterén, Zomborban játszódnak. Mondanom sem kell talán: a novellákban sehol sem szerepel szövetszerűen Zombor neve, nincs benne szó szerint, hogy: a két világháború között, mégis, amikor azt olvassuk: „a színház előtti tér, közepén a tojásdad alakú, füves szigettel, amelyet fiákerek álltak körül, ha a szabadkai gyorsnak még sem indulási, sem érkezési ideje nem volt”, vagy ha azt olvassuk: „Estefelé, miután kigyulladtak a lámpák a főutca fölött, egyszerre népes lett a korzó. A tankönyveket helyes volt elrejtteni a nadrágszűj és a has kényelmesnek éppen nem mondható, szűk helyén, de ettől a diákember mégis komoly felnőttnek érezhette magát, és ez volt a fontos. Mert iskolásfiúk sétáltak el a kivilágított boltok előtt, lévén csirkekorzó a kora esti órákban a főutca, csak később tűntek fel csoportosan a nagylányok, s álltak aztán félkörben sétabotjukra támaszkodva a sarki majomszigeten az idősebb urak is a hölgyeket gusztlálni”, s ha megjelenik a boltos, a kisasszony, a borbély, Zomborčević Žarko rendőrfőkapitány, Lombos, a szobafestő, Kerekes írnok, a polgármester, a hentes vagy éppen Gyarmathyné, a madám, szóval mindezek olvastán határozottan el tudunk képzelni teret és időt, nincs kétségünk afelől, hogy hol játszódnak és mikor a Herceg-novellák eseményei.

* Elhangzott 1994. okt. 14-én az Újvidéki Színházban megtartott irodalmi esten

Itt kell megemlíteni Kekez Tunát, Herceg János ismert novellaalakját, aki 1933-ban megjelent első novelláskötetében, a *Viharban* címűben kel életre, Németh László figyel fel rá, s Szirmai Károly a szimbolizmusában „mágikusán kitüzesedő realizmust” dicséri. A szelencsei cserepező alakja az író későbbi korszakaiban is feltűnik, ezúttal pedig háborúellenes felvonulást szervez, hogy megakadályozza egy katonaszökevény kivégzését, majd egy másik novellában a rebelligkedő a háztetőről szónokolva a rendszert figurázza ki, s nem kíméli öreit sem, mondván: „Gyáva éhenkórászok vagytok! És lusták! Csak azért mentetek rendőrnek, mert ott nem kell dolgozni, csak az urakat szolgálni engedelmesen”, majd az egész napi élcelődés után önként lesétált a tetőről. Viselkedésének meg is lett az eredménye, mert bilincsbe verve vitették el, s szárnyra kelt róla a hír, hogy „az új világért harcolt”. „A városzéli házak felől jöttem – mondja e kötet harmadik Kekez Tuna-novellájában a főhős –, a földből vert falak és nádtetők neveltek engem, de azért ne higgye senki, hogy megjédek a betontól. Dolgoztam én már Belgrádban és Pesten cseréppel, palával, de még bádoggal is, amikor a bazilika tornyát kellett megjavítani” – s ezzel újabb vonások rajzolódnak ki portréján, ezúttal sztrájkszervezés gyanújába keveredik.

Herceg János első novelláskötetében Kekez Tuna mögött állandó kísérőként ott van egy félelmetes árnyalak, a Pálinka Ördöge is, kinek romlás és veszedelem jár a nyomában, jöttére felsírnak a csecsemők is. Új kötetében a Körgalléros jelenik meg, egy hatalmas víziós kocsmák dorbézolási jelenetben, a végsőig felajzva a társaságot, úgyhogy már-már a félelem, a megmagyarázhatatlan rettegés szegődik a fékezhetetlen idegenhez. Nemcsak a Pálinka Ördögének kísérteties hasonmása ő, s ha korábban úgy gondoltuk, Déry Diró-jának a rokona *A kéthangú kiáltásból*, most, Szenteleky Kornél összegyűjtött novelláinak megjelenése után sokkal inkább hivatkozhatnánk *A körgalléros ember Párizsban* című Szenteleky-novella hősére, gátlástalansága és félelmetessége okán.

A kötet második, *Mulanódság* cím alá sorolt ciklusában értelmiségi és művész-magatartásformák kapnak hangsúlyos szerepet. A kötet címadó novellában a polgári származású orvos élete alkonyán falura költözik addigi cselédjükhöz, Lidihez, mert „a nép” közzött akar élni, amelyhez mindig köze volt. A többi szövegben pedig feltűnik a *Kék nyárfás* című kötet rokon figurája, a festő, hogy újra és újra művészet és élet kérdésein tűnődjön el. „Vannak megoldhatatlan dolgok” – kezdi egyik elbeszélését Herceg János; ezért kell újra és újra megkísérelni megfogalmazásukat – tehetnénk hozzá mi –, még hozzá mindig más és más formában. Herceg János vérbeli fróként ebben a kötetben sem sokat törődik a műfaj kérdéseivel, neki közölnivalója van, közlendője áll első helyen, s nem foglalkozik novelláinak szabványegységesítésével. Éppen ezt a ciklust olvasva fedezhetjük fel prózai szövegeinek sokféleségét. Esszénovellát ír, parabolát, a riportázs felé hajlítja alkotását; majd rajzot készít, modern szerkesztett mozaikelbeszélést, de nem hiányzik a kötetből a hagyományos nagyovella sem.

A *Zord idő* szövegeiben a tematikai újdonságot kell kiemelnünk. A nagy hazatérések novellái ezek. Alapszituációjuk, hogy a főhős visszajön valahonnan, az író általában homályban hagyja, hogy honnan, talán a háborúból, talán a börtönből, esetleg a gulagok valamelyikéről vagy a nagy padlássöprések utáni fogságból; a főhős tehát hazatér, ahol minden megváltozott. Mert közben múlt az idő. S nemcsak az emberélet ideje, hanem a történelem ideje is, s a kettő metszéspontján nem örvendetes események, hanem tragikus emberi sorsok alakultak. Herceg János a lélek kiváló ismerőjeként ezeket a traumákat, sokáig elfojtott érzéseket is megszólaltatja.

A *Se itt, se ott* címet viselő novellák az otthontalanság szövegei. Vendégmunkások, otthonuktól távol munkát végző emberek sorsának ábrázolatai, egészen napjaink történetei. A kötet végén pedig ott áll az *Atlantisz* című novella, egy egész elsüllyedt földrész szimbolikus képzetével, nem hagyva kétséget afelől, mi lesz, mi lehet egyedül a végkifejlet.

Kis túlzással azt mondhatnánk, Herceg János legújabb, *Mulandóság* című kötete felidézi az író legkiemelkedőbb alkotói korszakait. Bennünket azonban nemcsak az impozáns egész kápráztat el, hanem éppen annyira a Herceg János-i részletek is. Az például, ahogyan egyik szövegében kibontja egész ittlétünk vízióját: „Odakint lassan derengett. Előbb csak a dérharmatos lankák kapták vissza körvonalait, ahogy hullámhegy és hullámvölgy vonulatában szakították meg a tájat, aztán lassan pirosodni kezdett az ég alja, úgyhogy egyszerre feljöttek a környék falvai a mélyből, és várható volt, hogy a házakból kilépjenek az emberek, s lassú és nehéz léptekkel meginduljanak a hajnal felé.”

A *Mulandóság* irodalmunk fontos könyve, amellyel egyúttal gratulálunk a Déry-díjas írónak.

TOLDI Éva

A HOSSZÚVERS VONZÁSKÖRÉBEN

Géber László: *Szöveg szalonna*. Gemma Könyvek 31., Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994

Két tűzpróbán esett át Géber László, mielőtt *Szöveg szalonna* című versesköténye az elsőkötetesek sorozatában megjelent. Az elsőn, többedmagával, felemás sikerrel, hiszen a nyolc fiatal, pályakezdő költő között Gébert is felléptető, *Teletri világ* (1987) című antológia versanyagát a kritika hűvös tartózkodással fogadta („Alakuló, kusza költői üzenetek gyűjtőmedencéje . . . , csaknem egységes abban, hogy nem kínál kimagasló értékeket” – írta róla Utasi Csaba 1988-ban). Annál látványosabb volt Géber másfél évvel ezelőtti költői pillanata, amikor a Kilátó hasábjain megjelent *Jó szöveg szalonna* című hosszúverse. „A jelentős költemények minden ismérvével” felruházott versről már egy hét múlva elismerően szólt a kritika (Bori Imre, Kilátó, 1993. ápr. 17.), felismerve benne a jugoszláviai magyar költészetben egyre hangsúlyosabbá váló közérzet-ífra „nagy, áradó”, „páratlan” költeményét.

A jelenlegi kötet címe is, költői hozadéka is egyaránt arra utal, hogy Géber kötetnyi versanyagának gondolati középpontja és csúcsa az említett költemény. A verseskötény anyaga egyenes ívben halad e csúcst jelző versig. *A vihar szele* cikluscím alá sorolt három mű (*Ahogy a nagy madarak, Iti háború van, A város fölött*) ugyanis akár a *Jó szöveg szalonna* versvilágának gondolati és lírai-stilisztikai előkészítőjeként is felfogható. Itt jelennek meg első ízben a disszonanciával szándékosan megzavart s így nem a beigért fónikus harmóniát, hanem a felborzolt összhangot érzékeltető bokorrímek, amelyek majd a központi hosszúversben is artikuláló szerephez jutnak. A szándékolt nyelvi egyszerűség, dísztelenség lírává oldódásának szöveg helyei e rövid lélegzetű versek – annak a pillanatnak a rögzítői, amikor az alig-poetizált versnyelv, a manapság oly sokat emlegetett lírai „minimalizmus” az ismétlések, a párhuzamok, a kontrasztok, s a rímek révén egy sajátos közérzet lírai megfogalmazójává lesz. (A költői megszólalás jellegzetes hangszerelésére vet fényt az a két verssor, amely egyaránt idézi fel a *Reménytelenül* című költeményt író

József Attilát, s jelzi e közérzetet megfogalmazó másféle nyelviséget: „Fogom magamat és sápadtan körbenézek / Semmi se mozdul semmit se értek” – *Ahogy a nagy madarak.*)

A *Jó szöveg szalonna* című, egymagában külön ciklust alkotó és kitöltő költemény is ezeket a költői eljárás módokat kamatoztatja. A vers elé illesztett Domonkos-mottó egyszerre utal az ihlető *szalonna* szóra, a „kormányeltörésben” metaforából kibontható s Géber által megfogalmazott aktuális létállapotra, a nemvers-szerű vers jellegére, az egész költemény pedig egy másik Domonkos-vers, a *Kuplé* versvilágára és hanghordozására emlékeztet – anélkül hogy ennek halvány árnyéka kívánna lenni. Az enjambement-ok szaggatottsága a zaklatottság állapotának megfelelő, lélegzet utáni kapkodások, elcsuklások leképezése: a „látványmorzszák” (Toldi Éva) egy időben nyújtják a vers folytonos időbeli, „történelmi” szituáltságának benyomását s a metaforikusság irányába való elrugaszkodások lehetőségét. A költeményben szinte tüntetően hat az alig-stilizált, már-már köznyelvi szinten formálódó nyelviség. Ennek lehangsúlyosabb szava a versben a meghatározót köznyelvi kényelmességgel jelölő *itten* (másutt a *magamat*), mely a költemény több szöveghelyén is felmerül. Hasonló hatást kelt a lazább szerkezetet, a szellősebb mellérendelő kapcsolatot eredményező és kötőszó gyakori használat is. Ilyen, stilsztika-ilag semleges nyelvi közeg szintjéről emelkedik a költemény a „Mint a kifűstölt darazsfészek, üresen égek”, a „Lélekben már csak itt-ott vagyok” állapotának metaforikus megfogalmazásáig, a „feneketlen a múltnak kútja”-, a „Távolí ország, ahol vagyok”-, „A világból kizártan”-féle létfelismerésekig – vagy a „(j) szöveg) szalonna” élni és frni vágyát kifejező logikai paradoxonáig. Túlon túl leegyszerűsítse nek e költészetet, ha a fenti versidézetekből csupán háborúval sújtott jelenünk jelentéshálóját kívánnánk kibontani. Bár tagadhatatlan, hogy a lírai én közérzetének, hangulatának alakulásában ez is közrejátszott, a költemény átforrósodott, intenzív drámai pillanatai el is rugaszkodnak az „itten” és most konkrét reáliákat jelölő talajáról, s közérzetélménnyé, létélménnyé szublimálódnak. Helyesen állapítja meg Fekete J. József (Kilátó, 1994. szept. 20.), hogy Géber e költeményének gondolati magvát az egzisztenciális nihil és a vele társuló intellektuális magány zónáiban kell keresnünk. Ezeket a régiókat a személyes múlt leltárából kibomló, köznapi, naturális pillanatképek sem zavarják. Külön elemzést érdemelne annak a folyamatnak részletes felfejtése, hogyan jön létre e hosszúvers lírai sodrása az alustilizáltság és metaforikusság összjátékából.

A *Szöveg szalonna* költeményeinek egészére vonatkozóan megállapítható, hogy Géber a nyelvi egyszerűségben lelte meg költői kifejezésének kiinduló talaját. Ugyanez a tartózkodó egyszerűség és szerénység vezérli világképének meghatározásában is. Lírai énje a bonyolult világban szemlélődik, annak jelzéseit igyekszik felfogni, hogy végül ugyancsak szerény egyszerűséggel vallhassa meg: „semmit se értek” (*Ahogy a nagy madarak*), „nem értem a teleírt világot” (*A teleírt világ*). Nem lázad tehát, nem festi fel a káoszt, mint fiatal költők esetében gyakran tapasztaljuk, hanem higgadt őszinteséggel tesz vallomást szemlélődésének kudarcáról. Tapszak között ebből a költői alapállásból ered az a bizonyos *fanyarság*, amelyet Fekete J. József nevez meg e költészet pontosabban talán meg sem fogalmazható ízeként. A Géber-versek költői világának részletei is egyszerűségükkel simulnak e gondolat- és közérzetszférába: ég, madár, vihar, szél, nap, eső, víz, tücsök, vadkacsák röpte, barnuló őszi táj, tél, fák – azaz a közvetlen természet világa és jelenségei rajzolják meg költészetének geográfiáját.

Nem véletlen, hogy a *Jó szöveg szalonna* című költeményben külön hangsúlyt kap a póz (a papolás, az igazságtevés) elvetése. Géber versei ilyen értelemben egybehanganak

a Petri György-féle s az időben őt követő legfiatalabb költészet ars poeticájával, mely szerint a költő nem a világ centruma többé (l. Gébernél: „közel a teremtéshez nem voltam”). Végkövetkeztetése sem lehet tehát más, mint „Kinézni valahogy. Élni. Élni”.

A hosszúvers környezetében elhelyezkedő többi költeményben is ennek a közérzetnek és költői pozíciónak egy-egy variánsára ismerhetünk. A versvilág koordinátái a fogható egyszerűség jegyében alakulnak: ég és föld, reggel és este, nappal és éjjel végpontjai jelölik végső határait, a lírai én pedig a hallgatás, a távollét, az eltűnés állapotait járja be bennük. A költeményekben helyenként észlelhető epikum, valamint az isten- és angalképzetek Füst Milán költészetének kozmoszát idézik. A versvilágot elárasztó hidegségképzetek (legalább hét versben tapasztaltam ezek hangsúlyos jelenlétét) pedig a már előbbieken meghatározott közérzettel és fanyarsággal harmonizálnak, annak higanyszintjét jelzik.

A kötet négy utolsó ciklusának költeményei tehát a jelentőségét tekintve kiemelkedő hosszúvers költői tapasztalatából építkeznek tovább – csak fordított arányban, hiszen a verstest mindinkább a rövidülés irányába mutat, egészen az egysorosig folytatva a redukciót. E költemények között akad jó néhány, amely kontemplatív, eszmélkedő lírai alkatú költőre vall, néhány közülük a líra súlyos vértetű műfaját, a szonettet veszi célba (legjobb ilyen költemény a *Tárgy nélkül* című, Tandorinak címzett szonett), ám azt is tapasztalhatjuk, hogy a *Jó szöveg szalonnában* termékenynek bizonyuló, köznyelvet súroló nyelvi közeg egyszerűsége nem mindig alkalmas a létérzékelés tömör metaforáinak felröppentésére, s a kötet egyes költeményei (főként ha a verszárlatok sem erősítik a szöveget) a lírán innen maradnak (l. *A rózsza* című ciklus verseit). Különösen a haikukban és haikuszerű rövid alkotásokban s az egysorosban tapasztalható, hogy a kvantitatív lebontás nem mindig hozza meg a minimalizmust ellensúlyozó, várt hatásimpulzusokat.

A *Szöveg szalonna* című verseskötet legfőbb költői hozadéka a hasonló című hosszúvers, Géber eddigi költészetének kulcsverse, amely arról vall, hogy költője képes a líra nagy pillanatainak megragadására. Ez pedig nem adatik meg minden versíró számára.

HARKAI VASS Éva

AMULETTJEINK KÖNYVE

Jung Károly: *Őrszerek könyve*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994

Aki figyelemmel kíséri Jung Károly jeles vajdasági magyar néprajzkutató tanulmányköteteinek megjelenését, egy kiteljesedő életmű gazdag termésébe kap betekintést. Szerzőnk évenként jelentkezik egy-egy összefoglalással, melyekben eddigi kutatásainak különböző folyóiratokban publikált eredményeit adja közre. A *Köznapok és legendák* (Tanulmányok a népi kultúra köréből, 1992), *Az emlékezet útjain* (Ötvenöt olvasmány a néphagyományról, 1993) után idén az *Őrszerek könyve* (Szent levelek, golyó ellen védő imádságok; amulettek a magyar néphagyományban) című tanulmánykötete jelent meg.

Szép című új könyvének mottójául a néprajzkutató és költő egy Ozsvald Árpád-vers idézetét vette az amulettekről. Figyelemfelkeltő választás, hiszen a mágikus védelmet kínáló, apotropéikus dolgok – amulettek – napjainkban már-már reneszánszukat élik, lévén mi, mindannyian egy könyörtelen világ valós vagy jövendőbeli áldozatai, akik a baj elhárítását, ha az már meghaladja racionális képességeinket, rábizzuk ezekre az őrszerek-

re. Jung az *amulett* és a *talizmán* szakterminológiai jelentését is megadja könyvének utószavában: „Az amulett és a talizmán is mágikus erővel rendelkező tárgy, amelyet az emberek testükön viselnek vagy egyszerűen maguknál hordanak, ám egyes szerzők alapvető különbséget is látnak köztük; egyesek szerint az amulett jellegű tárgynak érintkeznie kell a viselő testével, hogy az kifejtthesse állandó védő-óvó szerepét, ezzel szemben a talizmánnak már a birtoklása is ilyen erővel bír.” Jung könyvének tanulmányai kimondottan az amulett jellegű tárgyakról, illetve a szómágián alapuló, de ugyanilyen funkciójú szövegekről szólnak.

A népi vallásosság kutatója ismételtelen szívesen olvasta a *Baj ellen oltalmazó égi levél és áldás Gombos hagyományvilágában* (Adalék vidékünk szakrális néprajzához) című tanulmányt és annak folytatását, a *További adatok a szent levelek használatához* címűt, hiszen a laikus szakralizmus egyik eléggé még fel nem tárt, bár szórványosan már vidékünkön is gyűjtött és közzétett műfajának sajátosságait vizsgálta meg a szerző. Feltételezése szerint a szent levelekben „azoknak a sokkal régebbi néphiedelmi hagyományoknak keresztényiesült lecsapódását gyaníthatjuk . . . , amelyek valószínűleg a kereszténység felvétele előtti korba nyúlnak vissza”. Az ún. Soldatenhimmelsbrief-műfaj szakirodalmi megjelenéseiről elmondja, hogy a német és cseh nyelvterületen gazdagabban gyűjtött anyagról van szó, bár a magyar megfelelők is napjainkra már elő-előfordulnak, előzőleg kéziratos formában megjelenő, később ponyvanyomtatványon terjedő alakban. Mindkét közreadott szövegének köze van a népi gyógyászathoz is. Jung hangsúlyozza a szóbeli néphagyomány gyűjtése mellett a népi iratok és ponyvanyomtatványok összegyűjtésének szükségességét is, valamint szól a szélteben használatos papírdarabkákra írt „szent betűk” amulett funkciójáról.

Komplex amulettre lelt Jung Károly Törökbecsén, mely tárgyegyüttes funkciója szintén apotropeikus, méghozzá „a törvénybe menők” védelmét szolgáló. A tárgyegyüttes alkotóelemei: a halott állkendője; a Tóbiás áldása nevű, mágikus eredetű ponyvanyomtatvány fele (ez egy eredetileg az utazóknak szolgáló áldásszöveg); és egy fából faragott feliratos – kriptogrammmal ellátott – kis kereszt „állítólag Krisztus köröstyírú van egy darab benne”, mely utóbbi a kutató szerint „az ortodox kolostorok körül kialakult jámbor népi vallásosság egyházilag támogatott tárgyi megjelenítése”. Szerzőnk sorra elemzi a komplexum részeit; történelmi visszatekintésből komparatív adatok kerülnek elő, melyek egy-egy rész balkáni, német vagy cseh megfelelőit, hasonlóit bizonyítják. A vizsgált tárgyak elsődleges szerepének változásairól szólva Jung felhívja a figyelmet az amulettek funkciómódosulásának folyamatára is. Valójában a törökbecsei komplex amulett „varázstárgy, -szöveg és -jelegyüttes”, melynek felfedezésével és értelmezésével sokban gazdagodott honi és európai etnológiánk.

A boszorkányokról szóló hiedelmek és mondák jeles ismeretéről tanúskodott Jung Károly már korábban is két könyvében: *Táltosok, ördögök, garabonciások* (1985) és a *Hiedelemmondák és hiedelmek* (1990), s ez utóbbi monográfia szinte már alapműnek számít a hiedelemmonda-kutatás területén. A *kétkarácsonyi cérna* című, 1983-ban készült dolgozatában a boszorkányok felismerésének és elhárításának egyik ez idáig ismeretlen mozzanatával: a nagykarácsony és újév közti, több helyütt dologtíltó időszakban kenderből font cérnával (amulett!) való védekezéssel foglalkozik. A témát szülőfalujában, Gomboson még élő hagyományból merítette. Gyűjtését összevetette a Slobodan Zečević által fellelt „kereszteletlen napok” (nekršteni dani) szokásanyagával, és érdekes komparatív

elemzésének eredménye, „hogy egy egyetemes hagyomány más-más változatairól”, azonos motívumairól van szó.

A napjainkban már csak nagy ritkán előfordul s a néphittel kapcsolatos tárgyak egyike a Jung által Gomboson fellelt „katonának való pogácsó”, melyben az anyatej, avagy Kálmány Lajos szerint „Boldogasszony teje” mágikus, bajelhárító, gyógyító, oltalmazó szerepéről van szó. „Három nőtestvér ha égyütt szoptatott, annak a tejibü csinató” az adatközlő anyja a megtalált pogácsát. Ezen újabb amulett értelmezése és más népek hiedelmeivel való összevetése képezi a dolgozat magját, melynek tárgyához Jung az első, nagykőrösi elhangzás óta több új adatot is szerzett, ahogy az a könyv végén álló *A tanulmányokról* című fejezetből kiderül.

A kötet utolsó tanulmánya egy 1797-ben Szilágysomlyón lelt népvándorlás kori díszlánc és a rajta lévő füstszínt drágakő szintén amulett, őrszer funkcióját taglalja, ismételtlen számba véve a Kárpát-medence és a vele szomszédos európai régiók néprajzi eredményeit.

SILLING István

MIÉRT NE ENGEDJÜK ÁT AZ ÁCSNAK AZ ÉPÍTKEZÉS ÖRÖMÉT?

Szilasi László: *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét.* JAK-füzetek 72., Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1994

Ez egy jó könyv.

Olvasó/szerző meglátja a meghatározhatatlan kék színt, és tetszik neki. Meg az a kép is a Kusturica-filmből. Kinyitja a könyvet, és olvassa a fűlszöveget. „Ha egyszer nagyon megszorogatnak, talán majd azt fogom mondani, hogy a társadalomnak vagy minek ahhoz a – megítélésem szerint mégiscsak: kiváltságos – csoportjához tartozom, amely szövegek olvasásával, értelmezésével, helyenként létrehozásával mulathatja az időt.” A mondat foglyul ejti a gyanútlan, csábítja beljebb, hisz ezért szökött ki, oda, a borítóra, behívni őt más mondatok közé. És a gyanútlan olvasó/szerző máris becsábult a könyvbe: tetszik neki a csábító. És bent is: mennyi szép mondat, arról a különlegesen száraz országról, amelyet irodalomnak szokás errefelé nevezni. Szép: mert ha az irodalomról szóló stúdiumokat nem ragyogja be az a valami, amit jobb híján a szív fényének nevezek, hát akkor amúgy is szart ér az egész. És az olvasó/szerző jól érzi magát abban az intertextuális térben, amelybe került, mert oda ő is szívesen jár horgászni. Ottlik, Esterházy, Németh Gábor, Garaczi, Darvasi, Gebhard Rusch, Barthes, Derrida, Foucault stb. És olvasó/szerző örül az idézeteknek is, mert érti (már amennyire). Otthon érzi magát a szöveg kontextusában.

Szilasi az úgynevezett irodalomtörténeti, unalmasnak és fafejűnek tartott diskurzust beszél. De van itt irodalom, irodalomelmélet, interpretáció meg más is. Sok (:) eleven (pontosabban ninteen) hal.

Mi? – kapja fel a fejét olvasó/szerző: irodalomtörténet? Mert hát akkor az összefonódás a hatalom meg az erőszak struktúráival, meg hogy önkényes válogatás, eltitkolás, ne adj’ isten megsemmisítés. Hogy azt emeli be, ami neki tetszik; esetleg kihagy, elhallgat. Meg hogy aránytévésztes, arányeltolódás. De hogy is van ez? Hiszen ha nincs átlátszó (értsd:

ideális) olvasat, ahogyan azt az irodalomelmélet újabb fejleményei tanítják, ha nem létezik szövegrekonstrukció, ha csak szubjektumtól függő (ami nem feltétlenül szubjektivitást kell hogy jelentsen) kreatív olvasatok vannak, akkor nincs szó semmiféle hatalmi diskurzusról, hiszen mindenki csak a magáét mondhatja. És hát hadd mondja, végül is: néha olyan szépen mondják.

De hát akkor hol van a határ; mi az ami még belefér egy interpretációba, és mi az, ami már nem. Mert hát honnan tudja az ember, hogy ki/mi járt a szöveg/szerző fejében? Ha járt egyáltalán valami. Mert így a szubjektumtól függő interpretáció könnyen átszaphat a szubjektivitásba. Aztán meg: nézhetünk, mint a moziban. Erre talán csak azt felelehetnénk: semmi. Vagy inkább ezt: semmi. Írja le mindenki a saját olvasatát, és majd elolvassuk. Majd elolvassák. És döntse el mindenki saját belátása szerint, hogy mi lehet releváns egy interpretáció szempontjából. Hogy fontos-e az angol jog ismerete egy Balassi-vers olvasásakor. Vagy releváns-e Medve Gábor rövidnadrágja, Bethlen Kata melltartója, Ottlik Géza tweedzakója vagy egy-egy vicc poénja a szöveg/értelmezés aspektusaiából. És így az irodalmat interpretáló diszciplínának végleg szakítaniuk kell a tudományosság igényével. („Emil Staiger, fő művének, »Az interpretáció művészeté«-nek címében már kijelölte az interpretáló diszciplínák helyét.” – Gebhard Rusch)

De hát azért mégis, hogyan nézzen ki az irodalomtörténet-írás? „Hogyan lehetne felkelteni az igazság illúzióját úgy, hogy a kimondott állítás illúzió-volta mégis maradéktalanul megmaradjon?” – kérdezi Szilasi. Az egyik – a Szilasi által is követett – lehetséges út a barthes-i Sapientia követése. Barthes szerint a Sapientia jelentése: semmi hatalom, csipetnyi tudás, csipetnyi bölcsesség, legtöbb íz. Aztán írja mindenki nyelvize szerint.

És az ideális olvasat, az a bizonyos, talán így írható le:

ideális olvasat = olvasat₁ + olvasat₂ + olvasat₃ + ...
+ olvasat_n (ahol n → ∞ (értsd: végtelen))

esetleg így:

ideális olvasat = olvasat₁ + olvasat₂ + olvasat₃ + ...
+ olvasat_n + § (a § a biztonság kedvéért, mert ki tudhatja, hátha)

És Szilasi is így látja. A terv: újraolvashatóvá, pontosabban újraírhatóvá tenni Jókait, csak így valósulhat(ott) meg. A Jókai-összest meg az összes létező olvasatot újraolvassa továbbírni. Újraolvasni Péterfyt, Palvics Ottót, Mécs Károlyt stb. az akkori és a mostani olvasó, a szerző és a saját szemével.

Az interpretáció pedig legyen olyan, amilyen az irodalma: ha Esterházyról, Garacziról, Németh Gáborról van szó, közelítsen a szóbeli narrációhoz. Legyen idézetes, fragmentális, komolytalan, játékos és frivol. Szórakoztató. Meg ilyenek. Mert ha már a retoricitás nemcsak az irodalom nyelvének, hanem a nyelvnek mint olyannak a tulajdonsága, meg ha nem létezik irreleváns kontextus, akkor nem is olyan nehéz. De azért csak lassan. Lassan leballagunk és az összes tehenet (cenzúra = Szilasi).

És jó, hogy Szilasi elolvasta ezeket a könyveket. Ezután legalább tudjuk, hogy mi van bennük. És ha már elolvasta helyettünk ezt a hetvenmillió-nyolcszázötvenhatezer-négy-százhatvan négy betűből álló Jókai-életművet, ezt – a századfordulós ólombetűk szabványával mért 143,8 km hosszú sort –, meg a többit, akkor már higgyünk neki. Vagyis hogy

ne. Ne engedjük át az ácsnak az építkezés örömét (hová jutunk ezzel a munkamegosztással?)! Merthogy éppen erről van szó. Olvassa el mindenki, aztán írja tovább ($n \rightarrow \infty$).

Végül még csak annyit, hogy: No, majd.

De most már tényleg: (Ne) fejezzük be: mert már fél tíz van, és még annyi a hal.

WYRAGH Gábor

S Z Í N H Á Z

ÉDES FIAIM

Néhány éve a Vajdaságban megkerülhetetlen téma a mindennapi beszélgetésekben, a sajtóban, sőt a művészetben is a háború. Erről, a háborúról szól az *Édes fiaim*, Arthur Millernek 1947-ben egy háborús vétek következményeit feltáró, ibseni modorban írt analitikus drámája, melyet a békéscsabai Gergely László rendezésében az Újvidéki Színházban láthat a közönség.

Nem lehet kétséges, hogy a téma elévülhetlensége mellett a különben ritkán játszott – nyilván mert több vonatkozásában ma problematikus – Miller-drámát a színház műsorára a térségben, a közelben folyó háború, a levegőben levő háborús pszichózis szele hozta. S ez természetes is, a színház – ahogy mondani szokás – igyekszik kezét az élet ütőerén tartani, keresi azokat a szövegeket, melyekben a mostani állapotokra utaló mozzanatokra lelhet. Az *Édes fiaim* valóban tartalmaz aktualizálható vonásokat. Ilyen mindenekelőtt a fiatalokat háborúba küldő nemzedék, az apák felelőssége, amit súlyosbít, hogy önös érdekből cselekszenek. Az általánosságon túli megfelelések azonban inkább eltávolítják, mint közelítik egymáshoz a drámát és az adott szerbiai valóságot, mellyel perlekedve került Újvidékre közönség elé Miller második világháborús története. Efelett akkor sem hunyhatunk szemet, ha tudjuk, nem szükséges, hogy egy irodalmi mű és az élet tényei egymásnak kölcsönösen megfeleljenek, akkor is hall(hat)juk a hozzánk szóló hangokat. De mintha ezúttal túl nagy lenne az eltérés mű és valóság között.

Miller „az emberi önfeláldozás és kapzsiság durva ellentété”-re alapozott drámáját a második világháborúban történetekre és azok következményeire gondolva írta. A drámát Újvidéken most másorra tűző közvetlen ok kétségtelenül az egykori Jugoszlávia térségében indult és még folyó háború. Az apák nemzedékének bűne – a két háború esetében – igencsak hasonló. A gyáros Joe Keller, hogy továbbra is kapjon a hadseregtől munkarendelést, a hibás motorfejeket is leszállítja, nem gondolva azzal, hogy ha ezeket beszerelik, hány pilóta halálát okozza. Manapság – a boszniai háborúban – az apák között ugyancsak vannak Joe Kellerek, akik meggondolatlanul és felelőtlenül áldoznak fel fiatal életeteket. Az már lényegtelen, hogy akkor az üzleti, most pedig a nacionalista vakbuzgalom fűti őket, az önös érdek mindkét esetben szemmel látható. (Itt kell megjegyezni, hogy az apák vétkének aktualizálása nem az Újvidéki Színház apanéziójára vonatkoztatható!) Ugyanakkor az apamagatartásokkal ellentétben a fiúsorsok hasonlóságáról, a dráma írásának és mostani színrevitelének között felállítható párhuzamáról, hasonlóságáról semmiképpen sem beszélhetünk. A Miller-dráma a fiúk önfeláldozásáról (is) szól, a boszniai háború esetében viszont ilyesmiről szó alig(ha) lehet, illetve ha igen, nem érdekes, mivel

két teljesen különböző jellegű háború esete forog fenn, s így ezek nem egyenlíthetők ki, sőt össze sem hasonlíthatók.

De függetlenül attól, hogy direkt összefüggések nem állíthatók fel, nem célját tévesztett s nem hatástalan a meggondolatlanságból fiatal életeteket kioltó, emberi sorsokat megnyomorító bűnökre figyelmeztető háborús dráma újvidéki előadása.

A kérdés, kinek a drámája az *Édes fiam*, akkor is feltehető, ha pusztán – az adott megjelenítés lehetséges konkrét vonatkozásait mellőzve – a Miller-drámát vizsgáljuk. Vajon Joe Kelleré-e, az apáé, aki vétkes huszonegy fiatal pilóta haláláért, ami alól az sem menti fel, hogy az ő kisebbik fia is a háború áldozata, vagy pedig Chrisnek, Joe idősebb fiának a drámája, aki bár élve kerül ki a háború poklából, de tudomást szerezve apja bűnéről, erkölcsi kötelességének érzi szembefordulni, szakítani vele. Miller drámája mindkettőjük drámája. Azzal a különbséggel, hogy Chris talpon marad, igaz, súlyos árat fizet, elveszti apját. Joe Keller viszont megsemmisül, előbb erkölcsileg, a második felvonás végén, majd a harmadik felvonás zárójelenetében öngyilkosságot követ el.

Bármennyire is indokolt az apa sorsa, a kétszeri megsemmisülés felesleges, sok, ezért dramaturgiailag problematikus, túlírt. A második felvonásvégi erkölcsi összeomlást Chris vádjai idézik elő. Velük szemben hiába hangoztatja védekezésül az apa, hogy ő tudta, mit tesz, de a családja megmentése érdekében cselekedett, ha fia ezt nem méltányolja, a háborút megjártak oldaláról nem is méltányolhatja. S ekkor, még ha a harmadik felvonás tartalmaz is néhány addig ismeretlen információt, vége a történetnek. Joe Keller sorsa beteljesül: az tagadja meg, a fia, akiért – úgy érezte – a bűnt is vállalnia kell. Ezért, jóllehet erkölcsileg jogos, a dráma végi öngyilkosság dramaturgiailag felesleges. A közönség s a saját szempontjából az fró, ki a közönség nevében szólal meg, szükségesnek érzi, hogy Joe Keller bocsánatkérése az egyes számtól eljusson a többes számig, az „édes fiam”-tól az „édes fiaim”-ig, ahogy ezt a két felvonás utolsó pillanatai példázák, de kétségtelen az is, hogy Joe Keller összeomlása enélkül is evidens, megtörtént. Az erkölcsi megsemmisülés nemcsak hogy elegendő, hanem súlyosabb büntetés is, mint az öngyilkosság. Hogy is mondja a Bánk bánban Solom mester? „... a büntetés már ennek irgalom”. Joe Keller természetesen nem bánki formátumú s jellegű, halála azonban, mint minden öngyilkosság, nemcsak beismerés, hanem felmentés is, és ilyenén – már-már – tragikus hőssé is válik. Joe Keller viszont semmiképpen sem lehet tragikus.

Hogy a kétszeri megsemmisülés fróilag téves megoldás, az mindennél inkább a Joe Kellert tolmácsoló színész játékán mérhető le. Újvidéki alakítója, Fischer Károly az első két felvonásban valóban kiváló jellem- és helyzetformáló arányérzékkel mutatja meg, hogy bűntudatát, állandó lelkiismeret-furdalását Keller jópofáskodással igyekszik leplezni, nyilván nemcsak környezete meggyőzése, hanem önnön megnyugtatósa érdekében is. Remekül csinálja. A harmadik felvonásban viszont teljesen tanácstalan. Nem tudja megismételni a már végigjárt utat. Ezért azonban nem ő, hanem elsősorban az fró hibáztatható. Kár, mert egy remek színészi teljesítmény fut zátonyra, őrződik meg a néző emlékezetében halványabban. Fischer történetbeli társa a feleséget alakító Ábrahám Irén, kinek játéka feledtetni mutatja néhány téves alakításának emlékét, s örömmel fedezzük fel nála az utóbbi időben nem gyakran használt természetes megnyilatkozást, hangot is, mindennek következménye, hogy szinkronban van a szolid előadás színvonalával. Ugyanakkor kár, hogy a férjét féltő feleség, aki tudja, mi az igazság, és a fiát fanatikusan visszaváró anya, ki tévhitét csodálatos önfegyelmel tudja leplezni, alakjában csak a két szélső pontot fogalmazza meg, az átmeneti árnyalatokkal viszont adósunk marad.

Az előadás vendégrendezője, a békéscsabai Gergely László láthatóan a drámaiság hangsúlyozására törekszik. Színészeivel ezt kétféleképpen kívánja érzékeltetni. Az alakokban tornyosuló feszültséget vagy mozdulatlanságba fojtják, vagy kirobbanó hangerővel és széles gesztusokkal lövellik ki magukból. Mindkét megnyilatkozás hiteles lehet, kiváltképpen akkor, ha a köztük levő megannyi átmenet is kifejezésre jut. Ez azonban nem mindig történik meg. Innen van, hogy a Christ alakító Mezei Zoltán, akinek főiskolásként végre alkalma nyílt realista lélektani alakábrázolásra, egyszer meggyőző, máskor pedig – a felindultság pillanataiban – játékán átút a mesterkéeltség. Azt még nem tanulhatta meg, hogy az indulatosságot nemcsak kiabálva, rohangászva és szélesen gesztikulálva lehet kifejezni. Ettől függetlenül Chrisje figyelemre méltó színészi teljesítmény. Nála is nehezebb feladatot kapott Káló Béla, ki ugyancsak főiskolásként nem lázadó, hanem megfontolt férfit játszik, s korát, külsejét nem kölcsönözheti az ügyvédnek. Láthatóan rosszul is érzi magát szerepében, lötyög rajta. Hozzá hasonló, korához nem illő feladatot kap a szintén főiskolás Tóth Edit, aki kamaszos kapkodással próbálja pótolni a szerephez szükséges éveket, rutint, alkati hiányosságot. A többiek közül azok meggyőzőbbek, akiknek vagy sikerült „kitalálniuk” a figurát, mint a főiskolás Tényi Editnek, aki a féltékeny orvosfeleséget hozza a külső merevség alá rejtett szenvedéssel, vagy aki szinte civil természetességgel lép elének, mint az orvost játszó Páthly Máttyás. A Giricz Attila tolmácsolta Franknek nincs története, csak úgy van, nem tudni róla, kicsoda, de a fiatal színész alakábrázolása most végre mentes a kirívó túlzásoktól. Banka Lfvia Annje, bár fontos drámai szerep, ezúttal nem kellően drámai. Igaz, jórészt az fró hibájából, de részben azért is, mert a szfnésznó – úgy látszik – inkább a vígjátéki, mint a drámai szerepekben otthonos.

Az *Édes fiaim* az Újvidéki Színház korrekt, még ha kissé túlnyújtott, túlfirt és túljátszott előadása, melynek legemlékezetesebb s legidősebb mondatát a Kellert alakító, az est legjobb színészi teljesítményét nyújtó Fischer Károly mondja ki: „ha én börtönbe megyek, velem jöhetne ennek az istenverte országnak a fele”.

Te jó ég, hányan mondhatják ezt el itt és most Szerbiában!

És hányan mondják?

BIRODALOMÉPÍTŐK, AVAGY A SCHMÜRZ

Két vakító ellenfényvel világított jelenet zárja keretbe a Hernyák György rendezte Boris Vian-dráma, a *Birodalomépítők, avagy a Schmürz* előadását.

Először – erős zene kíséretében – egy ajtónyílásból tör ránk a fény. Az irritálóan fehér téglalapban egy emberi alak jelenik meg. Felismerhetetlen, de fenyegetve közeledik. Majd eltűnik, felszívódik a sötétségben, átengedve így a nyomában érkező, bődönökkel, csomagokkal, állólámpával felpakolt, sietve költöző családnak a terepet. Miközben Schmürz, mert ő az ellenfényben elénk lépő alak, az immár kivilágosodó helyiségben, egy szobában, a fal tövébe kuporodik, szinte belesimul a padlóba, mintha észrevétlenül kívánna lenni . . .

Így kezdődik az előadás.

. . . a tér, amely állandóan, felvonásról felvonásra kisebb, végül is egy padlásszobányira zsugorodik, „fölfele nincs tovább

lépcső”, nem lehet tovább költözni, tovább menekülni. „Egyáltalán, semmi sincs a helyiség fölött” – ez a végállomás. Ez a nincs tovább, nincs hová helyzet akkor lesz drámai, amikor az Apa, a család egyetlen megmaradt tagja, becsukja, majd beszegezi maga mögött az ajtót, s egyetlen kivezető útként a semmibe nyíló padlássablak, a tetőkijárat marad.

És a helyzet kétségtelen drámaiságát még fokozza Schmürz jelenléte, aki – amint hamarosan kiderül – immár nemcsak árnyékként kíséri az Apát, hanem mint valami rossz emlék, mint a bűnös múlt, a vádló lelkiismeret életre, majd birokra is kel az Apával, aki menekülni kényszerül. Hová menekülhetne máshová, merre másfelé, mint ki a – semmi-be. És amint eltűnik, jönnek a Schmürzök. Sokan, rengetegen, betöltik a teret, csatárláncba rendeződnek – és megindulnak felénk. Egyenesen felénk, mintha át akarnának gázolni rajtunk. Kidöntik a falat, miközben kibírhatatlanságig erősödik a zaj. Majd hirtelen sötét lesz és teljes némaság . . .

Így végződik az előadás.

Sejtelmes kezdés, félelmetes befejezés. Ami a vázolt két jelenet, mintegy az elő- és utójáték között zajlik, az előadás azonban kevesebbet nyújt annál, amit a kezdés ígért, és amire a zárójelenet a félelemkeltés mázsás súlyával csapódhatna. Nem történik egyéb, mint megismerjük a családot, az Apát, az Anyát, Zenóbiát, a lányukat, Amálét, a cseléd-lányt és a Szomszédot, s megtudjuk, illetve látjuk magunk is, megállás nélkül, állandóan költöznek, menekülnek valami ismeretlentől, egy Hangtól, amiről nem tudni, hallják-e, vagy csak képzelik. Illetve hogy amikor nem menekülnek, akkor élnek egy család, bármelyik család szokványéletét, azt, ahogy egy nyárspolgári család él, élni szokott.

Olyan jelképes minden. A család együtt s minden egyes alakja külön-külön. Az állandóan zsugorodó színhely. Az állandó menekülés. A félelem. A Schmürz. A Hang, amely olykor megszólal, s amely elől menekülni kell, mígnem végül is „elárasztja a színpadot”, dobhártya-szaggalatósá válik.

Ha jelképek vannak, akkor viszont szeretnénk őket megfejteni, szeretnénk értelmezni őket. Azt érezni, hogy a félelem, a bizonytalanság, a menekülés nem időszerűség nélküli. Ahogy a létbizonytalanság sem. S arra is gondolni kell, hogy mi vagyunk a család. Mert nyugodtan lehetünk. Meg arra is, hogy körülöttünk is különféle félelmet keltő hangok röpöködnének a levegőben. Minden olyan ismerős. És az előadás sincs híján hatásoknak. A fény vakító, a zene lehangoló, a szobabelső ismerős, akár csak a cuccok, a tarka fürdőköpeny, a mintás puha házipongyola, az elhangzó mondatok . . . És a színészi játék is színvonalas. Kovács Frigyes Apaként árnyaltabb, mint valaha is volt, hol tényérbe mászóan korlátolt, nyárspolgár, hol idétlenkedve gügyögő, hol kabarából vetten karikatúraszerű, hol drámai, szinte tragikus, ha ez a pipogya fráter, jellemtelen, önző alak, aki végül is kimenekül az „Élet”-ből, egyáltalán tragikus lehetne. Vicei Natália is, Anyaként, végigskálazza a kispolgári feleség minden változatát, pöffeszkedően ostoba, fennhéjázóan urizáló, mohón közönséges. Peregnék szemünk előtt a karikatúrák, hogy szinte beleszédülünk. Bár amikor egy-egy torzkép újra meg újra feltűnik, addig ismeretlen, új vonásokat már nem fedezni fel rajta. Erdélyi Hermina a lány nemzedéki ellentétet példázó lázadását iparkodik hitelessé karcosítani. Bada Irén a cseléd kívülről mutatja meg, akinek már első gesztusában, első mondatában érezni, ő innen le fog lépni. Szilágyi Nándor szomszédkarikatúrája is jó.

Minden a helyén van – ami a rendezést dicséri – és mégis hiányzik valami ahhoz, hogy az előadás a földre döngöljön, megsemmisítsen.

Talán az, hogy nem tudni: Schmürz kicsoda.

Nem mintha Godot-t tudnánk. De nem is akarjuk, mert nem kell tudni. Elég annyi, hogy valaki, akitől várni lehet valamit, mondjuk, hogy segít rajtunk, hogy megsegít bennünket.

Schmürzel kapcsolatban természetesen másféle gondolataink támadnak. Mindenkinek más, aki találkozik vele. Ahogy ezt már a francia előadás értelmezése is tanúsíthatja. Volt, aki azt mondta: az Ifjúság, a Lelkiismeret, belső emberi Igazság, az Eszmény, a Szeretlem, a Tisztaság, az Isten, a Test, a Halál, az Ördög, az Agresszivitás, az Élet. . . Lehet „akármí”, ahogy a francia előadás után valaki mondta is. Vagy – ahogy a fordító Vinkó József írja a darabot bevezető jegyzetében – „Lehet, hogy egyszerűen a másik énünk, a jobbik, amelynek már figyelmeztető passzív jelenléte is őrjöngésig felidegesít, s amelyet legszívesebben kiölnénk magunkból, csak hogy megnyugodhassunk”. De – ugyancsak Vinkó értelmezésében – lehet „Tükör, amelyben cselekedeteink tükröződnek”. Mert: „Nem az a kérdés, hogy ő mit jelent, vagy mit csinál, az a fontos, hogy a szereplők hogyan viszonyulnak hozzá.”

És épp itt a baj. Mintha Schmürz nem lenne igazán jól kitalálva ahhoz, hogy a találgatáson kívül, ki is ő, más eszünkbe jutna vele kapcsolatban. És ebben elsősorban Vian a ludas. Ezért (is) másodrendű mű a Birodaloméptők, afféle utánérzés. Az előadás némileg kijavíthatja a műhibát, ha vállalkozik rá – nem hogy értelmezze, hanem –, hogy sugallja Schmürz értelmezését. Mint ahogy, Tarján Tamás kritikája szerint, a pécsi előadásban történt, ahol Szikora János rendezése Schmürzöt „szbsett, tépett, vegetáló élőlénynek hagyta meg, de nem embernek. Arctalanságával valószínűtlenebbé lett, és súlyosabbá . . . elsősorban negatív értékek megtestesítője. Nem az elkallódott szépet, nem az elsüllyedt ifjúságot, nem a kiteljesedni képtelen eszményt jelenti. . . , hanem a szennyet. Az alvadt vér, a bűzlő szemét, ami a történelem, társadalom és egyéni sors nyomán marad. . . ”

A mi Schmürzünk viszont egyszerre negatív és pozitív valami. Lehet saját fellazadt lelkiismeretünk, kis- vagy nyárspolgári magatartásunk, kisebbségi tehetetlenségünk ellen tiltakozó jobbik énünk, amit bárhogyan is igyekszünk megsemmisíteni – verjük, kínozzuk, hátracsavarjuk a kezét, kötőtűvel hasba szúrjuk, rugdossuk, beletaposunk (szegény Csernik Árpád mindezt hősiiesen tűri) –, elpusztíthatatlan, mi több, végül bosszút áll rajtunk. De lehet az az ismeretlen erő, amely végezetül is kiűz bennünket otthonunkból, elüldöz világgá, menekülésre készítet, ami mostanság ugyancsak ismerős félelem errefelé, ahol Vian darabja magyar nyelven színpadot kapott. De Schmürz ez is, az is, tiltakozó lelkiismeretünk és a ránk törő külső veszedelem együtt nem lehet. Nyilván el kellett volna dönteni, melyik értelmezés felé kívánja irányítani az előadás nézőinek gondolkodását. Ha ez megtörténik, lehet, hogy elutasítjuk, lehet, hogy lelkesedünk érte, de minden bizonnyal közelebbről, mélyebben érint bennünket.

És – mert a *Birodaloméptők*, avagy a *Schmürz* az alakuló szabadkai Kosztolányi Dezső Színház első bemutatója – emlékezetesebbé tehetné volna a régen várt, a szükséges második vajdasági magyar színház bemutatkozását, így csak tudomásul vesszük, hogy van, s türelmetlenül várjuk a folytatást.

GEROLD László

ADALÉK A HÍD TÖRTÉNETÉHEZ

A megjelenésének hatvanadik évfordulóját ünneplő folyóiratunk munkatársait látta vendégül szeptember 26-án a szabadkai Életjel és a Városi Könyvtár. Erre az alkalomra küldte Kasza József polgármester úr üdvözlő levelét:

ÉLETJEL DÉVAVÁRI ZOLTÁN
SZABADKA

A nagy múltú, tekintélyes HÍD folyóiratot és munkatársait szabadkai vendégszereplésük alkalmából köszöntöm. Halaszthatatlan elfoglaltságom nem teszi lehetővé, hogy együtt ünnepeljünk.

További jó munkát a Szabadkáról indult HÍD munkatársainak. A folyóirat és szülővárosa között a szorosabb együttműködés reményében küldöm üdvözlőletem

Szabadka, 1994. szept. 26.

Kasza József, polgármester

- Cseh Márta: A világ „gondosan szőtt pókhálószövege” (*Tulajdonnevek Déry Kyvagiokén című regényes életrajzában*) 707
Brasnyó István: Hát én? És kyvagiokén? (*vers*) 724
Utasi Csaba: Rettenet és irónia (*A Kedves bópeer . . . !-ről*) 727

DOKUMENTUMOK

- Egy Déry-dedikáció 732
Déry Tibor és a Híd 733

KRITIKAI SZEMLE

K ö n y v e k

- Toldi Éva: Az ember és a történelem ideje (Herceg János: *Mulandóság*) 743
Harkai Vass Éva: A hosszúvers vonzáskörében (Géber László: *Szöveg szalonna*) 745
Silling István: Amulettjeink könyve (Jung Károly: *Őrszerek könyve*) 747
Wyragh Gábor: Miért ne engedjük át az ácsnak az építkezés örömét? (Szilasi László: *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét*) 749

S z í n h á z

- Gerold László: Édes fiaim; Birodalomépítők, avagy a Schmürz 751
Adalék a Híd történetéhez 756

E számunk megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési Minisztériuma, valamint a Soros Alapítvány támogatta

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. 1994. október–november. Kiadja a Forum Könyvkiadó. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/611-300, 603-as mellék. – Szerkesztőségi fogadóóra csütörtökön 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető a 45700–601–3–14861-es zsírszámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj belföldön egy évre 20 dinár, fél évre 10 dinár. Egyes szám ára 2, kettős szám ára 4 dinár, külföldre egy évre 40 dinár, fél évre 20 dinár. Külföldön egy évre 12, fél évre 6 dollár. – A szedés a Híd szerkesztőségében készült. – Tördelőszerkesztő: Bozsoki László. – Készült az újvidéki Dániel Print Nyomdában